

ALJOŠA MIMICA

OGLED O SREDNJOJ KLASI

Pregled razvoja
jednog sociološkog pojma



Istraživačko-izdavački
centar
SSO Srbije
1983.

biblioteka
ISTRAŽIVANJA

izdaje

Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
Novi Beograd, Ho Ši Minova 27

za izdavača
Dragan Marković

urednik
Todor Kuljić

članovi redakcije
Velimir Čurgus Kazimir,
Stanoje Ivanović,
Novak Janković,
Đorđe Malovrazić,
Đorđije Uskoković

recenzent
Slobodan Samardžić

lektor
Dragiša Kalezić

korektor
Branka Radović

oprema
L. W. Gadomski

tiraž
1500

štampa
GRO »Kultura«
OOUR »Radiša Timotić«
Beograd, Đure Jakšića 9

SADRŽAJ

UVOD

1

MIT O SREDNJOJ KLASI

5

1. *Aristotelova politeja: uzorna država srednje klase*

5

2. *Postoji li srednja klasa oduvek?*

8

3. *Raslojavanje novovekovnog građanstva*

16

ULOGA SITNE BURŽOAZIJE U PRELASKU
IZ FEUDALIZMA U KAPITALIZAM

23

JAKOBINSKI TEROR: POKUŠAJ OSTVARENJA
SITNOBURŽOASKE UTOPIJE

35

LIBERALIZAM: TEORIJA O »DRUŠTVU SREDNJE KLASJE«

47

1. *Alexis de Tocqueville i američki uzor*

51

2. *Jedno neprevaziđeno nasleđe: liberalistički pojam
srednje klase u savremenoj sociologiji*

56

MARKSIZAM: TEORIJA O NUŽNOJ PROPASTI
SREDNJE KLASJE

67

1. *Problem klasne polarizacije kapitalističkog društva*

67

2. *Problem savezništva proletarijata i srednje klase*

82

FAŠIZAM: »SOCIJALNA PANIKA«
SITNE BURZOZIJE

96

1. *Od »stare« do »nove« srednje klase*

96

2. *Sitnoburžoaski socijalni sastav i ideologija
fašističkog pokreta*

107

TEORIJE O NOVOJ SREDNJOJ KLASI

120

1. *Nova srednja klasa kao nova vladajuća klasa*

121

2. *Nova srednja klasa u »društvu srednje klase«*

129

3. *Nova srednja klasa kao nova radnička klasa*

137

ZAKLJUČAK

156

SUMMARY

169

LITERATURA

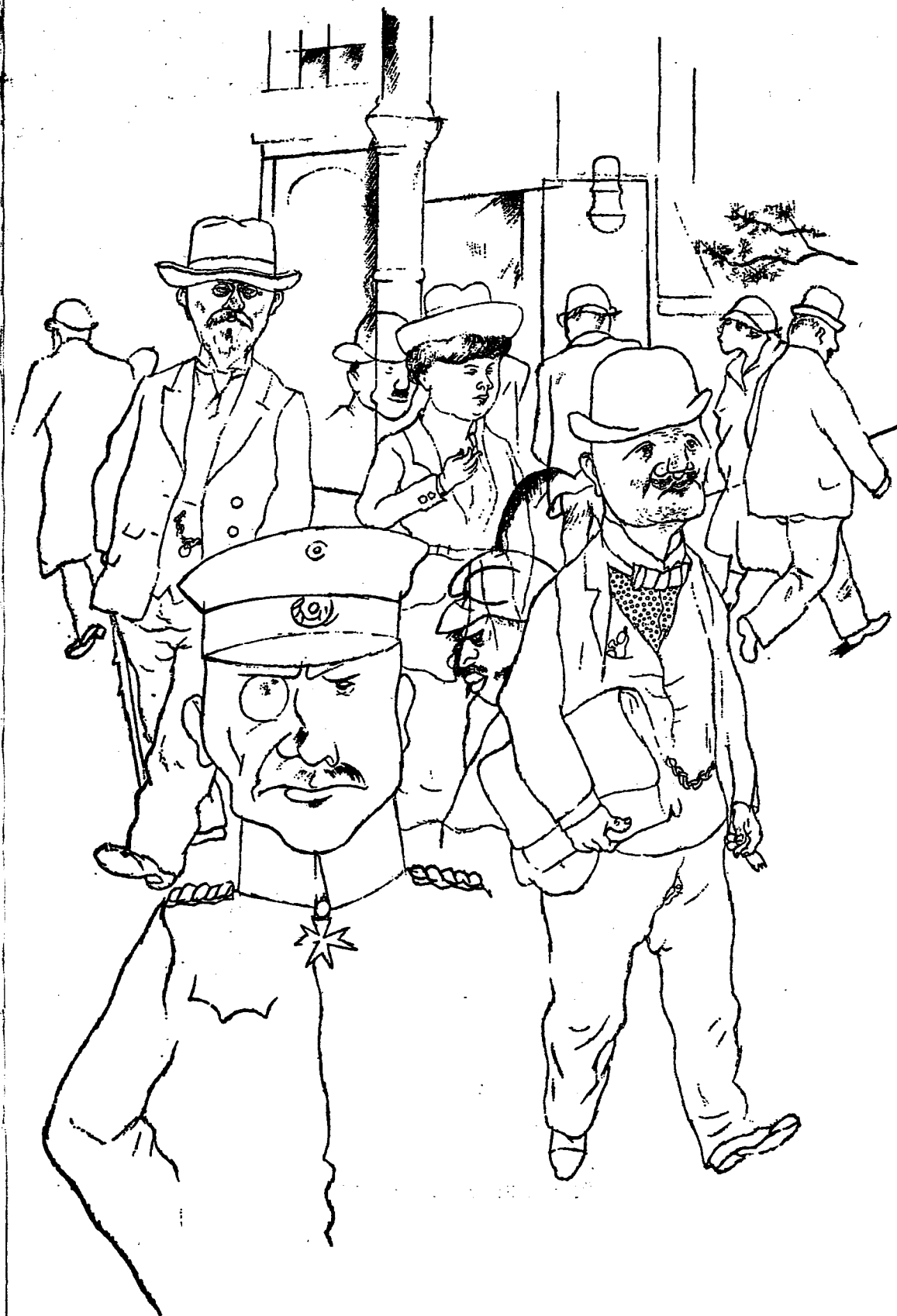
175

NAPOMENA

183

BELEŠKA O PISCU

185



Pred nama stoji nekoliko idealnotipskih likova: slobodan antički građanin koji se obogatio trgovinom ili zanatstvom; srednjovekovni cehovski majstor koji nosi znamenja svog zanatlijskog reda; renesansni trgovac suknom, već dovoljno bogat da bi na se navukao zavist osiromašenog plemića; osamnaestovekovni vlasnik manufakture, sklon prosvetiteljstvu, ponosan na svoj novčani uspeh i pun mržnje prema neradnim višim staležima; pariski dućandija, sledbenik jakobinaca, zadivljen pred prizorom novog pogubljenja na giljotini; američki doseljenik, čovek koji se probija vlastitim radom, otvara samostalnu radnju ili ograđuje vlastitu farmu; francuski malograđanin koji juna '48. brani red i svojinu; uštogljeni knjigovođa s konca 19. veka; austrougarski državni činovnik koji odavno zna koliko penziju može da očekuje; osiromašeni štediša koji će, u poratnoj groznici, pristupiti nacističkoj partiji; »beli okovratnik« prosperitetnih pedesetih godina; prodavačica u velikoj robnoj kući; pužadistički glasač ili pristalica makartizma; čileanski kamiondžija koji pozdravlja državni udar, ili italijanski hotelijer, član tamošnje komunističke partije...

Ove *genre* slike mogle bi se beskrajno ređati. Ko su ljudi koje one prikazuju? Jedni, u svom dobu, oličavaju uspeh, drugi pak bedu, nemoć i očaj. Kolike li razlike između, na primer, bodro raspoloženog skorojevića francuske *belle époque* i zburjenog malograđanina iz vremena Vajmarske republike! Šta bi moglo da bude zajedničko dostojanstvenom provincijskom beležniku viktorijanske epohe i mrzovoljnom kancelarijskom službeniku naših dana?

Običan govor i nauka raspoznaju u ovim stereotipnim slikama i opštim mestima isti zajednički imenitelj: svi naši idealnotipski likovi naći će, najčešće, mesto u jednoj *srednjoj klasi*. Između Daumierovih ugojenih buržuja koje krasi zlatni lanci i redengoti, s jedne, i propagandnih plakata Kominterne na kojima mišićavi proleter zasukanih rukava kida svoje lance, s druge strane, ostaje širok socijalni prostor u kojem, pod nazivom srednje klase, ima mesta za Balsacove, Čehovljeve, Willijamsove ili Millerove likove.

Ali, nespornosti ostaju: ono što će Francuzi nazvati *sitnom buržoazijom*, Nemci će radije videti kao *srednji stalež*, a anglosaksonci će zvati *nižom srednjom klasom*. Jedni će govoriti, u množini, o srednjim klasama, staležima ili slojevima, drugi će pak jedninom postulirati unutrašnje je-

dinstvo ovih društvenih grupa. Neko će iznad srednje klase videti aristokratiju, drugi buržoaziju, treći elitu, četvrti pak samo »gornju« klasu, a ispod nje svetinu, proletarijat ili naprosto »donju« klasu. Čak i delimičan uvid u obimnu sociološku literaturu o društvenoj strukturi razvijenih kapitalističkih zemalja ukazaće nam na činjenicu da u ovoj stvari nije reč naprosto o sinonimnim izrazima već o oznakama *različitih* društvenih grupa u *raznim* zemljama i u *različitim* razdobljima njihovog razvitka. Zato je nužno da se za svako sistematsko izlaganje o »srednjoj klasi« pripremi osnova poređenjem ovih različitih socioloških činjenica.

U ovom radu pokušaćemo da obavimo taj prethodni postupak. Jedan nejasan sociološki pojam nameravamo da podvrgnemo analizi kojom bi se u njegovoj raznovrsnoj upotrebi raspoznali tragovi različitih društveno-istorijskih okolnosti i šarolikog teorijskog i ideološkog nasleđa. Naše istraživanje se, naime, rukovodi pretpostavkom da je izvorno značenje mnogih pojmova kojima se savremena sociologija rado služi moguće razabrati uporednim praćenjem *socijalne istorije* i *istorije ideja*. S jedne strane, dakle, upustićemo se u analizu odgovarajućih zbivanja u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj istoriji zapadnoevropskog građanskog društva koje je osnovno područje našeg bavljenja, a s druge, nastojaćemo da pružimo pregled osnovnih teorijskih stanovišta i ideoloških gledišta o mestu i ulozi srednje klase u tamošnjoj društvenoj strukturi. Analiza bi, zato, trebalo da se odvija na dve ravni koje se međusobno čas podudaraju, čas sasvim razilaze: između *stvarne istorije* srednje klase i *istorije socijalnih i političkih ideja* o srednjoj klasi razmak je često znatan. U razilaženju ovih dvaju nivoa analize nastojaćemo da pronađemo potvrdu pretpostavke da, zahvaljujući ideološkom iskrivljavanju slike o društvenoj strukturi, pojam srednje klase samo retko i u jednom veoma ograničenom smislu ima stvarnu sociološku vrednost.

Područje našeg istraživanja biće, s više razloga, ograničeno na nekoliko najrazvijenijih kapitalističkih zemalja u kojima nastojimo da pratimo istoriju srednje klase i analizujemo stanovišta o njenom socijalnom stavu, funkciji i istorijskom pozivu. Neodređeni pojam srednje klase — koji bi, kao što smo videli, u formalnosociološkom smislu mogao da se odnosi na veoma različite tipove društvene strukture — suzićemo na *srednju građansku klasu*, odnosno *novovekovnu sitnu buržoaziju*, koja se u jasno prepoznatljivom ekonomskom, socijalnom i političkom obliku javlja samo u zapadnoevropskoj, odnosno američkoj varijanti kapitalističkog načina privređivanja. U ovom širokom, a ipak relativno ujednačenom društveno-istorijskom prostoru, pratićemo menjanje ekonomskog položaja i političke uloge srednje klase kao sitne buržoazije u različitim razdobljima razvitka tamošnje klasne strukture. Razmotrićemo, najpre, uticaj prvobitne akumulacije kapitala na raslojavanje građanstva i oblikovanje osobenog sitnoburžoaskog klasnog položaja; ispitaćemo potom razloge relativno samostalnog političkog istupanja sitne buržoazije u okviru građanskih revolucija, a njen ondašnji radikalizam nastojaćemo da objasnimo kao pokušaj očuvanja jednog već uveliko otpisanog načina proizvodnje; analizovaćemo, zatim, klasično liberalističko razdoblje u kojem je učvršćen onaj sve do danas uticajan mit o »društvu srednje klase«; ispitaćemo održivost marksističke projekcije o progresivnom iščezavanju sitne buržoazije; krajnje konzervativnu reakciju srednje klase na mogućnost vlastite propasti opišaćemo potom na primeru nemačkog nacizma i, delimično, italijanskog fašizma; najзад, pokušaćemo da ocenimo sociološku vrednost pojma »nove srednje klase«. U skladu s postupkom koji smo nagovestili, rekonstruk-

ciju socijalne istorije sitne buržoazije upotpunićemo analizom istorije teorijskih i ideoloških stanovišta o njenom mestu u društvenoj strukturi i o njenoj mogućoj političkoj ulozi.

Izvan ovog područja analize ostaju, dakle, najmanje dva tipa društva u kojima bi takođe vredelo istraživati srednju klasu kao stvarnu društvenu grupu i kao predmet teorijskih i ideoloških gledišta. Reč je, najpre, o *socijalističkim društvima*, prvenstveno o Sovjetskom Savezu i osobenom teorijskom i praktičnom odnosu boljševičke revolucije, u njenim različitim razdobljima, prema sitnoj buržoaziji, »kulacima« i »srednjacima«. Drugo značajno iskustvo u pogledu stava proleterske partije prema seljaštvu i sitnoburžoaskim slojevima na selu pružila je kineska revolucija. Odrekavši se raspravljanja o tipu društva koji se sasvim razlikuje od zapadnoevropskog građanskog modela, morali smo po strani analize da ostavimo i odgovarajuće značajne teorijske i programske stavove tamošnjih marksističkih pisaca, pre svega Lenjina, Buharina, Mao Cedunga itd. Drugi tip društva u kojem bi takođe valjalo pratiti ulogu sitne buržoazije u gradu i na selu čine *nerazvijene zemlje*. Kada bismo naše izlaganje mogli da zaputimo i ovim pravcem, susreli bismo se, pre svega, s problemom mesta i uloge sitne buržoazije u nacionalnooslobodilačkim pokretima protiv kolonijalne vlasti koja se oslanjala uglavnom na krupnu, kompradorsku buržoaziju, a zatim bismo imali da se pozabavimo i nastojanjem novooslobođenih zemalja da ekonomsku zaostalost otklone mešovitim tipom privrede u kojoj se, s jedne strane, pored državnog sektora često ostavlja dosta prostora privatnoj inicijativi i podstiče uspon jedne nove »stare srednje klase«. Oba pomenuta tipa društva, zahvaljujući svojim opštim istorijskim, ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim osobenostima u odnosu na klasičan zapadnoevropski model, zaslužuju da i u pogledu svojih srednjih klasa budu predmet posebnih analiza.

U bliskoj vezi s ovim stoji još jedno ograničenje koje smo morali da nametnemo našoj analizi: u radu, naime, gotovo uopšte ne govorimo o *seoskoj srednjoj klasi*. Prenebregavanje ove društvene grupe moglo bi se pravdati njenim sve neznatnijim udelom u ukupnom stanovništvu razvijenih industrijskih zemalja. Ali, moglo bi nam se zameriti da se veliki deo izlaganja ipak odnosi na razdoblje kada je u društvenoj strukturi današnjih naprednih kapitalističkih zemalja seljaštvo imalo pretežno mesto. Uostalom, i sama prvobitna gradska sitna buržoazija regrutovala se iz redova seljaka koji su se oslobodili naturalne poljoprivredne proizvodnje i upustili u zanatlijsko i trgovačko robnonovčano poslovanje u slobodnim gradovima. S druge strane, sitnoburžoaski način proizvodnje bio je najpre poražen na selu, gde se prvobitna akumulacija kapitala sprovođila uglavnom razvlašćivanjem sitnih i srednjih gazdinstava, a njihove bivše vlasnike pretvarala u najamne radnike. Najзад, upravo zato su se ovi slojevi, sve do novijeg doba, najupornije protivili prodoru izričito kapitalističkih odnosa u poljoprivrednu proizvodnju i pristupali često reakcionarnim političkim pokretima sitne buržoazije. Čini se, dakle, da je već i s ovih nekoliko razloga izučavanje seoske sitne buržoazije moralo naći mesta u našem radu. Međutim, iako se savremenim teorijama o srednjoj klasi nismo prvenstveno bavili — izuzev uzgred u većini poglavlja, a tek u poslednjem na donekle sistematičniji način — nastojali smo da celokupno izlaganje ranijih gledišta i relevantnih istorijskih činjenica pomogne upravo njihovom razumevanju. Budući da se ove teorije odnose gotovo isključivo na gradsku srednju klasu — »staru« ili »novu«, svejedno — u društveno-ekonomskoj istoriji i razvoju ideja razabirali smo samo one sadržaje koji se odnose

na ovaj njen segment. Uostalom, novovekovna srednja klasa je i nastala kao *građanstvo*, u smislu *gradskog* stanovništva koje se rano izdvojilo iz tradicionalnih staleških redova, s jedne, i kmetskim odnosima vezanog seljaštva, s druge strane.

Na ovaj način omeđeno — u prostoru (razvijene kapitalističke zemlje), i u vertikalnom preseku društvene strukture (gradska, odnosno građanska srednja klasa) — područje istraživanja ostalo je ipak veoma široko u svojoj trećoj, istorijskoj dimenziji. Prvobitna zamisao — da se, naime, kraćim pregledom odgovarajućih stanovišta u sociološkoj tradiciji i analizom najznačajnijih zbivanja u prošlosti modernog kapitalizma pripremi sistematsko izlaganje o srednjoj klasi danas — postepeno je uzimala pred sve čvršćim ubeđenjem da u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj istoriji, s jedne, i istoriji ideja, s druge strane, počivaju ključevi za razumevanje najvećeg dela promena u društvenoj strukturi savremenih kapitalističkih zemalja, kao i teorijskih gledišta kojima rečene promene nastoje da se osmisle i objasne.

Zato smo većini problema koje današnja sociologija postavlja u pogledu srednjih nivoa raspodele materijalnih dobara, ugleda i moći, mnogim teorijama kojima ona nastoji da objasni ulogu srednje klase u naše vreme, ali i mitovima koji se pletu oko uloge ove društvene grupe u ublažavanju klasnih sukoba — pokušali da otkrijemo korene u ranijim razdobljima razvitka socijalno-političkog prostora koji obično nazivamo zapadnim kapitalizmom, kao i u socijalnim teorijama koje su prethodile relativno skorajšnjem sistematskom sociološkom posmatranju društvene strukture.

Pokušaj da istraživanje vršimo uporedo na ona dva već pomenuta analitička nivoa ponekad je urađao izvesnom sadržinskom i metodološkom neujednačenošću izlaganja i iziskivao neretka ponavljanja kojima je trebalo obezbediti smisaoni kontinuitet. Nekih uticajnih misaonih struja ili pojedinih značajnijih stanovišta dotakli smo se sasvim uzgredno, samo u onoj meri u kojoj nam je bilo potrebno da ukažemo na njihovo mesto u određenom širem idejnom nasleđu ili u nekoj ideološkoj orijentaciji. Nema zбора da su izvesni teorijski doprinosi zasluživali da budu napose predloženi i ocenjeni, ali ovaj način postupanja često nije mogao da nađe mesta u radu čiji je glavni cilj bio da pruži jedan opšti pogled na problem pojmovnog određenja srednje klase. Umesto da posebno analizujemo jedno po jedno gledište, radije smo se upuštali u razabiranje smisaonih veza između različitih stanovišta i nastojali da rekonstruišemo društveno-istorijske okolnosti koje su presudno uticale na promene značenja našeg osnovnog pojma. Sličnim razlozima smo se rukovodili i u analizi pojedinih istorijskih događaja u kojima smo pratili ispoljavanje klasnog interesa sitne buržoazije, odnosno srednje klase u užem smislu reči. Razume se da se u radu čiji je samo jedan odeljak posvećen analizi, na primer, jakobinizma kao političkog pokreta sitne buržoazije, nismo mogli upuštati u stručna istoriografska razmatranja. U tom slučaju bi izlaganje bilo još produbljenije u svojoj istorijskoj dimenziji i nepovratno bi se udaljilo od svog osnovnog predmeta: ispitati, naime, istorijsku i teorijsku pozadinu različitih upotreba pojma srednje klase, raspoznati jedan osoben i nesvodiv sitno-buržoaski klasni položaj, argumentovano ustati protiv svih sociološki neinformativnih definicija srednje klase koje se oslanjaju na njen navodno rezidualni status u okviru dvoklasnog modela društvene strukture i, najzad, doprineti razvejanju stereotipnih slika, opštih mesta i mitova o sitnoj buržoaziji. Ako smo ispunili ovaj zadatak, uspeli smo da postavimo samo osnove za sistematsko izučavanje srednje klase u savremenom društvu.

MIT O SREDNJOJ KLASI

1. ARISTOTELOVA POLITEJA: UZORNA DRŽAVA SREDNJE KLASE

*U mnogo čemu srednji najbolje prolaze,
želim da u državi budem srednji.*
(Fokilid)

Ima jedno slavno mesto u Platonovoj *Državi* koje se rado navodi u prilog tvrdnje da je već antički filozof uvideo da se, u krajnjoj liniji, sve nejednakosti među ljudima svode na samo dve osnovne klase. »U svakoj od [država]«, kaže Sokrat u Platonovom dijalogu, »ima najmanje dve države«, od kojih »jednu čine bogati, drugu siromašni«. ¹ Govoreći jezikom moderne društvene nauke, reklo bi se da je Platon formulisao jedan kruti dvoklasni model analize društvene strukture, koji je svoj saobrazni oblik dobio tek u marksizmu. Beskrajna raznovrsnost položaja koje ljudi zauzimaju u raspodeli osnovnih društvenih vrednosti — bogatstva, ugleda i moći — samo je prividna: sve razlike među njima, naročito u trenucima zaoštrenih sukoba, uobličavaju se najzad u samo dve velike klase — s jedne strane stoje »bogatiji«, s druge pak »siromašni«.

Da bi se dospelo do ovog zaključka koji je Sokrat mukotrпно izveo, nije trebalo posedovati neuobičajenu filozofsku mudrost. Predstava o nejednakostima među ljudima oduvek je bila krajnje prosta i zaodevala se u jednu prostornu metaforu o društvu, koja je u osnovi morala da bude dihotomna: jedni su »gore«, drugi »dole«. ² Slika o vertikalno ustrojenom društvu prostoru izražavala se u dvoklasnom modelu naprosto zato što krajnosti najpre upadaju u oči i podjednako obespokojavaju ljudski duh. »Preveliko naime obilje«, uviđa i Platon na jednom drugom mestu, »izaziva u državama i kod pojedinaca neprijateljstvo i svađe, a nedostatak [novca i blaga] ponajviše robovanje«; zato je, nastavlja filozof, *osrednja svojina*

1. Platon, *Država*, Bigz, Beograd 1976, 442e.

2. Poljski sociolog Stanislaw Ossowski («La vision dichotomique de la stratification sociale», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XX, 1956) smatra da je dihotomna slika stratifikacije nastala po uzoru na biblijsku predstavu o svetlu: nebo/pakao, dobro/zlo, gore/dole.

»najprikladnija i najbolja, jer je u skladu s nama i prilagođuje se svemu.«³ Želi li zakonodavac da izbegne razdore i bune, mora nastojati da »ni kod jednog građanina ne bude ni mučna siromaštva ni bogatstva.«⁴

Ovaj Platonov savet poslušao je malo koji državnik, ali ga je Aristotel ozbiljno shvatio. On je učitelj dvoklasni model upotpunio jednim srednjim članom i na taj način dobio nesvodljivu troklasnu sliku strukture polis. Ispitujući različite oblike državnih uređenja, Aristotel je razvio teoriju o uravnoteženom društvu srednje klase, na koju će se vekovima, izričito ili prećutno, pozivati mnogi sledbenici, ne samo među filozofima već i u redovima onih koji su neposrednije upleteni u društvena zbivanja. On je prvi posvetio sistematsku pažnju mogućoj stabilizatorskoj ulozi »srednje građanske klase«⁵ i zaključio da je najpostojanije ono uređenje koje se oslanja na jednu »treću državu«. Na taj način je zamisao o društveno-integrativnoj ulozi srednje klase izgrađena davno pre nego što se devetnaestovekovni liberalizam obratio sitnoj buržoaziji kao osloncu novog građanskog poretka.

Nejednakosti među ljudima Aristotel je pojmió u obliku troslojne hijerarhije. U državi, veli on, »jedni... moraju da budu bogati, drugi siromašni, a treći srednje imućni.«⁶ Baš kao i Platon, i on je stratifikaciju video samo u jednoj njenoj dimenziji: imovinsko stanje, to najuočljivije ali i najvarljivije obeležje nejednakosti, jedini je kriterijum kojim se uspostavlja razlikovanje između triju klasa.⁷ U kontinuiranoj raznolikosti položaja koje donosi učešće u raspodeli materijalnih dobara, filozof međutim ne nalazi ništa što bi upućivalo na postojanje jasnih granica između »bogatih«, »srednje imućnih« i »siromašnih«. Sve što znamo jeste da je tročlana klasifikacija *iscrpna* i *nesvodljiva*, jer je »nemoguće... da jedni isti ljudi budu istovremeno i siromašni i bogati.«⁸ Dva osnovna državna uređenja — demokratija i oligarhija — upravo i nastaju zavisno od prevage jedne od dveju osnovnih klasa, jer je — s pravom je rečeno — »podela stanovništva na bogate ili velikaše i siromašne ili demos, s povremenim dodavanjem srednje klase, najvećim delom radna osnova Aristotelove klasifikacije [državnih uređenja]«.⁹ Očito je, dakle, da je treći član Aristotelove slike o društvenoj strukturi *izveden* naknadno iz Platonovog dvoklasnog modela u kojem je samo implicitno sadržan. Sokrat, naime, upozorava svoje sagovornike da postoje »najmanje dve države« u državi: gde bi se onda morala nalaziti bar još jedna, naime »treća« država, ako ne u sredini između dveju osnovnih država, odnosno klasa? Videćemo da Aristotel ovaj zaključak izvodi iz pukog umovanja, a ne pak iz posmatranja stvarnih prilika koje uvek sugerišu da dvoklasni model ne iscrpljuje raznovrsnost društvenih položaja po-

3. Platon, *Zakoni*, Naprijed, Zagreb 1974, 728E—729A.

4. Isto, 744D.

5. Ova sintagma je, dakako, plod interpolacije modernih prevodilaca. U grčkom tekstu *Politike* izraz »srednja klasa« nije se ni mogao javiti jer je i sama reč klasa (*classis*) nastala tek u okviru imovinsko-cenzusnog razvrstavanja rimskih građana potkraj republikanskog uređenja. Svuda gde prevodioci kažu »srednja klasa«, Aristotel upotrebljava reč *ol' μέσοι*, kojoj najviše odgovara prevod »srednjaci«, ili »srednje imućni«.

6. Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970, 1289b.

7. Istina, na jednom mestu Aristotel kao da naslućuje modernu trodimenzionalnu teoriju stratifikacije: »Ono za šta se bore [ljudi koji dižu pobune] to su dobit, društveni ugled i položaj« (*Politika*, 1302, podvukao A. M.). Ne nalikuje li ovaj uvid veberovskom razlikovanju klase, statusa i moći? Šire o mogućnostima jedne arheologije socioloških ideja upor. u našem uvodniku tematskom broju časopisa *Marksizam u svetu* («Klasa, interes, moć»), VII, br. 8, 1980.

8. *Politika*, 1291b.

9. David Ross, *Aristotle*, Methuen and Co, London 1971, str. 251.

jedinaca i grupa. On je, naime, nezadovoljan i jednim i drugim rešenjem: podjednako su mu mrske i »država bogatih«, naime oligarhija, i »država siromašnih«, odnosno demokratija — dva uređenja koja su doista bila najčešća u antičkoj Grčkoj.¹⁰ Ni u jednom ni u drugom uređenju ne ostvaruje se građanska vrlina koja podrazumeva spremnost na naizmenično vladanje i pokoravanje: siromasi, naime, nisu kadri da vladaju, a bogati smatraju nedoličnim da se pokoravaju. Zato Aristotel traga za srednjim rešenjem koje će nazvati politejom (*πολιτεία*), imenom sviju uređenja, jer je ono zaista najbolje. Ali, ovo uravnoteženo državno uređenje moralo je da ostane plod filozofske mašte, baš kao što je i srednja klasa na kojoj bi ono počivalo bila rezultat dedukcije lišene sociološke potvrde. Zato je i sâmom Aristotelu nejasno šta je zapravo politeja: ona je »mešavina oligarhije i demokratije«¹¹, »nešto što je zajedničko i jednom i drugom uređenju«¹², »i demokratija i oligarhija«¹³; najzad, »nešto što stoji na sredini između ta dva uređenja«.¹⁴ Politeja nema oslonca u stvarnosti: Aristotel je na nju naišao rukovođen svojim etičkim načelom koje je — u skladu s ondašnjim opštim duhom — preneo u područje politike, idući za mišlju da je »prava mera... neka vrsta sredine između preteranog i nedovoljnog«.¹⁵ A budući da je bogatstvo smatrao jedinom osnovom raslojavanja, u njemu je, kao diskretnom obeležju, mogao da pronade i jedno *srednje stanje* koje će poroditi vrlinu što je moraju posedovati *srednje imućni*: oni su, naime, pošteđeni poroka koji izvire iz krajnje oskudice i preterane raskoši. U osnovnu podelu na siromašne i bogate unesen je zato i treći član koji je, veli Aristotel, »na sredini između ovih«.¹⁶ U skladu s opštim postulatom koji kazuje da je ono što je najbolje za pojedinca najbolje i za državu, zaključeno je da je »najbolje imati srednje imanje, jer se onda čovek najlakše može potčiniti zapovestima razuma«, pa je i najbolja ona država koja je »sastavljena od jednakih i što je moguće sličnijih ljudi, a takvi su najčešće ljudi srednjeg stanja«.¹⁷ A ljudi srednjeg stanja tvore srednju građansku klasu, najpogodniji oslonac politeje. Jer srednja klasa nema razloga da bude zavirljiva, pošto je njena umerena svojina odvrća da ište tuđe, baš kao što druge sprečava da zatraže njeno imanje. Aristotel je bio svestan funkcionalnosti umerenog poseda s obzirom na stabilnost poretka, pa je svoju sklonost državi koja počiva na srednjoj klasi obrazložio argumentacijom za kojom se poseže sve do naših dana: državno uređenje koje ova klasa tvori nije, naime, podložno pobunama. U svojoj teoriji o preobražavanju jednog uređenja u drugo, Aristotel sasvim jasno uviđa da je preterana nejednakost glavni izvor nezadovoljstva, i zato savetuje da država interveniše u smislu ublažavanja klasnih razlika koje mogu da postanu ozbiljan podsticaj prevratničkim htenjima. Stoga »treba nastojati ili da se masa siromašnih pomeša s bogatima ili da se ojača srednja klasa«.¹⁸ Ova klasa bi, brojnošću

10. Fístel de Kulanž, *Antička država*, Prosveta, Beograd 1956, str. 266—277.

11. *Politika*, 1293b.

12. Isto, 1294y.

13. Isto, 1294a.

14. Isto, 1294b.

15. Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd 1970, 1106a.

16. *Politika*, 1295b.

17. Isto.

18. Isto, 1308b.

svojih pripadnika, posredničkom ulogom i umerenošću, otklanjala mogućnost ne samo prevlasti jedne od krajnjih klasa, već bi i suzbijala opasnost saveza između bogatih i sromašnih. Kao nepristrasni sudija u koga svi imaju poverenja, srednja klasa bi vodila računa o zajedničkom interesu koji se, kao najviše dobro, javlja i kao njen sopstveni interes; u srednjoj klasi, kao docnije u Hegelovom »opštem staležu«, zajedničko dobro doista »pronalazi organ svog ozbiljenja«.¹⁹

Ali, da li je srednja klasa, u značenju koje Aristotel daje ovom pojmu, doista i postojala u njegovo vreme? Filozof i sâm priznaje da joj je teško naći primera u stvarnosti, pa zato »nikada nije došlo do stvaranja državnog uređenja koje bi počivalo na [njoj], ili je do toga dolazilo retko i u malom broju država«.²⁰ Izuzev opšteg stava da je čine srednje imućni, Aristotel je ostao krajnje neodlučan u pogledu socijalnog sastava srednje klase.²¹ Ona je, dakle, tek teorijska konstrukcija do koje se došlo uviđanjem nepostojanosti onovremenih državnih uređenja zasnovanih na vlasti »siromašnih« ili, češće, »bogatih«. Politeja, u kojoj su oličene vrline jedne pretpostavljene srednje klase, morala je zato da ostane samo Aristotelov »praktični ideal«.²² Do zaključka da je država koja se oslanja na ovu idealnotipski sagrađenu klasu najstabilnija i najbolja, moglo se doći zato što nema krajnosti u koju bi sredina mogla da se izvrgne — osim, dakako, same osrednjosti, kao što je mnogo kasnije pokazao Alexis de Tocqueville. U *Politici* je, međutim, već formulisana jedna teorija o društvenoj ravnoteži kojoj samo valja pribaviti socijalno uporište. Ako je zamisao o integrativnoj funkciji srednje klase nastala mnogo pre negoli sama ova klasa, ne znači da u njoj nije sadržano gotovo sve što ćemo docnije susresti u pisaca koji su imali da se obrate jednoj stvarnoj društvenoj klasi: *modernoj sitnoj buržoaziji*. Problem je, dakle, naslućen pre nego što su stvoreni uslovi da bude stvarno postavljen.

2. POSTOJI LI SREDNJA KLASA ODUVEK?

Pogrešan je stav da su društvene pojave na koje se hiljadama godina primenjivao isti naziv uvek iste stvari, makar u različitom obliku.
(J. Schumpeter)

Očigledno odsustvo »čistog« klasnog sukoba u najvećem delu istorije, koju je Marx nastojao da retrospektivno osmisli svojim navodno univerzalno primenjivim dvoklasnim modelom, navelo je mnoge pisce na zaključak da je u socijalnoj strukturi svih raslojenih društava moguće razabrati — ako ne dva — a ono bar jedan postojani činilac. Ako već nismo u stanju da uverljivo potkrepimo tvrdnju o večitoj suprotstavljenosti samo dveju osnovnih klasa, možemo — pomislilo se — uvek ustanoviti postojanje jedne srednje klase. Mada nije sporno da se njen socijalni sadržaj vremenom menja, njena

19. Ernest Barker, *Greek Political Theory. Plato and his Predecessors*, Methuen and Co, London 1977, str. 14.

20. *Politika*, 1296a.

21. Aristotel slavi Solona kao zakonodavca koji je radio u korist srednje klase, »što se vidi iz njegovih pesama« (*Politika*, 1296a), u kojima ovaj doista kaže: »Stadon držeći štiti među jednima i među drugima« (*Ustav Atenski*, Zagreb 1948, str. 19). Reč je, očito, o *demosu* i *aristokratiji*, između kojih, međutim, još nije stajalo građanstvo niti bilo koja stvarna društvena grupa kao srednja klasa.

22. D. Ross, naved. delo, str. 257.

funkcija bi, vele, oduvek, i posvuda bila ista: svojim središnjim položajem ona sprečava razgorevanje osnovnog klasnog sukoba i suzbija moguću polarizaciju društvene strukture.

Nije, doista, lako izbeći zabludi da je pojmovni aparat moderne sociologije podjednako valjan i u analizi društava koja se bitno razlikuju od ovovremenih. Traganje za srednjom klasom u pretkapitalističkim društvima vodilo je stoga neopravdanom pripisivanju modernih socioloških pojmova međusobno neuporedivim istorijskim okolnostima kojima ona oni pristaju samo po cenu svog znatnog smislaonog osiromašenja. Devetnaestovekovni pojam srednje klase postavljen je kao sredstvo opisivanja i objašnjenja socijalne strukture svih prethodnih složenih društava. Aristotelov model — koji je, u vreme uspona antičkog građanstva, još i imao izvesnu sociološku vrednost — poslužio je tumačenju prilika kojima je odgovarao samo u strogo formalnom smislu. U nastojanju da se pronađe sveprimenljiv obrazac za objašnjenje najrazličitijih istorijskih zbivanja, pojam srednje klase pretvoren je u puku analitičku konstrukciju.²³ Ovo je bilo utoliko lakše što je u onoj jednostavnoj prostornoj metafori naročito srednji član, zbog svog najčešće izvedenog ili rezidualnog postavljanja, podložan lišavanju svog konkretnog sociološkog sadržaja koje omogućuje njegovo svođenje na večitu funkciju. Često smo, naime, u stanju da krajnje članove prostorne metafore (»gore« i »dole«) neposredno dovedemo u vezu sa stvarnim društvenim grupama i utvrdimo da klase ne postoje samo u našoj predstavi već i da deluju kao kolektivne »volje«.²⁴ Pokušamo li, međutim, da ceo kontinuum društvene strukture u njenom vertikalnom preseku prekrijemo mrežom klasa, najčešće će nam se desiti da se, po svom socijalnom sastavu, veoma raznorodan »ostatak« između dveju osnovnih klasa javi samo kao naša predstava o srednjoj klasi.

Ovoj zabludi je možda najočiglednije podlegao Gaetano Mosca, italijanski sociolog s početka veka, o čijim ćemo pogledima na sudbinu srednje klase u kriznim trenucima građanskog poretka kasnije opširnije govoriti. Mosca je našao da u naprednijim društvima oduvek postoji jedna brojna klasa koja je — u ekonomskom pogledu nezavisna od najviše, naime »političke klase« — mogla da se posveti usavršavanju kulture i služenju opštem interesu. »Ona je«, tvrdo je verovao Mosca, »postojala u Rimu unutar onog mnogobrojnog plebsa koji su činili sitni vlasnici; zahvaljujući jednostavnosti tog doba, mogla je da bude samo sebi dovoljna i znala je... da izbori puno pravo građanstva. Postojala je i u osamnaestovekovnoj Engleskoj, a postoji i u naše doba... Postojala je i postoji u Sjedinjenim Državama Amerike, gde su okretni *farmers* pružali i još pružaju najbolje političke elemente, a postoji, manje ili više, u svim državama Srednje i Zapadne Evrope«.²⁵ U toj brojnoj klasi, koja je svojom umerenošću i tolerancijom uvek znala da pomiri oprečne krajnosti, Mosca je video izvor svežih strujanja kojima se obnavlja politička klasa, naime elita. Ovi slojevi napreduju s razvitkom civilizacije i pridonose joj ono što je u jednoj državi najbolje: znanje, obrazovanje, kulturu. Na njima počiva ekonomska, pravno-politička i moralna stabilnost poretka, a desi li se pak da oslabe, celokupnoj držav-

23. James Littlejohn (*Social Stratification. An Introduction*, George Allen and Unwin, London 1972, str. 61, nap. 3) dokazuje ovu činjenicu na primeru »revolucije srednje klase« koja je navodno podržavala Cezara.

24. Raymond Aron (»La Classe comme représentation et comme volonté«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXXVIII, 1965) ovo razlikovanje očito preuzima od Schopenhauera (*Die Welt als Wille und Vorstellung*) u terminološkom, a od Marxa u sadržajnom smislu (klasa »po sebi« i klasa »za sebe«).

25. Gaetano Mosca, *Elementi di Scienza Politica*, Fratelli Bocca Editori, Torino 1923, str. 132.

noj građevini zaprećiće rušenje. Uzroci propasti Rimskog carstva, na primer, mogu se pripisati najvećim delom upravo teškim i apsurdnim porezima koji su pritisli ondašnje srednje klase, to jest »provincijsko građanstvo koje je činilo dekurionat grada«. ²⁶ Dekadencija srednjih klasa dovela je, s jedne strane, do neobuzdanog prosperiteta veleposedničke aristokratije, a s druge je doprinela stvaranju mnogobrojne sirotinje, jer »srednji i sitni posed nije nalazio načina da se odbrani, te je podlegao«. ²⁷ Ono što su mnogi pisci pre i posle Mosca smatrali osobenim stanjem stvorenim u jednom trenutku rimske istorije ²⁸, Mosca je uopštio kao postojeći istorijski zakon. I on je delio Aristotelovu bojazan od slabljenja srednje klase i posledicâ koje bi mogle nastati propadne li taj oslonac svakog uravnoteženog poretka. »Kao što je«, veli Mosca, »prema Aristotelu širina srednjeg vlasništva bila neophodan uslov ispravnog funkcionisanja grčkog grada, tako je i postojanje srednjeg građanstva nužno za normalan život modernog predstavničkog sistema«. ²⁹ Verno sledeći Aristotelov trijadni model kojim se uspostavlja neposredna zavisnost između, s jedne strane, snage i brojnosti jedne klase i, s druge, oblika političkog uređenja i njegove postojanosti, i Mosca je našao da je demokratski sistem najstabilniji upravo tamo gde je srednja klasa najrazvijenija. Oslabi li njena moć, državi će zaprećiti opasnost od »plutokratske, birokratske ili vojne diktature, ili pak od demagoške diktature malobrojnih vođa«. ³⁰

Iako joj pripisuje sasvim određenu funkciju u svim društvima — ili, možda, upravo zato — srednju klasu Mosca nejasno definiše u sociološkom smislu: »Ispod prvog sloja upravljačke klase postoji uvek, čak i u autokratskim režimima, jedan drugi, brojniji sloj koji raspolaze svim rukovodećim sposobnostima zemlje. Bez njega bi bilo kakva organizacija bila nemogućna, pošto prvi sloj, sâm po sebi, ne bi bio dovoljan da uobličići delatnost masa i njome upravlja«. ³¹ Srednja klasa nije, dakle, samo snaga koja stoji između elite i mase, već je njeno mesto sasvim uz skute političke klase. Ovoj potonjoj su uvek potrebne intelektualne, organizatorske i moralne vrednosti jednog sloja sposobnog da svojom stručnošću obezbeđuje sprovođenje odluka elite. Srednji slojevi se, stoga, umeću između, s jedne strane, organizovane manjine koja u svim društvima upravlja opštim tokovima ekonomskog, političkog i kulturnog života i, s druge, neorganizovane mase koja slepo sledi elitu i povinuje se naredbama njenih izvršilaca. Od Moscine tvrdnje o davnašnjem postojanju srednje klase na izgled odudara

26. Isto, str. 374.

27. Isto.

28.

O produbljanju klasnih razlika kojem je, zbog akumulacije bogatstva u rukama malog broja patricija, bilo zahvaćeno Rimsko carstvo, svedoči među klasičnim piscima Arijan (Rimski građanski ratovi, Kultura, Beograd 1967, str. 9): »Stoga se silnici sasvim obogatiše i umnoži se broj robova na zemlji, i zato se »još više prorediše i građani i vojnici« (isto, str. 22). Montesquieu je pak pisao (Razmatranja o razlozima veličine Rimljana i njihove propasti, Zagreb 1914, str. 8-9): »To bijaše uzrok, da skoro više nije bilo ni građana ni vojnika, jer zemljišta koja su prije bila određena da potonje izdržavaju, upotrebljavala su se sada za prehranu robova, oruđa raskoši novih posjednika«. U novijoj istoriografskoj literaturi na sličan se način postojanost rimskih republikanskih ustanova objašnjava uravnotežujućim delovanjem srednje klase, a njihova propast i uspostavljanje principata neposredno se pripisuje ekonomskoj dekadenciji srednje klase kao »vekovnog oslonca i tradicionalne okosnice rimskog uređenja« (Léon Homo, Les Institutions politiques romaines, Albin Michel, Paris 1970, str. 103).

29.

G. Mosca, naved. delo, str. 397.

30.

Isto, str. 399. Sličnu bojazan od mogućnosti uspostavljanja »demagoške plutokratije«, koja nastaje neobičnim stapanjem »bogatih spekulanta« i »radničkih elemenata«, ispoljavao je i Vilfredo Pareto (Trasformazioni della democrazia, Cappelli Editore, Rocca San Casciano 1966, str. 93-94).

31.

Isto, str. 412.

njegova primedba da »do početaka devetnaestog veka prava srednja klasa nije postojala« ³², što je neke upućene tumače navelo na zaključak da se, po piščevom mišljenju, ova treća klasa javlja »samo u razvijenom, zreлом stadijumu društva«. ³³ Međutim, Mosca samo hoće da kaže da u 19. veku nastaje jedna nova srednja klasa, različita od prethodnih samo po svom socijalnom sastavu, naime klasa intelektualaca koji odmenjuje sveštenike i ratnike, nosioce izvršnih i organizacionih odluka u primitivnim i autokratskim režimima. Svaka aristokratija, odnosno elita, mora određenim krug poslova da poverava stručno osposobljenom sloju izvršilaca: u istočnjačkim despotijama funkciju ovog »drugog sloja političke klase« obavljali su državni činovnici, dakle birokratija, u evropskom srednjem veku sveštenici, a u modernim društvima je na intelektualcima da preuzmu ovu trajnu funkciju. Nezamenljivost »drugog sloja« Mosca ocrtava jednom sensimovskom parabolom: oni su kao niži oficiri koji neposredno komanduju trupama, i kao što se pobjeda može izvojevati i bez generala ali bez narednika nikako, tako i društvo može zadugo da funkcioniše bez elite ali je — lišeno srednjeg sloja — osuđeno na nedelotvornost i raspad. ³⁴ U Moscinoj se teoriji ovaj funkcionalno neophodan sloj i inače određuje najčešće na metaforički način. Pisac ga samo retko naziva klasom, jer u njegovoj viziji ima mesta samo za jednu, političku klasu; ponekad je to *secondo strato*, drugi put jednostavno *una classe numerosa*, katkad se krije pod imenima *capitalisti mediocri*, *classe dei funzionari* ili, najzad, *ceto medio*. No, moguće je razabrati da dve osnovne društvenoprofesionalne grupe unutar srednjeg sloja čine uvek sitni vlasnici i zavisni službenici — dakle, kao što bismo modernim sociološkim rečnikom kazali, »stara« i »nova« srednja klasa. Bitno je, međutim, da je ovoj klasi namenjena funkcija nezavisna od konkretnih društvenih i istorijskih okolnosti i oblika političke organizacije. Mosca je, tragajući za opštim zakonima društvenog života, i inače nastojao da osnovnim kategorijama svoje sociologije prida univerzalnije istorijsko značenje: zaista, za njega je »cela istorija... mogla podjednako dobro da posluži kao materijal za uopštavanje«. ³⁵

U jednostavni obrazac kojim nastoje da formalizuju socijalnu strukturu svih istorijskih društava, teorije elita — tradicionalne ili moderne, svejedno — uvek teže da uključe između elite i mase i jedan treći, posredni član. Veoma im je, naime, teško da svojom shemom elita *versus* masa iscrpu beskrajno razudeniju društvenu strukturu, i zato »ostatak« koji izmiče njihovoj shemi *proglašavaju* srednjom klasom. ³⁶ Na primeru Moscine analize videli smo kako stoji s tradicionalnim teorijama elita. Od onih modernijih

32.

Isto, str. 383.

33.

Trivo Indić, »Masa prema političkoj klasi: Gaetano Mosca i njegovo učenje o masi«, u Masa u sociološkoj teoriji, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1977, str. 87. Na istorijski trajnu funkciju srednje klase u Moscinoj teoriji upozorava, na primer, T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Penguin Books 1976, str. 11.

34.

Sličnu zamisao o veštoj potrebi gornje klase, koju takode poima kao elitu, za jednim pomoćnim slojem izvršilaca izložio je i Georges Sorel. Moscin savremenik se čak poslužio i sličnom metaforom ne bi li izrazio nesposobnost elite da sama neposredno upravlja masama: »Skorojevićkoj aristokratiji potreban je jedan revnosan red podoficira koji ne prestaju da rade za račun svojih vođa i izvlače malu korist iz vlastite delatnosti« (Les illusions du progrès, M. Rivière, Paris 1947, str. 265).

35.

David Beetham, »Od socijalizma do fašizma: odnos teorije i prakse u delu Roberta Michelsa«, I, Marksizam u svetu, IV, br. 9, 1977, str. 88.

36.

U delu Vilfreda Pareta ne može se, ipak, uočiti nikakav prelazni sloj između *classe superiore* i *classe inferiore*, uprkos njegovom ustrajnom pozivanju na »heterogenost društvene strukture« (upor. *Compendio di sociologia generale*, Einaudi, Torino 1978, str. 345). Robert Michels je, međutim, u ovom pogledu bio osetljiviji na sociološke činjenice i ustanovio da se u običnom životu između elite i mase »reće beskrajn niz preliva i međučlanova« (Problemi di sociologia applicata, Fr. Bocca Ed., Milano/Roma 1919, str. 135).

teorija ove vrste, koje su najčešće izgrađene kao pokušaji istorijskog osmišljavanja i dinamizovanja stratifikacijskog modela analize društvene strukture, pomenimo bar stanovište Gerharda Lenskog. Evo kojim putem on u klasični binom *elita/masa* unosi i srednju klasu kao dinamizujuću činilac.

Revolucije uvek izvode organizovane manjine koje, kada svrgnu prethodnu vlast, nađu da im je potrebna pomoć i drugih slojeva ne bi li ostatak društva podredile svojoj kontroli. Budući da raspolažu sredstvima koja im omogućuju da uposle »armiju tehničara i stručnjaka«, one uspevaju da svojoj kontroli podvrgnu još veći deo ekonomskog viška. Na taj način se pokreće proces »stvaranja, širenja ili održavanja srednjeg sloja tehničara i stručnjaka koji rade u službi elite«. ³⁷ Lenski misli pre svega na slojeve koji obrazuju represivni i ideološki aparat države, a čija je »prvenstvena funkcija da eliti osiguraju kontinuiranu kontrolu nad ekonomskim viškom i njegovo pretvaranje u različite vrste dobara i usluga...«. Naj-sposobniji među njima uspevaju najzad da poraze ne samo svoje takmace iz redova stručnjaka i tehničara, već i da se domognu presudnih političkih položaja koji obezbeđuju globalnu kontrolu nad društvom. Sledeći ovaj klasični model kruženja elita, Lenski smatra da može formulisati i jedan postojani sociološki zakon: »Što je veći stepen konstitucionalizma u društvu [pod ovim, čini se, valja podrazumevati institucionalizaciju postojeće društvene strukture], srednje klase manje funkcionišu kao agenti a veća je njihova osobna nezavisnost, samostalnost i sigurnost«. ³⁸ Na taj način, paradoksalno, nova revolucija koju će povesti srednje klase izbija upravo u času kada je stara društvena struktura najčvršće ustanovljena. Srednja klasa se i u ovoj varijanti teorije elita javlja kao pokretač društvene promene i u sebi nosi neku vrstu institucionalizovane revolucionarnosti. U narednim poglavljima nastojaćemo, međutim, da na drugim osnovama protumačimo ulogu srednjih klasa u istoriji.

Videli smo da se srednja klasa može postaviti kao trajni element strukture svih klasno ustrojenih društava samo naknadnim konstruisanjem njene funkcije. ³⁹ Tvrdi se naprosto da je ona morala uvek postojati, jer na kojoj bi društvenoj snazi počivao inače poredak. Ovom istorijskom uopštavanju uloge srednje klase skloni su mnogi pisci, a jedan je čak pomislio da se njen prauzor može naći već u vavilonskim, egipatskim ili ranoantičkim trgovcima i zanatlijama koji su stabilizatorski delovali u svim sukobima između tradicionalne aristokratije i najsiromašnijih klasa. ⁴⁰ Drugi su u potrazi za istorijskim korenima novovekovne srednje klase ipak skromniji: ona je, vele, »... društveni sloj koji se u Rimskoj republici raspoznavao [pod nazivom] konjaničkog reda, za Carstva pod imenom *decurio*, u srednjovekovnoj Evropi [razabirao se] u različitim oblicima reči *burgher*«. ⁴¹

37. Gerhard Lenski, *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*, Mc Grow-Hill, New York 1966, str. 62.

38. Isto, str. 63.

39. »Svaka klasa«, pisao je Joseph Schumpeter (*Imperialism and Social Classes*, Basic Blackwell, Oxford 1951, str. 179), »... ima određenu funkciju koju ima da obavi u skladu sa svojim celokupnim pojmom i usmerenjem... Staviše, položaj svake klase u celokupnoj nacionalnoj strukturi zavisi, s jedne strane, od značaja koji se pripisuje njenoj funkciji, a s druge, od stepnja u kojem klasa uspešno obavlja svoju funkciju«. U ovom formalističkom određenju ništa nam se, međutim, ne kaže o načinu na koji funkcija jedne klase odgovara njenom društvom sadržaju. Napomenimo uzgred da je Georges Gurvitch upravo nadfunkcionalnost smatrao jednom od osnovnih odlika klase (*Determinismes sociaux et liberté humaine*, Presses Universitaires de France, Paris 1955, str. 178).

40. Franklin Charles Palm, *The Middle Classes. Then and Now*, The Macmillan Co, New York 1936, str. 8-20.

Ali, da li je u svim ovim slučajevima reč o istoj društvenoj grupi koja u različitim istorijskim razdobljima obavlja istu funkciju? Maurice Halbwacs je, takođe, verovao u istorijski kontinuitet integrativne funkcije srednje klase koja se »ovekovečuje kroz sve režime«, ⁴² no nije bio u stanju da kaže ništa određenije o njenom elementarnom socijalnom sastavu. On samo nalazi da u svim složenijim društvima, pored »više« i »niže« klase, mora postojati i niz »prelaznih klasa«. U Rimskom carstvu, omiljenom području argumentovanja u prilog ovih tvrdnji, između patricija i robova Halbwacs je video vitezove, plebejce, oslobođenike itd., a onda je sve ove raznolike društvene grupe svrstao u jednu srednju klasu. Ali izuzetost ovih prelaznih slojeva iz dveju oprečnih klasa — čak i kada je ove potonje moguće jasno razlikovati — ništa ne kazuje u pogledu njihovog sociološkog statusa kao srednje klase. Čak ni eventualno zajedničko nastupanje protiv jedne od dveju osnovnih klasa ne pribavlja ovim šarolikim društvenim grupama samostalan položaj i jedinstveni interes. Kao što navodi Karl Kautsky, pisac koji je klase u njihovom modernom značenju često umeo da vidi čak i tamo gde ih odista nije bilo, između patricija i robova »vrvele su još stotine hiljada slobodnih građana i oslobođenih robova, mnogobrojni ali oskudni ostaci seljaštva, osiromašeni zakupci, bedne gradske zanatlije, nosači i najzad velikovaroški lumpenproleter«. ⁴³ Nazvati sve ove raznorodne društvene grupe klasom znači veštački homogenizovati jedan rezidualni konglomerat koji srednjom klasom postaje samo u očima sociologa.

Izgleda, međutim, da se razdaljina između klase kao *predstave* i klase kao *volje* smanjuje kada pokušamo da posedničko antičko građanstvo uporedimo s novovekovnom sitnom buržoazijom koja, kao što ćemo uskoro obrazložiti, čini srednju klasu u pravom smislu reči. Ono poseduje određena pravnosvojinska, socijalnopsihološka i, u ograničenoj meri, politička obeležja kojima nalikuju modernoj srednjoj klasi. S jedne strane je posed antičke sitne buržoazije pravno ograničen, s druge je pak ona istovremeno ugrožena kako od krupne zemljišne aristokratije koja grčevito uvećava svoje posede, tako i od proletarizovanog seljaštva koje, čestim ustancima, zahteva preraspodelu zemljišnog vlasništva. Osećaj nezavisnosti koji je negovala antička sitna buržoazija temeljio se dobrim delom na čvrstoj pravnoj reglementaciji statusa zanatlijsko-korporativnih zajednica koje su doista u mnogom pogledu nalikovale srednjovekovnim privredno-religijskim bratovštinama. Posebnost njihovog klasnog položaja ogledala se u težnji da strogim propisima obuzdaju konkurenciju, posebno normiraju uslove regrutovanja novih pripadnika cehovske zajednice, propišu količinu i kvalitet proizvoda itd. Sve je to doprinelo stvaranju — ako već ne klasne svesti — a ono svakako određenog osećanja zajedništva koje se često potvrđivalo u nestabilnim političkim strankama, podjednako neraspoloženim spram svetine i plemstva. Zato, kada srednjim staležom u antičkom dobu današnji sociolozi i istoričari ponekad nazivaju ovu veoma uticajnu grupu trgovaca, zanatlija i preduzetnika koji su, u trenucima prosperiteta grčkog poplisa ili rimskih gradova, uspevali da se izdvoje iz *demosa* odnosno *populusa* i da zaištu pravo od zemljišne aristokratije da i sami učestvuju u vođenju javnih poslova — mogli bismo biti skloni da pomislimo kako izme-

41. *Dictionary of Sociology*, ed. by Henry Pratt Fairchild, Philosophical Library, New York 1944, str. 193. O određenju srednje klase u sociološkim rečnicima i enciklopedijama — što bi mogao da bude predmet posebne studije — govorimo u ovoj knjizi na više mesta.

42. Maurice Halbwacs, »Les Caractéristiques des classes moyennes«, u *Inventaires III, Classes moyennes*, F. Alcan, Paris 1939, str. 29.

43. Karl Kautsky, *Poreklo hrišćanstva*, Kultura, Beograd 1954, str. 57.

đu ondašnje srednje klase i kapitalističke sitne buržoazije nema sociološki relevantnih razlika. A kada pronađemo da je jedan deo tih preduzetničkih slojeva često uspeva da obrazuje novčanu aristokratiju moćniju i od latifundijskog plemstva, dok se drugi, svakako veći deo spuštao na društvenoj lestvici i rasvarao u proletarijatu⁴⁴, analogiju s usponom sitnog građanstva na početku novog doba kao da nije moguće izbeći.

Međutim, domašaj ove zanimljive i smele analogije, kojom se modernom kapitalističkom načinu privređivanja nalazi istorijski prauzor u antičkom robnonovčanom sistemu, veoma je ograničen. Raspravljajući o takozvanoj istorijskoj tendenciji kapitalističke akumulacije, Marx je bio svestan da »ovaj [naime, kapitalistički] način proizvodnje postoji i u okviru ropstva, kmetstva i drugih odnosa zavisnosti«, ali je — poput Webera — zaključio da »on cveta, razvija svu svoju energiju i dolazi do klasičnog saobraznog oblika samo kad je radnik slobodan privatan vlasnik uslova rada kojima sam rukuje«. ⁴⁵ Ovaj stav bio je savršeno u skladu s upozorenjem na opasnosti što ih krije svaka »opća historijsko-filozofska teorija« koja ne vodi računa o »različitim historijskim sredinama«. ⁴⁶ Zaista, kao što niko — osim, možda, Kautskog — ne tvrdi da je, uprkos mnogim sličnostima, antički proletarijat isto što i moderna radnička klasa, ili pak da je imperijalno patricijsko plemstvo moguće izjednačiti s kapitalističkom buržoazijom, teško je podržati i stav o kontinuitetu društveno-ekonomskih obeležja jedne srednje klase od antike do danas. Takva tvrdnja morala bi da proizlazi iz opštijeg stava da je kapitalizam organizacijski oblik svakog robnonovčanog privređivanja. Maurice Dobb je s pravom primetio da »ako ta dva društva [antičko i moderno] treba smatrati kapitalističkim društvima, tada se mora zaključiti da je beskorisno tražiti početke kapitalizma u razdoblju od posljednjih osam stoljeća, i da kapitalizam mora da je postojao, uz prekide, u toku najvećeg dijela pisane historije«. ⁴⁷

Zahvaljujući uverljivosti svoje istoriografski utemeljene argumentacije, Weberovo se stanovište ipak može najplodotvornije upraviti protiv navedenih mišljenja o formalnoj podudarnosti položaja srednje klase u antičkom i modernom kapitalizmu — ukoliko oni začeci robnonovčane privrede u starom veku uopšte zaslužuju da se nazovu kapitalizmom. Izgrađeno u okviru opšteteorijske zamisli o osobenosti zapadnoevropskog, protestantskim etičkim načelima nadahnutog privrednog etosa, Weberovo stanovište uspelo je da odoli apsolutizovanju istorijskih analogija koje se često nameće posmatraču dvaju perioda. U pretkapitalističkom dobu Weber nalazi samo nagoveštaje ekonomskog položaja, ali ne i duhovnog i političkog bića modernog srednjeg staleža. ⁴⁸ U svojim uporednim izučavanjima društvene strukture antičkog i poznosrednjovekovnog grada, on u grčkom po-

⁴⁴ L. Pareti et al., »Stari Svijet«, u *Historija čovječanstva*. Kulturni i naučni razvoj, tom II, Naprijed, Zagreb 1967, str. 113.

⁴⁵ Karl Marx, *Kapital I*, u K. Marx — F. Engels, *Dela*, Institut za izučavanje radničkog pokreta / Prosveta, Beograd, tom 21, str. 670 (u daljem tekstu kraticom MED).

⁴⁶ K. Marx, Pismo redakciji časopisa »Otečestvennyje zapiski«, novembar 1877, MED, tom 30, str. 95.

⁴⁷ Maurice Dobb, *Studije o razvoju kapitalizma*, Naprijed, Zagreb 1961, str. 20. Kautsky je još odrešitiji: osnovnu razliku između antičke i moderne akumulacije on vidi u činjenici da se prva odvijala u poljoprivredi, a druga u industriji (naved. delo, str. 50 i sled.).

⁴⁸ Govoreći ovde o Weberovom stanovištu, izraze »klasa« i »stalež« koristimo neobavezno s obzirom na njegovo socioško razlikovanje ovih dvaju pojmova. Jer, on i sâm neočekivano postupa na isti način uvek kada neku od ovih kategorija suoči s istoriografskim materijalom. Verujemo, međutim, da bi antičkom sitnom građanstvu, s Weberovog gledišta, pre pristajao naziv »klase«, a ranokapitalističkoj sitnoj buržoaziji, naročito u nemačkim prilikama, naziv »staleža« (*Mittelstand*).

lisu i rimskim gradskim zajednicama nalazi, naime, slojeve koji privredno funkcionišu kao ranokapitalistička sitna buržoazija, ali u ravni globalnog načina proizvodnje ne uspevaju da se i organizaciono-politički nametnu. Istina, na osnovi već razvijene robnonovčane privrede nastale su institucionalizovane profesionalne grupe zanatlija i trgovaca koji su prema patricijskom plemstvu, s jedne, i plebejskoj gomili, s druge strane, svoj poseban položaj okruživale i verskom ezoteričnošću, obavljajući zaseban i neposvećenima zabranjen kult. Onovremene staleške korporacije, koje svoje ekonomsko i moralno zajedništvo jačaju kroz zakleta bratstva (*centuria fabrum, collegium mercatorum*) Weberu s pravom nalikuju na novovekovne esnafe i gilde, ali samo u veoma ograničenom ekonomskom smislu. ⁴⁹ Već tada se, istina, javljaju pokreti protiv monopolisanja izgleda na tržištu, već tada »mnoštvo sitnih zanatlija, sitnih trgovaca i manjih posednika uopšte« trpi ekonomsku diskriminaciju »najmućnijeg sloja građana-neplemića«. ⁵⁰ Ali već u antici, smatra Weber, u okviru okrupnjivanja poseda i podvrgavanja sitne zanatlijske i trgovačke delatnosti krupnom robovlasničkom kapitalu, biva poražena »esnafska politika očuvanja nasušnog hleba«. ⁵¹ U raslojavanju antičkog preduzetničkog građanstva Weber vidi klice procesa koji će mnogo kasnije zadesiti i nosioce feudalizmu protivnog novog načina privređivanja, naime protestantsku sitnu buržoaziju. Ali, uprkos ovim sličnostima, on je — baš kao i Marx, mada s različitih razloga — bio svestan da »ni moderni kapitalizam ni moderna država nisu izrasli na tlu antičkih gradova«. ⁵² Ondašnje sitno građanstvo — drži Weber — nije igralo nikakvu političku ulogu, a njegovi predstavnici »nisu imali nikakvu (merodavnu) moć u okviru antičkog građanstva«. ^{52a} Taj sloj nastajao je, pre svega, u redovima oslobođenih robova koji »nigde nisu dobijali službe i svešteničkih mesta, nigde pravo na potpuni *connubium*, nigde... učešće u vojnoj obuci... i pravosuđu«. ⁵³ Najzad, ova plebejska buržoazija, koju je sačinjavao sloj pravno slobodnih građana, »našla [se] isključena iz specifično antičkog, politički orijentisanog kapitalizma«. ⁵⁴ Stoga u Weberovoj sociološkoj rekonstrukciji društvene strukture antičkog grada srednjem staležu nigde ne pripada ona integrativna i klasno stabilizatorska funkcija na kojoj su, videli smo, insistirali drugi posmatrači. U trodimenzionalnom modelu stratifikacije Weberova konačna redukcija svih slojnih obeležja na moć ovde se, izuzetno, pokazuje krajnje plodotvornom u smislu istorijskog objašnjenja. Određujući antički srednji stalež njegovom pretežnom usmerenošću na miroljubivo sticanje trgovinom i zanatstvom, nemački sociolog je, izgleda, bio svestan da se ovi »najvažniji nosioci onih oblika sticanja koji imaju u najvećoj meri moderne crte i najviše odgovaraju našem modernom sitnokapitalističkom srednjem staležu« ⁵⁵ od ovog potonjeg ipak bitno razlikuju svojom političkom i kolektivno-psihološkom marginalnošću u odnosu na robovlasničko jezgro društvenog života. Ako je, međutim, u

⁴⁹ Opširnije o toj sličnosti upor. u Friedrich Heer, *The Medieval World. Europe from 1100 to 1350*, Sphere Books, London 1974, str. 68 i sled.

⁵⁰ Maks Weber, *Privreda i društvo*, tom II, Prosveta, Beograd 1976, str. 375.

⁵¹ Isto, str. 398.

⁵² Isto, str. 384.

^{52a} Isto, str. 402, podvukao M. W.

⁵³ Isto, str. 413.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, str. 414.

Privredi i društvu razlika između antičkog i modernog kapitalizma utemeljena u nesavršenosti političkog položaja nosilaca sitnovlasničkog sticanja, u Protestantskoj etici istaknuta je i neuporedivost duhovnog stanja slojeva koji su u oba razdoblja promicali *auri sacra fames*.⁵⁶ Podjednako snažan podsticaj prema bogaćenju rukovođen je u ova dva perioda istorijski različitim i, čak, oprečnim etosom. Dug je, naime put od sporadične moralno ravnodušne gramzivosti do masovnog, etičko-religijski obrazloženog životnog načela.

Uzgredan proizvod kratkotrajnog oblika privređivanja, koji nije mogao da se u potpunosti razvije u okvirima antičkog sveta, srednji stalež zado-bija, pored ekonomske, i političku i duhovnu samosvojnost tek preovladavanjem kapitalističkog načina sticanja u pravom smislu reči. *Uspon građanstva kao moderne srednje klase u širem smislu samo je okvir u kojem nameravamo da pratimo razvoj sitne buržoazije kao srednje klase u užem smislu reči*. Valja najzad pokazati da je o srednjoj klasi — ne više kao o pukoj predstavi koju gradi sociolog već kao o nezavisnoj i svojih interesa svesnoj volji koja stvarno deluje u društvenom i političkom prostoru — moguće govoriti samo s obzirom na moderni kapitalistički oblik privređivanja. Treba, naime, podrobnije obrazložiti tvrdnju da se tek u građanskom društvu uspostavlja jedna srednja klasa koja više nije određena negativno, pukom izuzetnošću iz redova osnovnih klasa, već da ona poseduje vlastita ekonomska, socijalnopsihološka, politička i druga obeležja. Ovom dokazivanju približiće nas ponajbolje razvejanje mita o prvobitnom jedinstvu srednje građanske klase. Videćemo da se veoma rano u njenom krilu javlja jedna novovekovna sitna buržoazija koju, u odnosu na sve retrospektivne projekcije ovog pojma u pretkapitalističke oblike društva, krasi izrazita sociološka osobenost.

3. RASLOJAVANJE NOVOVEKOVNOG GRAĐANSTVA

Ko se nije popeo, morao je sići.
(M. Weber)

Moderni pojam srednje klase javio se srazmerno kasno, početkom devetnaestog veka.^{56a} On se prvobitno odnosio na preduzetničko građanstvo koje se, nadahnuto novim privrednim etosom, jasno razlikovalo kako od proletarizovane svetine, tako i od tradicionalnih staleških redova. Naziv *middle class* označavao je sve one raznorodne društvene slojeve koji su, još pod okriljem feudalnog poretka, u slobodnim evropskim gradovima promicali nov način proizvodnje: robnonovčanu, na tržište usmerenu ekonomiju umesto naturalnog privređivanja. Ali ono što je, u klasnom pogledu, ove slojeve izuzimalo iz staleškog poretka, ustrojenog uglavnom na vanekonomskim načelima, bila je očigledna statusna nekonzistentnost njihovog položaja: narasloj ekonomskoj snazi nisu odgovarali primeren društveni ugled i politička moć. Srednja klasa bila je doista u sredini u odnosu na privilegovano nasledno plemstvo i široke, prvobitnom akumulacijom kapitala proletarizovane slojeve seljaštva i gradske sirotinje. Pojam je, dakle, upućivao

56. Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 31 i sled.

56a. Kao što svedoči John Raynor (*The Middle Class*, Longmans, Green and Co, London and Harlow 1969, str. 3), izraz *middle class* javio se prvi put u *Oxford English Dictionary* tek 1812. godine. Kao vreme nastanka izraza *classe moyenne*, *Larousse étimologique* (Paris 1971, str. 481) navodi takođe početak devetnaestog veka,

na građanstvo uopšte, ali je u mnogom pogledu nadživeo raspad poznosrednjovekovne društvene strukture. U ovom uopštenom obliku opstao je ne samo silom inercije već i s jasno prepoznatljivih ideoloških razloga, o kojima će u narednim poglavljima biti više govora. U ovom odeljku nastojaćemo samo da pokažemo da, čak ni u svom izvornom obliku, pojam srednje klase nije odgovarao stvarnim prilikama⁵⁷: on je idealno objedinjavao jedan razduženi segment društvene strukture u kojem su postojale ne samo slojne već i duboke klasne razlike. Usredsređićemo se zato na one procese društveno-ekonomskog raslojavanja građanstva koji su, vrlo rano u evropskoj istoriji, doveli do izdvajanja i međusobnog suprotstavljanja sitne buržoazije, naime srednje klase u užem smislu reči, i *krupne* buržoazije, odnosno kapitalista *stricto sensu*. Uverenje o prvobitnom — a u mnogim očima i današnjem — jedinstvu srednje klase pokazaće nam se, dakle, neosnovanim jer su, još na samim počecima kapitalističkog razvoja, njeni niži slojevi sunovraćeni u proletarijat, dok su se viši — kao u slučaju engleske *gentry* ili francuske *noblesse de robe* — uspostavili kao nova vladajuća klasa. Ovde nas prvenstveno zanimaju oni slojevi srednje građanske klase koji su, bar privremeno, uspeli da se odupru proletarizaciji, ali ne i da se uspnu do krupnokapitalističkog vlasništva. Ekonomska osnova njihovog opstanka podudarala se s promenljivom širinom margine koju je kapitalistički način proizvodnje ostavljao prevaziđenim sitnoburžoaskim oblicima privređivanja. Pod uticajem francuskih ekonomskih i političkih prilika, ovaj deo tradicionalnog preduzetničkog građanstva nazvan je *sitnom buržoazijom* otprilike u isto vreme kada je u Engleskoj uspostavljen izraz *middle class*.⁵⁸ Već sada možemo kazati da ćemo o modernoj srednjoj klasi govoriti upravo u ovom smislu, naime kao o sitnoj buržoaziji. Ona nam se, dakle, više neće ukazivati kao rezidualna grupa ili tvorevina posmatrača koji u stvarnosti stavlja više nego što ova sadrži. Pošto ukratko upozorimo na ekonomske i političke okolnosti koje su doprinele obrazovanju osobenog klasnog položaja sitne buržoazije i ukažemo na razloge koji su omogućili da klasični pojam srednje klase nadživi stvarno raslojavanje građanstva, moći ćemo da progovorimo i o modernim teorijama i pokretima čiji je predmet, odnosno nosilac srednja klasa.

Raslojavanje preduzetničkog građanstva, koje će dostići vrhunac tek u razdobljima buržoaskih revolucija, započelo je mnogo pre nego što je uspostavljen čisti kapitalistički način proizvodnje. Možda bi, s gledišta privredne istorije — kao što ćemo, uostalom, uskoro videti — bilo ispravnije kazati da je kapitalistički način proizvodnje mogao da se sasvim uspostavi tek pošto je ovo raslojavanje bilo dovršeno. Proces je poprimio jasno ocrtane ekonomske i političke oblike čak i pre razmaha prvobitne akumulacije kapitala, kojom se konvencionalno obeležava početak sistematskog odvajanja sitnih robnih proizvođača od sredstava za proizvodnju i rušenje ekonomskih osnova načina proizvodnje ograničenih razmera. Na ovoj tvrdnji

57. Henri Mougín nas obaveštava (*«Un projet d'enquête sur les classes moyennes»*, u R. Cornu et J. Lagneau, *Hierarchies et classes sociales*, Textes, A. Colin, Paris 1969, str. 231) da je Pecquer, još početkom 19. veka, predložio izraz »donja srednja klasa« da bi označio niže slojeve građanstva. Stanislaw Ossowski pak podseća da je u *Velikom rečniku poljskog jezika* (1807—1814) Bogumil Linde pokušao da razlikuje srednju klasu od srednjeg staleža (*«Different Conception of Social Class»*, u *Class, Status and Power*, ed. by R. Bendix and S. M. Lipset, The Free Press, New York 1966, str. 90).

58. Vele da je sintagmu *petit bourgeoisie* skovao 1844. godine Balsac, književnik čija je sociološka mašta i inače neosporna (upor. *Larousse étimologique*, naved. delo, str. 557). Izraz *classe moyenne* koristio se u Francuskoj do sredine 19. veka u jedini, u smislu engleskog pojma *middle class*, a množinu je poprimio kasnije, da bi označio slojeve koji se smeštaju između buržoazije i proletarijata (upor. C. Baudelot, R. Establet, J. Malemort, *La Petite bourgeoisie en France*, Maspero, Paris 1975, str. 29, napomena).

ustrajavamo ne samo zato da bismo ukazali na dugovečnost procesa kojim se bavimo, već pre svega stoga što se ekonomski protivrečan položaj sitne buržoazije i njoj primereni oblici političkog istupanja naziru još i pre nego li je ona uspostavljena kao klasa u pravom smislu reči. Ako, naime, pribegavamo obaveštenjima o jednom još-ne-kapitalističkom razdoblju, ako dakle u krilu feudalnog društva pronalazimo zametke sitnoburžoaskog načina proizvodnje⁵⁹, to ne znači, razume se, da odstupamo od osnovnog stava koji smo nagovestili, a koji nam sada valja i dokazati: da je pojam srednje klase smislen i sociološki održiv jedino ukoliko se odnosi na *kapitalističku sitnu buržoaziju*.

Ovde se, dakako, ne možemo opširnije baviti složenim društvenim, ekonomskim i političkim kretanjima koja su, još u 12. ili 13. veku, dovela do obrazovanja tipične zapadnoevropske slobodne gradske zajednice. *Burg*, kao zanatlijsko-trgovačka enklava koja se usred feudalne prirodne privrede upustila u robonovčano tržišno poslovanje, pravo je rodno mesto modernog građanstva, ali i prapostojbina razdora u njegovim redovima. Poznosrednjovekovna buržoazija nije, naime, nikad tvorila ekonomski i politički jedinstvenu zajednicu. Rano raslojavanje *burghera* pripremalo je nužne uslove za uspon potpuno razvijenog kapitalističkog oblika privređivanja i dovelo do uspostavljanja manje ili više postojanog obrasca jedne nove društvene strukture u kojem je, formalno govoreći, srednji član označavao sitnu buržoaziju, a ne naprosto »srednju građansku klasu«.

U staleškom poretku, koji je težio da svaku društvenu slojevitost strogo reglementira u okviru tradicijom i zakonom ustanovljenog poretka prava i odgovornosti, stanovnicima novih društvenih zajednica, naime slobodnih gradova, bilo je teško odrediti odgovarajuće mesto. U kruto načelo staleške hijerarhije počinje veoma rano da prodiere izrazito svetovni kriterijum ekonomske moći koji se nužno opire ritualnoj kanonizaciji u sistemu statusa. »U feudalnom kontekstu«, uočava Alvin Gouldner, »srednja klasa bila je utopljena u 'svetinu' i imala je samo *negativan* ili *rezidualan* identitet u zakonskom i društvenom pogledu; bio je to identitet koji se pridavao svima koji *nisu* spadali u sveštenstvo, *nisu* pripadali plemstvu i *nisu* bili kmetovi«. ⁶⁰ Ne znači, naravno, da je negativnost ili rezidualnost ovog položaja sama po sebi funkcionisala kao objedinjujući činilac u redovima srednje građanske klase. Marginalnost u odnosu na staleški poredak teško je mogla da zakloni duboku raslojenost građanstva koja je izbijala na videlo čak i u retkim trenucima zajedničke borbe protiv zajedničkih neprijatelja, naime u građanskim revolucijama. »Svuda se nekako u to vrijeme«, veli Maurice Dobb misleći na pozni srednji vek, »pojavljuje razlika u statusu između *potentiores, mediocres, inferiores*: razlikovanje koje se očito poklapa s bogatom trgovačkom oligarhijom, imućnijim zanatlijama koji su posjedovali skromna sredstva, ali su još uvijek bili ograničeni na mjesno tržište, i siromašnijim zanatlijama i kalfama, kojima je bilo suđeno da uskoro padnu u ekonomsku zavisnost od jednog ili od drugog bogatijeg građanina«. ⁶¹ Kada kaže »svuda«, Dobb prvenstveno misli na Englesku, zemlju čijom se privrednom istorijom posebno bavi, ali se na ovu klasnu

⁵⁹. O sitnoburžoaskom načinu proizvodnje ovde govorimo samo uslovno. U sledećem poglavlju dokazujemo načelnu nemogućnost njegovog postojanja kao isključivog oblika privređivanja.

⁶⁰. Alvin Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1973, str. 62. Jedan stari rečnik izražava istu nesigurnost u pogledu pozitivne definicije građanina kada kaže da se ovaj naziv u srednjem veku odnosio na stanovnike grada »nasuprot plemićima iz dvoraca i prostacima sa sela« (*Larousse du XXe siècle*, tom I, 1928, str. 52, podvučeno u originalu).

⁶¹. M. Dobb, naved. delo, str. 132.

raslojenost građanstva nailazilo doista *svuda* gde su udeo u posedovanju kapitala, stupanj samostalnosti i nejednaki izgledi na tržištu počeli da funkcionišu kao prvi pokretači raslojavanja na novim osnovama. Nije li još Machiavelli, početkom 16. veka, državu video kao poprište borbe između »tre diverse qualità di uomini che sono in tutte le città, cioè prima, mezzani e ultimi«? ⁶² Weber pak navodi da je u srednjovekovnim italijanskim komunama, u kojima on nalazi obrazac novovekovnog »plebejskog« grada, građanske krupne preduzetnike ili *popolo grasso* činilo »onih 7 viših esnafa koji su obuhvatali sudije, notare, bankare, trgovce stranim suknama, trgovce firentinskom vunenom čojom, trgovce svilom, lekare, bakale i trgovce krznom«. ⁶³ Pripadnici ovog staleža *arti maggiori*, ili *primo popolo*, tvorili su jezgro gradskog patricijata, dok je stalež *arti minori del popolo minuto* uključivao »male zanatlijske preduzetnike« ili »sitne kapitaliste-zanatlije«. ⁶⁴ Najniži slojevi *građanstva* — reč ovde upotrebljavamo samo u smislu gradskog stanovništva — ne pominju se u ovoj podeli baš kao što im nema mesta ni u onom razlikovanju između *mayores* i *minores*. Ove statusne grupe poklapaju se još uvek strogo s cehovskom organizacijom koja ne uključuje neorganizovani *popolo basso*, svetinu, ili — možda možemo kazati — ranokapitalistički proletarijat. ⁶⁵

No, bez obzira na posebne okolnosti koje su u različitim evropskim zemljama uticale na obrazovanje ove, u osnovi posvuda iste društvene strukture gradskog stanovništva, već tada — kao što vidimo — deluje načelo raslojavanja koje će prvobitna akumulacija samo produbiti, a industrijska revolucija dovršiti i uobličiti u trima modernim klasama građanskog društva: *proletarijatu*, *sitnoj buržoaziji* i *krupnim kapitalistima*. Ova poslednja klasa rođena je srazmerno ranim izdvajanjem gradskog patricijata iz nikad jedinstvene mase gradskog stanovništva. Oslobođajući se neposredne proizvodne delatnosti, patricijat potčinjava zanatlijsko-trgovačke esnafe — u *ekonomskom* pogledu kroz zakupnički ili kaparaški sistem⁶⁶, a u *političkom* kroz prigrablivanje gradske uprave. Jedinstvo srednje građanske klase uspostavlja se otad jedino kada treba ustati protiv lenskog gospodara i feudalnih posezanja u autonomiju slobodnog grada. Konačnom pobedom nad staleškom aristokratijom zgasnuće i ovaj oblik nepouzdanog savezništva koje će se obnoviti samo kada — mnogo docnije — bude trebalo jedinstveno se suprotstaviti ojačalom proletarijatu.

Ranokapitalistička krupna buržoazija raspolagala je novčanim, a pre svega kreditnim kapitalom koji će ovim *nouveaux riches* omogućiti da se, načinom života i statusnim simbolima,⁶⁷ sasvim približe ekonomski oslab-

⁶². Nicolo Machiavelli, »Discursus florentiarum post mortem iunioris Laurentii Medices«, u N. M., *Il Principe*, Rizzoli, Milano 1977, str. 39.

⁶³. M. Veber, *Privreda i društvo*, naved. delo, tom II, str. 370.

⁶⁴. Isto. Odbijajući da izjednači pojmove *bourgeoisie* i *middle class*, britanski sociolog G. D. H. Cole (*Studies in Class Structure*, Routledge and Kegan Paul, London 1955, str. 81–94) tvrdi da »u ranim fazama svog razvoja *bourgeoisie* nije bila u sredini ničeg što bi se moglo definisati kao jedinstvena struktura«. Ovo je teško održiv stav: buržoazija je razorila feudalnu stalešku strukturu društva upravo zato što je stajala između povlašćenih redova i obespravljene svetine.

⁶⁵. O ranokapitalističkim proleterskim ustancima upor. šire u F. Heer, naved. delo, str. 72–73.

⁶⁶. Upor. M. Veber, naved. delo, str. 370: »Suprotnosti između interesa sitnih zanatlija i interesa esnafa preduzetnika mogle su postajati vrlo oštre onda kad je potpuno razvijen sistem u kome zanatlija kod kuće izrađuje po porudžbini proizvode od dobijenog materijala (*Verlagsystem*)«. O nastanku kapitalističkih zakupnika upor. i K. Marx, *Kapital* III, *MED*, tom 23, gl. XXXIV, odeljak IV.

⁶⁷. Upor. u Jacob Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Matica hrvatska, Zagreb 1953, str. 14–36. Pisac ukazuje na zajedništvo umetničkog ukusa i stila života plemića i krupnih buržuja u italijanskim renesansnim gradovima.

ljenom plemstvu koje se i sâmno, bar jednim svojim delom, postepeno uključivalo u građanske trgovačke ili bankarske gilde. Na taj način, prezir prema neposredno proizvođačkoj ili trgovačkoj delatnosti sitnog građanstva postaje institucionalizovan i — što je možda još značajnije — kolektivno psihološki interiorizovan toliko duboko da će nadživeti raspad feudalnog staleškog poretka: »malograđanin«, »dućandžija«, »trgovčić« itd. postaću vremenom pogrđni nazivi u kojima još odjekuje onaj stari prezir patricijata prema »običnim građanima«. Novoj buržoaziji trebalo je da što više nalikuje staroj vladajućoj klasi i da se što jasnije distancira od sitnoburžoaskih slojeva. Mnogo kasnije, u 19. veku, Alexis de Tocqueville će, govoreći o »starom režimu«, sociološki nadahnuto primetiti da »ono što se naročito opaža u svim činovima ove buržoazije«, koja se rano izdvaja iz trećeg staleža, »jeste strah da ne bude pomešana s narodom i strastvena želja da svim sredstvima umakne njegovoj kontroli.«⁶⁸ Tocqueville navodi slučaj odlučnog odbijanja krupnih buržuja da učestvuju u radu municipalnog tela u kojem sede i predstavnici sitne buržoazije. U svom protestnom pismu, ovi ugledni građani izjavljuju da se »u skupštinu uvukla nekolicima zanatlija s kojima se vodeći građani osećaju poniženima da budu izjednačeni.«⁶⁹ Nastupio je trenutak mnogostrane diskvalifikacije sitne buržoazije u moralnom, ekonomskom i, dakako, političkom pogledu. Veoma rano su, kao što vidimo, stvoreni uslovi da se način proizvodnje ograničenih razmera načelno obezvredi. U jednom društvu u kojem je hijerarhizacija staleža počivala prvenstveno na konvencionalnim načelima prestiža, u sâmom građanstvu jasno je ukazano na one njegove slojeve koji ne zaslužuju da podele časti što će pripasti obogaćenom skorojeviću. »Malograđanina« će snaći ne samo prezir aristokrate koji ne nalazi razumevanja za njegovu etiku samopostignuća kroz rad, već i gnušanje krupnog trgovca, bankara i, kasnije, industrijalca koji na osnovu svog novčanog uspeha očekuju da samo oni budu uzneseni u središte društvenog ugleda i političke moći. Kada se, mnogo kasnije, političke partije radničke klase, u nastojanju da očuvaju autentičnost svog proleterskog programa, budu ustremile protiv »malograđanštine« u svojim redovima, pojam sitne buržoazije izgubiće već nepovratno svoje sociološko značenje i, kao neodređen ali ideološki funkcionalan stereotip, poprimiće isključivo vrednosno negativan prizvuk.

No, vratimo se analizi prilika u kojima se našla sitna buržoazija prodorom kapitalističkih oblika sticanja u poznom srednjem veku. Monopolizacija uslova na tržištu upravljena protiv samostalnosti i nezavisnosti robnih proizvođača na vlastitim sredstvima sprovodila se otvoreno nametanjem cehovskih ograničenja, strogom kontrolom konkurencije, maksimiranjem cena, propisima o količini i kvalitetu proizvoda, pravilima o uslovima tržišne realizacije, već pomenutim kaparaškim sistemom — jednom rečju, protekcionističkim merama trgovačkog i finansijskog kapitala u odnosu na zanatlijsku proizvodnju. Podvrgavanje doskora nezavisnih slojeva sitne buržoazije ostvaruje se ipak najdelotvornije *kreditnim sistemom*. Zajmovni i trgovački kapital — oni, kao što je Marx voleo da kaže, »prepotopni oblici kapitala koji odavno prethode kapitalističkom načinu proizvodnje«⁷⁰ — stvaraju neophodne uslove za odvajanje proizvođača od njihovih sredstava za rad i ostaju, videćemo kasnije, trajna pretnja sitnom preduzetniku. Ovde,

68. Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris 1967, str. 173.

69. Isto, str. 175; upor. takođe str. 224 i sled.

70. K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 503. Opširnije o nastanku zajmovnog kapitala upor. na istom mestu, gl. XXXVI.

razume se, ne govorimo o svim onim sredstvima vanekonomske prinude kojima su sitni robni proizvođači neposredno lišeni materijalne osnove svog opstanka. Njihov nesiguran položaj zatvoren je, u smislu vertikalne pokretljivosti, *odozgo* cehovskim privilegijama trgovačke i finansijske buržoazije koja, pretvarajući se u industrijsku, teži ne samo da potčini već i da ukine sitnu proizvodnju; *odozdo* je on pak neprestano ugrožen naporom nižih proizvođačkih slojeva da se domognu ekonomske nezavisnosti. Idealnotipska socijalna situacija sitne buržoazije u kapitalizmu sada se već jasno ocrtava: poslednju branu vlastitoj samostalnosti ona podiže korporacijskim sprečavanjem uspona »svetine« u sopstvene redove i nastojanjem da nesigurne povlastice sačuva suzbijanjem vertikalne pokretljivosti ranoproleterskih slojeva. Ovaj položaj branio se gotovo kastinskom nedodirljivošću: »... bilo je postalo običajem«, navodi M. Dobb, »... da su majstori tražili od svojih kalfi da se zakunu da neće otvoriti zanatsku radionicu na svoju ruku bez majstorova dopuštenja.«⁷¹ Kasnije će, međutim, ova iracionalna i vanekonomska ograničenja morati da budu ukinuta, a njihova funkcija biće prepuštena izričito privrednim mehanizmima slobodnotržišne konkurencije: »... zbog razvoja tehnike bio je sasvim zatvoren put napredovanja kalfi, pa i sitnom majstoru... naprosto veličinom kapitala što je bio potreban da se započne proizvodnja.«⁷² Zato je već veoma rano antikapitalizam sitne buržoazije istorijski ograničen strahom od proletarizacije, a osujećeni uspon u krupno kapitalističko preduzetništvo kompenzovan nastojanjem da se nižim slojevima onemoguću uspon u redove nezavisnih i samostalnih proizvođača. U ovoj protivrečnoj težnji počivao je osobeni interes sitne buržoazije kao klase sve do novijeg doba.

Gublenu ekonomske nezavisnosti — koje se, zaodenuo složenim sistemom cehovskih zabrana i propisa, sprovodilo u osnovi razvlašćivanjem i podređivanjem »neuspešnih« zanatlija i trgovaca — ovi ugroženi slojevi sitne buržoazije suprotstavljaju se veoma rano *političkim* oblicima otpora. Već u razdoblju o kojem govorimo bezizgledno se brani opstanak jednog *otpisanog* načina proizvodnje. Esnafske revolucije, koje se često sprovode kao milenaristički i eshatološki pokreti nižih građanskih slojeva⁷³, prve su sitnoburžoaske pobune protiv grubog raslojavanja »srednje građanske klase«. »Borba sex«, veli istoričar na koga smo se već pozivali, »ne vodi više, kao nekad, između gradova i episkopalnih ili feudalnih lenskih gospodara, već između nižih i viših gilda, gradskih masa protiv patricija i moćnih gilda.«⁷⁴ Ovi ustanci odvijali su se kao sukobi klasnog saveza sitne buržoazije i proletarizovanih masa, s jedne, i »bloka na vlasti« koji su tvorili gradski patricijat i feudalna aristokratija, s druge strane. Krajem 13. i početkom 14. veka besneli su posvuda u razvijenijim zemljama Evrope građanski ratovi između krupnih buržuja (*majores, goden*) i sitnih zanatlija i trgovaca (*minores, gewaden*). I Dobb napominje da se »vlast trgovačke oligarhije nije vršila neometano« već da je »zabilježen stanoviti broj demokratskih ustanaka zanatlija i nižih cehova.«⁷⁵ Ovi sitnoburžoaski ustanci u poznom srednjem veku označavaju prve moderne revolucije — iako su

71. M. Dobb, naved. delo, str. 146. Upitajmo se uzgred nije li i današnja profesionalna ezoteričnost ovih slojeva odjek one stare težnje da se vlastiti krug ne proširuje nedostojnim pridošlicama?

72. Isto, str. 273.

73. Upor. opširnije u klasičnoj studiji Normana Cohna, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary, Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, Granada Publishing, London 1978, str. 98 i sled.

74. F. Heer, naved. delo, str. 83.

75. M. Dobb, naved. delo, str. 191.

se sprovodili pod načelom *revolutio*, odnosno povratka na stara prava koja je obezvređila bezočna glad za novcem novih bogataša. Konzervativnost ranograđanskog skorojevića, koju će nasledovati potpuno razvijena krupna kapitalistička buržoazija novijeg doba, učvršćena je savezima s naslednim plemstvom a protiv municipalne demokratije koju su promicali sitnoburžoaski slojevi građanstva. Tada zaista, kao što Huizinga kaže, nastupa »gradsko-vladarska perioda srednjeg vijeka u kojoj su trgovačka moć građanstva i na njoj osnovana novčana moć vladara bile dominantni faktori u državi i društvu«.76 Mnoge srednjovekovne i renesansne tiranije, naročito u italijanskim gradovima-državama, počivale su velikim delom na ovoj plemićko-buržoaskoj *gentry* kojoj se sitno građanstvo, kao »stožer demokratske politike«77, ustrajno suprotstavljalo. Taj liberterski duh razvijao se naporedo s razaranjem sitnog poseda, podjednako u gradu i na selu. On je odslikavao bojazan sitne buržoazije u vreme postupnog raslojavanja srednje građanske klase. U krilu »zakletih bratstava« koja su, čak i u našim krajevima, naivno iskala »stare pravice«, ovaj duh je opstao sve do novijeg doba; on je oživeo u prosvetiteljskoj iluziji o društvu sitnih sopstvenika koji tolerantno žive u demokratskoj zajednici; radikalne oblike poprimio je potom u jakobinskoj malograđanskoj utopiji, a njen poraz je nadživeo u američkom snu o »društvu srednje klase«; u sasvim novim okolnostima, uskrsnuo je — sada već sasvim izopačen — kao krajnje reakcionaran društveni projekt u fašističkim pokretima.

U narednim poglavljima pokušaćemo da ove promene dovedemo u bližu vezu sa stvarnim prilikama u kojima se sitna buržoazija zaticala u pojedinim trenucima razvoja kapitalističkog načina proizvodnje. Odbaćićemo, dakle, shvatanje u skladu s kojim se ova klasa nepromenljivo politički i socijalno-psihološki postavljala od »Luterova do Hitlerova doba«.78 Od demokratskih sitnoburžoaskih ustanaka na počecima novog veka do fašističke malograđanske »revolucije« u našem stoleću put je bio dug i krivudav, baš kao i staza kojom se odvijao razvoj sámog kapitalizma.

76. J. Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Matica hrvatska, Zagreb 1964, str. 55.

77. M. Veber, naved. delo, str. 398. I još odlučnije: »Nosilac demokratije u srednjem veku bio je zanat« (isto, str. 403).

78. Erich From, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1973, str. 98.

ULOGA SITNE BURŽOAZIJE U PRELASKU IZ FEUDALIZMA U KAPITALIZAM

U davno minulo doba bila je na jednoj strani elita vrednih, razboritih i pre svega štedljivih ljudi, a na drugoj strani lenji nevaljalci koji su proćerdali sve što su imali, pa i više od toga... Ovakve bljutave detinjarije stalno se nanovo prežvakavaju
(K. Marx)

U prethodnom poglavlju bavili smo se uglavnom onim opštim procesima društveno-ekonomskog i političkog raslojavanja građanstva koji su se, pripremajući uspon modernog kapitalizma, odvijali unutar feudalnog načina proizvodnje. Utvrdili smo da se oblikovanje osobenog položaja sitnog robnog proizvođača i trgovca — idealnotipskih predstavnika srednje klase u užem smislu reči — istorijski podudara s razdobljem koje se označava kao prvobitna akumulacija kapitala. Nastojali smo da otklonimo nezasnovano, a ipak gotovo opšte rasprostranjeno uverenje da je nekoć postojalo zlatno doba miroljubivog, ograničenog nadmetanja podjednako moćnih nosilaca privredne delatnosti koji se oslanjaju samo na sopstveni rad i vlastita sredstva. Ustanovili smo da, u sociološkom pogledu, takozvano *građanstvo* nikada i nije činilo društveno jednorodnu »srednju klasu«. Retrospektivno posmatrajući, pod ovim pojmom obično se totalizuje jedan beskrajno razuđen konglomerat društvenih grupa koje svoje naknadno pripisano jedinstvo zasnivaju jedino na činjenici da su njihovi pripadnici bili podjednako jasno izuzeti iz, s jedne strane, staleških redova, a s druge strane, iz svetine. Ukazali smo, najzad, da nadmoć jedne frakcije ovako široko i uglavnom negativno određene buržoazije seže duboko u prekapitalističku prošlost i na taj način osporava uverljivost *mita* o prvobitnom jedinstvu građanstva.

Sada nameravamo da se suočimo s paradoksalnim problemom koji odavno muči privredne istoričare i sociologe okrenute istorijskom zasnivanju osnovnih kategorija svoje discipline. Da li je, naime, sitna buržoazija — kao što smo videli, *žrtva* novovekovne gladi za novcem — mogla u isti mah da bude i *nosilac* onog konačnog prevrata u načinu proizvodnje koji se obično naziva prelaskom iz feudalizma u kapitalizam? Ovo složeno pitanje se,

s obzirom na ograničene ciljeve našeg razmatranja, svodi na analizu uloge krupnog trgovačkog i finansijskog kapitala, s jedne, i proizvođačkih slojeva sitne buržoazije, s druge strane, u uspostavljanju *industrijskog* privrednog sistema koji počiva u osnovi modernog kapitalizma. Od rešenja problema — koje se obično predlaže u jednom od dvaju alternativnih tumačenja — presudno zavisi stav ne samo o istorijskoj ulozi i sudbini sitne buržoazije već i o prirodi i budućnosti samog kapitalističkog sistema. Ocrtaćemo ova dva stanovišta sasvim grubo, izlučujući iz širih teorijskih celina u kojima je svako od njih nastalo samo onu argumentaciju koja je relevantna za predmet kojim se mi bavimo.

Dve suparničke teorije o kojima govorimo mogu da se sažmu na sledeći način. Kapital neophodan za pokretanje manufakturne proizvodnje širokih razmera — dakle, izričito ekonomske preduslove za rađanje modernog kapitalizma — obezbedila je (1) klasa *krupnih trgovaca i novčanih kapitalista* koja se od zelenaškog poslovanja postepeno okretala organizovanju industrijske proizvodnje, podređujući svojoj narasloj ekonomskoj moći sitne robne proizvođače na vlastitim sredstvima; ili su se, pak, (2) *pojedini pripadnici nižih proizvođačkih slojeva* vremenom oslobađali zavisnosti od trgovačkog kapitala i, mukotrpnim radom i štedljivošću, obezbedili akumulaciju potrebnu za organizovanje industrijske proizvodnje. Dilema je — iako se o njoj razmišljalo i ranije¹ — zaoštrena apsolutizovanjem jednog od takozvanih »puteva prelaska« o kojima Marx govori u III tomu *Kapitala*. Sporno mesto valja navesti u celosti: »Prelaz iz feudalnog načina proizvodnje«, kaže Marx, »vrši se dvojako. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema esnafski vezanom zanastvu srednjovekovne gradske industrije. Ovo je put koji stvarno revolucionirše. Ili, pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz... ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on, naprotiv, konzervirše i zadržava kao svoju pretpostavku.«² Ostavićemo, zasad, po strani razpravu o smislu Marxovog stava — koji na izgled naginje onom prvom rešenju — i ukazaćemo najpre na ona shvatanja koja, čak i kada Marxa nemaju neposredno u vidu, stoje na suprotnim stranama pomenute teorijske alternative. Marx je, naime, dilemu prvi jasno formulisao, ali se rasprava o njoj dugo odvijala izvan marksizma, u okviru klasičnih socioloških teorija o nastanku i prirodi kapitalističkog privrednog sistema. Najuticajnija su, svakako, bila stanovišta Wernera Sombarta³, Luja Brentana⁴ i Maxa Webera⁵. Ovaj potonji je, međutim, izgradio najpotpuniju argumentaciju u prilog onog prvog maločas navedenog stava, i zato ćemo se njime, kao uglednim objašnjenjem, podrobnije pozabaviti.

Weberovo stanovište — grubo uzev — odgovara Marxovom »putu koji stvarno revolucionirše« i moglo bi nam se na prvi pogled učiniti da, u ovoj stvari, između dvojice mislilaca nema bitne razlike. Osnovna teza nemačkog sociologa — naime, da je prevrat u načinu proizvodnje izvela sitna buržoa-

1. Upor. npr. Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd 1970, tom I, knj. I.

2. Karl Marx, *Kapital III*, *MED*, tom 23, str. 279—280.

3. *Der Moderne Kapitalismus*, 2 vol., München/Leipzig 1902 (3. vol. 1927).

4. *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München 1916.

5. *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968. Mogli bismo, dakako, pomenuti i Henri Pirennea (»The Stages in the Social History of Capitalism«, *American Historical Review*, 1914), da njegovo tumačenje nije ostalo uglavnom neodređeno u pogledu socijalnih nosilaca novog načina proizvodnje.

zija — razvijena je u okviru proučavanja idejnog porekla, društvenih nosilaca i ekonomskih posledica delovanja takozvanog »duha kapitalizma«. Ovde, razume se, moramo da ostavimo po strani Weberovo *prvo* i *treće* pitanje da bismo se usredsredili na *drugo*: koji su to društveni slojevi bili u najvećoj meri prožeti »duhom kapitalizma« i, zahvaljujući njegovim podsticajima, iznedrili nov način proizvodnje?

Čak i kada na onih nekoliko retkih mesta u svojoj *Protestantskoj etici* Weber ne bi neposredno ukazivao na društvene grupe koje su najizrazitije oličavale protestantski etos racionalnog privrednog delanja, bilo bi jasno da je u okviru ove teze put kapitalizmu morala da utre moderna srednja klasa, odnosno sitna buržoazija. Jer, s obzirom na svoju osnovnu zamisao da unutaršvetovne etičke osnove protestantskog učenja najneposrednije pogoduju odvratanju od tradicionalnog odnosa prema privrednoj delatnosti i navode na kapitalističke oblike sticanja, Weber je u »srednjem građanskom staležu«, među čijim je pripadnicima reformisana religija zaista imala najviše pristalica⁶, morao pronaći društveni sloj koji je bio nosilac prevrata u načinu privređivanja. Njegov je stav u odnosu na alternativu koju smo predočili sasvim određen i, reklo bi se, isključiv: »A mi ćemo vidjeti«, kaže Weber, »da uopće na pragu novog doba nisu bili jedino, ili pretežno, kapitalistički preduzimači trgovačkog patricijata, nego mnogo više ambiciozni slojevi industrijskog srednjeg staleža nosioci onog mentaliteta koji smo ovdje označili kao 'duh kapitalizma'«.⁷

U Weberov argumentaciji raspoznaju se dva sloja. Jedan, koji se oslanja na neosporne istorijske činjenice — da je, naime, kao što smo videli, »srednja građanska klasa« u šesnaestovekovnoj Evropi najvećma bila zahvaćena protestantizmom, i drugi, koji sasvim odlučno i metodološki isključivo *primum mobile* istorijskog razvoja nalazi u oblasti duhovnih stanja, to jest u kolektivno-psihološkim elementima: »Pitanje o pokretnim silama ekspanzije modernog kapitalizma nije, na prvom mjestu, pitanje o porijeklu kapitalistički iskoristljivih zaliha novca, nego, prije svega, pitanje o razvitku kapitalističkog duha«.⁸ Ostavimo po strani onaj prvi sloj Weberovog dokazivanja i obratimo se drugom nivou analize na kojem nemački sociolog nalazi susticanje protestantskog etičkog učenja i osnovnih načela racionalnog kapitalističkog privređivanja.

Etičkim kvalitetima koje je podržavalo luteransko-kalvinističko i, uopšte, protestantsko reglementiranje svetovnog života vernikâ, Weber je pridao presudnu ulogu u raslojavanju šesnaestovekovnog građanstva. Marljivost, štedljivost, skromnost, odricanje od neproaktivne — ili, kao što je Veblen govorio, »invidiozne« — potrošnje zaista su *nužni* ali ne i *dovoljni* preduslovi da »kalvinistički mali čovek« nadraste trajnu ograničenost vlastitog klasnog položaja i uzdigne se do statusa organizatora krupne kapitalističke proizvodnje. Međutim, predanost pozivu i poslovnom moralu, opsesivna težnja prema uspehu, samopotvrđivanju u radu itd. po Weberovom mišljenju deluju kao mnogo delotvorniji kanali vertikalne pokretljivosti nego bilo koji ekonomski preduslovi. Svestan, razume se, da bez dovoljne količine raspoloživog kapitala nema proizvodnje širokih razmera, on ipak ustrajno tvrdi da akumulacija »potiče iz vrlo različitih psiholoških

6. Upor. izvrsnu studiju Marca Orlandija, *Le classi sociali nel cinquecento*, Scienza Nuova, Firenze 1948, str. 367—424.

7. M. Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, naved. delo, str. 39.

8. Isto, str. 42.

izvora⁹, a namicanje kapitala potrebnog za ozbiljnije i već sasvim kapitalističke poslovne poduhvate — pre svega u industrijskoj proizvodnji — najuspešnije se sprovodi »asketskom prinudnom štednjom«.¹⁰ Pošto su, po njegovom sudu, podsticaji prema akumulaciji dopirali prvenstveno iz psiholoških dubina prožetih protestantskim etičkim načelima, Weberov opšti sociološki zaključak morao je glasiti da je »... upravo iz tog sitno-kapitalističkog sloja, a ne možda iz ruku krupnih finansijera: monopolista, državnih liferanata, državnih zajmodavaca, kolonijalnih preduzimača, nečasnih špekulanata (promoters) itd. proizišlo ono što je za kapitalizam Okcidenta bilo *karakteristično*: građansko-privatnoprivredna organizacija industrijskog rada«.¹¹

Međutim, ono što nas navodi na pretpostavku da se Weber u *Protestantskoj etici* morao ovako dosledno i isključivo pridržavati stava o irelevantnosti novčanih izvora kapitalističke akumulacije i, otuda, nepokolebljivo zastupati tezu o presudnom *psihološkom* zasnivanju ekonomskih procesa, jeste — čini se — njegovo nastojanje da po svaku cenu očuva uverljivost svoje osnovne tvrdnje o pretežnom delovanju idejnih činilaca u društvenom životu. Ovo potvrđuje činjenica da je u *Privredi i društvu*, delu koje nije rukovođeno ni jednom onako krutom pretpostavkom kao što je ona koja prožima *Protestantsku etiku*, Weber bio mnogo osetljiviji na ekonomsko-istorijsku dokumentaciju. Na neke od ovih stavova već smo ukazali u prethodnom poglavlju, a ovde je dovoljno podsetiti se Weberove opaske o trajnoj — »gotovo do samog predvečerja francuske revolucije«¹² — prevlasti trgovačko-finansijskog, dakle nikako asketskom prinudnom štednjom namaknutog kapitala u gradskoj zajednici. »Nove izgleda za sticanje«, kaže sada Weber, »mogli su da iskoriste samo pojedinci, pre svega društveno privilegovani pojedinci, a naročito je u tipičnim, monopolistički privilegovanim poduhvatima patrimonijalizma u zemlji i u prekomorskim oblastima... pored samih kraljeva učestvovao i (srazmerno) veliki broj pojedinaца koji su spadali u vlastelu ili u visoko činovništvo, i (relativno) mali broj građanskih elemenata«.¹³ Ovaj stav, ima li se u vidu i širi kontekst u koji je smešten, nije moguće tumačiti nikako drugačije dolje kao tvrdnju sasvim oprečnu osnovnoj ideji koja se brani u *Protestantskoj etici*. Weber sada odlazi u drugu krajnost i izričito se priklanja onim shvatanjima koja poreklo prvih krupnih kapitala razabiru u *trgovačkom patricijatu*, a nikako pak ne u *građanskom srednjem staležu*. On čak otvoreno zastupa mišljenje da nosioci novog načina sticanja — i, otuda, prevrata u načinu proizvodnje — nisu bili građanskog već aristokratskog porekla, dakle čak ne ni krupni buržui nego *noblesse de robe*, odnosno sloj koji je po svemu bio najdalje od protestantskog unutaršvetovnog učenja i bavio se prvenstveno kolonijalnom pljačkom, zelenaštvom i špekulacijom u okviru takozvanog »militarističkog kapitalizma«. No, uprkos korekciji koju u njegovu osnovnu tezu razvijenu u *Protestantskoj etici* unose pojedini odlomci dela *Privreda i društvo* — a pre svega da je upravo vladajući stalež *feudalnog* poretka bio no-

9. Isto, str. 198, nap.

10. Isto, str. 201.

11. Isto, str. 204, nap., podvukao M. W.

12. Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd 1976, tom II, str. 390.

13. Isto, str. 391. Još određenije u *Wirtschaftsgeschichte* (München 1923, str. 145): »Zapadni ranokapitalistički nakladni sistem nije se uvijek, a čak ni po pravilu nije, razvio iz zanatstva, već je vrlo često nastao mimo zanatstva«.

silac *kapitalističkog* sticanja — Weberovo prvobitno shvatanje ostalo je neuzdrmano i ostavilo trajnog uticaja na potonje istraživače.

Jedan od pisaca koji nam se čini najprivrženijim weberovskoj tezi jeste Erich Fromm. Mada se nije neposredno bavio analizom porekla kapitalizma, niti se rukovodio željom da presudi u sporu o »putevima prelaska« iz feudalizma u kapitalizam, Fromm se bez imalo sumnjičavosti priklonio tvrdnji da je »srednja građanska klasa« bila osnovni pokretač istorijskog prevrata u načinu proizvodnje. U skladu s idejom da se osnovne kolektivno-psihološke crte srednje klase, koje su »u kapitalističkom društvu postale proizvodne snage«¹⁴, uspostavljaju u reformacijskom razdoblju evropske istorije, razloge društveno-ekonomskog uspona »odabranih« pripadnika sitne buržoazije Fromm nalazi u sasvim neizvesnom delovanju sreće, radišnosti, ličnog zalaganja itd. Međutim, uprkos svom psihologističkom insistiranju na značaju religijskih i duhovnih pokretača privrednog razvitka, on ipak pokazuje više osetljivosti nego Weber prema delovanju i objektivnih ekonomskih činilaca u raslojavanju građanstva potkraj srednjeg veka. »Govorili smo«, kaže Fromm, »o sve većoj diferencijaciji koja se zbivala u njenim staležima [naime, unutar gradske srednje klase]. Veliki deo klase bio je dovođen u sve gori položaj. Mnoge zanatlije i sitni trgovci morali su da se suoče sa povećanom moći monopolista i drugih konkurenata, koji su posedovali više kapitala, te im je bilo sve teže da ostanu nezavisni...«. U ovom obrazloženju, međutim, ostaje nejasno zašto su ipak »drugi iz srednje klase bili... napredniji i učestvovali... u opštoj težnji ka usponu, svojstvenoj kapitalizmu u nastajanju«.¹⁵ Nedorečenost je, izgleda, bila plod Frommovog prvenstvenog zanimanja za *psihološke posledice*, a ne za ekonomske uzroke konačnog raslojavanja u krilu građanstva. Ovi potonji se, u njegovoj privlačnoj ali ipak slabo uverljivoj shemi, uvek oposreduju duhovnim procesima i, na taj način prerađeni, dospevaju do nas samo kao opšti uslovi koji trajno oblikuju svest malograđanina.

Jedno je, međutim, bitno: nasuprot Weberu, koji u protestantskoj srednjoj klasi vidi optimistički raspoložene nosioce kapitalističkog duha, u ondašnjem položaju sitnog građanstva Fromm uočava ono već pomenuto postojano »moralno ogorčenje« kojim se niža srednja klasa navodno odlikovala »od Luterova do Hitlerova doba«.¹⁶ Iako su, naime, iz njenih redova poticali uspešni kapitalistički preduzetnici, proces raslojavanja klase trajno je obeležio kolektivni mentalitet njenih manje srećnih pripadnika. I Weber je, doduše, ustanovio kontinuitet nezadovoljstva nižih gradskih slojeva od reformacijskog preporeda do imperijalističkog razdoblja, ali mu je individualizam šesnaestovekovnog malograđanskog preduzetnika koji se vlastitim naporima uzdiže u redove imućnih kapitalista bio znatno prisniji od nespojstva sitnog buržuja njegova vremena koji se, ugrožen monopolističkim kapitalom, obraća jakoj državi. Nasuprot moralnom uvažavanju kojim obdaruje protestantskog pretaoca, on »malim dangubama bez kapitala koji danas [dakle, početkom dvadesetog veka] zapomažu za državnom pomoći«¹⁷ ima da uputi samo svoj prezir. Fromm je pak smatrao da se u psihološkom ustrojstvu nižih građanskih slojeva ništa bitno nije promenilo u poslednjih četiri ili pet vekova. Protestantski zanatlija koji strepi od trgovačkog ili ma-

14. Erich Fromm, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1973, str. 103.

15. Isto, str. 69.

16. Isto, str. 98.

17. M. Weber, *Protestantska etika*, naved. delo, str. 174.

nufakturnog monopoliste jednako je frustriran i, u osnovi, konzervativno politički nastrojen kao i malograđanin koji svoj glas daje nacističkoj partiji. Onaj prvi je, doduše, imao izgleda da svoj klasni položaj promeni nabolje individualnim zalaganjem i odricanjem od neproizvodne potrošnje, dok se ovaj drugi, moderni malograđanin, fatalistički prepušta eksproprijaciji kojom mu pretili monopolni kapital.

U osnovi Frommova analize počiva, međutim, ne samo veberovska teza¹⁸ da je srednja klasa odigrala presudnu ulogu u usponu kapitalističkog načina proizvodnje i da su iz njenih redova ustali krupni industrijski preduzetnici, već i plodno frojdomarksističko uverenje da se uvid u *ekonomski* uzrokovanu protivrečnost položaja jedne klase mora dopuniti i analizom *psiholoških* posledica njenog raslojavanja. Reč je o metodološkom zahtevu protiv kojeg se ne bi moglo imati ništa protiv da on — bar u Frommovom slučaju — ne podrazumeva i određeno neistorično prikazivanje psihologije društvenih klasa. Fromm je, naime, u osećanju nemoći, osujećenosti, nespokojstva, ozlojeđenosti i, najzad, agresivnosti šesnaestovekovnog malograđanina raspoznao postojane duhovne i političke crte jedne klase kojoj je, čini se, opravdanije u *pojedinih* razdobljima kapitalističkog razvitka pripisivati uvek *različit* oblik klasne svesti, a otuda i *promenljiv* način političkog izražavanja njenog osnovnog položaja. Weberovo i Frommovo stanovište izgrađeno je, istina, u tradiciji redukcionističkog tumačenja privredne istorije duhovnim i psihološkim elementima, ali ono sadrži i jedan sociološki neosporan uvid: da je, naime, moderni građanski poredak upravo u sitnoj buržoaziji našao — ako već ne svoga tvorca — a ono zacementirano najmasovnije socijalno uporište. Objašnjenje dinamike kapitalističkog razvitka jedino manihejskom predstavom o borbi dveju »osnovnih« klasa — proletarijata i buržoazije — našlo je u ovim teorijama svoje uspešno pobijanje.

Izložićemo sada ukratko — u tumačenju njegovih najdoslednijih branilaca — ono drugo stanovište koje tvrdi da je kapitalistički privredni sistem uspostavljen na manje idiličan način, odnosno da je nosilac prevrata u načinu proizvodnje bila pre svega ondašnja novčana aristokratija.

Služeći se obimnom istoriografskom građom, Henryk Grossmann je u svojoj kritičkoj analizi studije Franza Borkenaua *Prelaz od feudalne na građansku sliku sveta*¹⁹ na izgled uverljivo opovrgao veberovsku osnovnu tezu. U svojoj nepravedno zaboravljenoj knjizi Borkenau se, naime, oslonio na nalaze izložene u *Protestanskoj etici*, ali je nastojao da ih na nov način protumači — sa stanovišta marksističke ekonomske nauke. Time je veberovska teza donekle oslobođena svoje idealističke oplate, ali je ipak očuvala svoju srž. Kao i oni autori koji nastoje da prevrat u načinu proizvodnje pripišu manje ili više neposrednom delovanju duhovnih elemenata sadržanih u korpusu unutarstetovnog protestantskog učenja, i Borkenau početke kapitalističkog razvoja u pravom smislu reči pomera sve do u 16. vek. Na taj način, zanemarujući klice novog načina proizvodnje koje su se javile još u krilu feudalnog sistema, on »prosto konfiskuje predmanufakturni razvitak kapitalizma«.²⁰ I Borkenauu je, naime, potrebno da prevratničko delovanje srednje klase datuje u razdoblje reformacijskog preporeda:

18. Fromm se samo na jednom mestu izričito poziva na Weberove analize, mada je očito da velikog prethodnika ima neprestano na umu: »Kao što je pokazao Maks Veber, kaže on, »upravo je građanska srednja klasa postala stub modernog kapitalističkog razvoja u zapadnom svetu« (naved. delo, str. 61).

19. *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild, Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode, Nachdruck der Ausgabe, Paris 1934.* Sini odlomak iz ove knjige, pod naslovom »Prirodno pravo i društveni ugovor«, objavljen je u časopisu *Marxizam u svetu*, VI, br. 2, 1979, str. 191—234.

»Novu manufakturnu tehniku ne stvaraju religiozno indiferentni posednici novčanog kapitala, već kalvinistički mali ljudi koji su stremili na gore«.²¹ Prvobitna akumulacija kapitala sprovedena je, navodno, mehaničkim proširivanjem zanatlijskih osnova proizvodnje, a nosioci manufakturnog kapitalizma koji priprema put industrijskoj proizvodnji širokih razmera »nisu proizišli iz redova novčane i trgovačke buržoazije, već od zanatlija koji su izbijali na površinu«.²² U ovom pogledu, naime, Borkenau bezrezervno pristaje uz Weberovu teoriju, koju nastoji da pomiri s onim Marxovim hvalospевom »putu koji stvarno revolucionariše«.²³

Uspostavljanje industrijskog privrednog sistema Grossmann, međutim, ne pripisuje moralnim i psihološkim kvalitetima srednje građanske klase, već poreklo krupnog kapitala nalazi na savim drugoj strani. Naime, trgovačka i finansijska krupna buržoazija (ili, često, buržoazirano plemstvo) — koja se, kao što smo i sami videli u prethodnom poglavlju, razvila veoma rano — bila je, navodno, jedina u ekonomskom, društvenom i političkom pogledu sposobna sila da preduzme organizaciju proizvodnje na novim, industrijskim osnovama. Svoju osnovnu tezu — oslanjajući se jednim delom i na Marxove analize u *Kapitalu* — Grossmann nastoji da obrazloži načelnom nemogućnošću esnafskog zanatstva da namakne dovoljno raspoloživog kapitala, uvede nove tehničke postupke, racionalno organizuje proizvodnju, privuče slobodnu radnu snagu itd. On se, dakle, poziva na objektivne ekonomske uslove koje esnafska proizvodnja, ma koliko duboko njihovi nosioci bili prožeti »duhom kapitalizma«, nikada ne bi mogla da ostvari. Zaista, tradicionalnom esnafskom načinu proizvodnje — koji se, obuzdan strogim korporacijskim zabranama, neprestano reprodukuje u istim ili neznatno uvećanim razmerama — nedostaje ekonomska, organizacijska, pa i pravna mogućnost da nadraste sopstvene pretkapitalističke okvire. Grossmann je stoga savim u pravu kada primećuje da je čak »i pod najpovoljnijim okolnostima akumulacija kapitala u granicama lokalne zanatske proizvodnje bila ... prespora i nije odgovarala novim trgovinskim potrebama svetskog tržišta, a nije bila ni u stanju da stvori novu klasu industrijskih preduzimača«. Zato, zaključuje on, »nosilac tog novog revolucionarnog razvitka nije ... bio esnafski zanatlija, već trgovac na veliko, tj. trgovinski i lihvarski kapital«.²⁴ Pioniri kapitalističke proizvodnje širokih razmera bili su, dakle, bogati trgovci, berzanski špekulanti, bankari, službenici apsolutne monarhije — naime, upravo ona klasa krupnih kapitalističkih preduzetnika kojima je Weber, kao što smo videli, najpre odlučno *odricao*, a potom ipak *pripisao* prevratničku ulogu u uspostavljanju novog privrednog sistema.

Potčinjavanje sitnih robnih proizvođača sprovodilo se otkupom gotove robe, nametanjem kaparaškog odnosa, krutim kreditnim sistemom i drugim oblicima ekonomske, a često i vanekonomske prinude. Krajnji rezultat monopolizacije izgleda na tržištu morali su zato da budu razvlašćenje i proletarizacija dotad nezavisnih i samostalnih proizvođača na vlastitim sred-

20. Henryk Grossman, »Društvene osnove mehanističke filozofije i manufakture«, *Marxizam u svetu*, V, br. 11—12, 1978, str. 335. Članak je prvobitno bio objavljen u *Zeitschrift für Sozialforschung*, sv. 2, 1935.

21. F. Borkenau, naved. delo, str. 90 (naved. prema H. Grossmann, naved. članak, str. 331). Ni Borkenau ne krije odlučujući uticaj Webera na formulisanje vlastite teorije: ona se, veli, oslanja na »jedno od najvažnijih saznanja koja proizlaze iz celine Weberovog istraživanja« (na naved. mestu).

22. Isto, str. 155.

23. Upor. ovde, str. 24.

24. H. Grossmann, naved. članak, str. 328.

stvima. Ovaj proces bio je dovršen tek kada je »trgovac na veliko, koji je do sada bio samo organizator proizvodnje koju su drugi vršili, prešao na to da proces proizvodnje stavi pod svoju upravu.«²⁵ Mnogi privredni historičari na koje se Grossmann poziva, a koje ovde nema svrhe posebno navoditi, kao da potvrđuju njegovu tezu uverljivom dokumentacijom o poreklu i izvoru kapitala prvih organizatora manufakturne proizvodnje (na primer, Colbertove *manufactures royales*). Međutim, Grossmanov dokaz je pre negativan nego pozitivan: on nije u stanju da navede činjenice koje bi govorile u prilog odviše kruto formulisanog stava o načelnoj nemogućnosti uspona esnafskog majstora do kapitalističkog preduzetnika. Građeci svoje stanovište nasuprot Borkenauovoj shemi koja ostaje imuna na oprečnu historiografsku argumentaciju, Grossmann i sâm prenaplaćava prevratničku ulogu pretkapitalističke krupne buržoazije. Poričući Borkenauovo — i, samim tim, sva srodna shvatanja — on se selektivno služi Marxovom teorijom o nastanku kapitalizma, baš kao što postupaju i oni pisci koji zastupaju gledište o istorijski revolucionarnoj ulozi sitne buržoazije. Znači li to da je Marx u ovoj stvari ostao neodlučan i da pruža podjednako čvrstu potporu obema suprotstavljenim tumačenjima uspona kapitalizma?

Odgovoru na ovo pitanje mogao bi da nas približi sažet pregled rasprava koje su se, podstaknute objavljivanjem već pominjanih Dobbvih *Studija o nastanku kapitalizma*, zapodenule u marksističkoj ekonomskoj teoriji i historiografiji sredinom ovog veka. U okviru šireg problema koji se ticao načina prelaska iz feudalizma u kapitalizam, obnovljeno je zanimanje i za ulogu, s jedne strane, načina proizvodnje neznatnih razmera, a s druge, trgovačkog i lihvarskog kapitala. Oslanjajući se na istorijski materijal koji se ticao prvenstveno prošlosti engleskog kapitalizma, Maurice Dobb je, čini se, uspeo da prevlada jednostranosti svojih velikih prethodnika i da onu Marxovu opasku o »dva puta prelaska« protumači na manje isključiv način: »Dva puta ... ne odvajaju se jedan od drugoga u čitavom svome toku, već se mjestimično slivaju, a mjestimično sijeku.«²⁶ Razvitak kapitalističke industrijske proizvodnje tekao je naporedo dvama tokovima: s jedne strane, okrupnjivanjem kapitala u posedu individualnog proizvođača koji bi, pošto je trgovinu svojim proizvodima preuzeo u vlastite ruke, stekao dovoljno sredstava da organizuje masovnu industrijsku proizvodnju, a s druge, produktivnom upotrebom već ranije nagomilanog trgovačkog kapitala koji, u okviru manufakture širokih razmera, objedinjuje dotad nezavisne individualne preduzetnike. »Ne mogu se«, veli Dobb, »oštro odvojiti ni farmer *yeoman* sa skromnim sredstvima ili sitni zanatski majstor od novo-pečenog kapitalističkog poduzetnika, niti stariji trgovački monopolist iz petnaestog stoljeća od kasnijeg trgovca-manufakture i trgovca-poslodavca iz šesnaestog i sedamnaestog stoljeća.«²⁷ Sporadičan uspon zanatlijskog preduzetnika do kapitalističkog industrijalca Dobb objašnjava objektivnim ekonomskim razlozima, a nikako pak delovanjem protestantskih etičkih načela: naime, promenama cena koje su dovele do pada realnih nadnica i omogućile pojačanu eksploataciju ranokapitalističkog najamnog radnika u koga se preobrazio negdašnji esnafski šegrt. Ovaj uspon se, kao što implicira Dobbova rekonstrukcija razvitka engleskog kapitalizma, uvek sprovodio *posrednim* putem: sitni proizvođač na vlastitim sredstvima postaje trgovac-proizvođač, a potom »čisti« industrijski preduzetak. Razume se da se ovaj »put prelaska« znatno razlikuje od onog jednostavnog modela pre-

25. Isto, str. 329.

26. Maurice Dobb, *Studije o razvitku kapitalizma*, Naprijed, Zagreb 1961. str. 153.

ma kojem se prelomni trenutak u načinu proizvodnje podudara s prevratničkim delovanjem kapitalističkog »duha«. On podrazumeva dugotrajno građenje jedne privredne konjunktore bez koje bi »bezgranični napori malog čoveka« ostali sasvim jalovi.

Dobb izričito odbija veberovsku tezu (»kapitalistička klasa nije nastala štedljivošću i odricanjem ... već razvlašćenjem drugih pomoću ekonomske i političke nadmoći«²⁸), ali ne prihvata ni alternativno rešenje koje poreklo krupnih kapitalista vidi u klasi trgovaca. U ovom drugom pogledu on sledi Marxovo mišljenje da trgovački kapital, doduše, prethodi posvuda uspostavljanju čiste kapitalističke (dakle, industrijske) proizvodnje, ali da je »njegov razvitak, uzet sam za sebe, nedovoljan da posluži kao sredstvo za prelaz jednog načina proizvodnje u drugi i za objašnjenje tog prelaza.«²⁹ Marx je, naime, odlučno tvrdio da industrijski kapital podvrgava uvek trgovački »kao poseban momenat ulaganja kapitala uopšte«³⁰, i na taj način »trgovina postaje sluga industrijske proizvodnje.«³¹ Dobb je, dakle, svestan da je trgovački kapital posvuda bio trajno usidren u tradicionalni način proizvodnje i nije mogao da dovede do odlučujućeg prevrata u obliku privređivanja. »Do konca šesnaestog stoljeća ta nova aristokracija ... postala je više konzervativna negoli revolucionarna snaga, a njezin utjecaj ... više je usporavao negoli ubrzavao razvoj kapitalizma kao načina proizvodnje.«³²

Dobbu je, čini se, pošlo za rukom da otkloni ekstremna tumačenja uspona kapitalizma: on je, rekosmo, bio podjednako nezadovoljan veberovskim objašnjenjem koje tvrdi da se prevrat u načinu proizvodnje odvijao »putem broj 1«, kao i ortodoksnim marksističkim stavom da je kapitalizam uspostavljen razvojem koji se kretao »putem broj 2«. Ali, u svom nastojanju da vlastito gledište što čvršće zasnuje u izvornim Marxovim analizama, on je prenebregao jednu ozbiljnu protivrečnost u *Kapitalu*. Naime, iako »put broj 1« na već navedenom mestu smatra »stvarno revolucionarnim« u odnosu na »kompromisnost« drugog puta (»odozdo« izvojevan *versus* »odozgo« nametnut prevrat), Marx kao da ovo svoje mišljenje osporava jednim drugim stavom: »Postanak industrijskog kapitaliste nije išao onako postupno kao postanak zakupnika. Nema sumnje, poneki sitni esnafski majstor, a još više samostalni sitni zanatlija, pa i najamni radnik, pretvorio se najpre u sitnog kapitalistu, a zatim postupnim uvećavanjem eksploatacije najamnog rada i odgovarajućom akumulacijom u kapitalistu *sans phrase* ... Međutim, puževski hod ovog metoda ...«³³ Marx je, dakle, ostao u ovom pogledu neodlučan: čas mu se čini da uspon sitnog preduzimača koji sopstvenim radom postaje kapitalista predstavlja »put koji stvarno revolucionariše«, čas ovom objašnjenju odriče univerzalnost (»poneki sitni esnafski majstor ...«), ali i revolucionarnost (»puževski hod ovog metoda ...«).

Da li je reč o stvarnoj unutrašnjoj protivrečnosti i nedoslednosti u Marxovom objašnjenju — kao što je ona koju smo razabrali u Webera — ili je pak moguće smisljeno povezati ove na izgled doista oprečne stavove?

27. Isto, str. 155.

28. Isto, str. 265.

29.

K. Marx, *Kapital* III, naved. delo, str. 273.

30.

Isto.

31. Isto, str. 281.

32.

M. Dobb, naved. delo, str. 151, nap.

33.

K. Marx, *Kapital* I, *MED*, tom 21, str. 661, podvukao A. M.

Na ovo pitanje pokušao je da odgovori Paul Sweezy u svojoj klasičnoj kritici Dobbova tumačenja Marxa. U nastojanju da Marxa spasi protivrečnosti, Sweezy misli da se ključ objašnjenja krije u teoriji o prvobitnoj akumulaciji kapitala, koja se odvija na onom maločas pomenutom posrednom stupnju razvoja od sitnog robnog proizvođača do krupnog kapitalističkog preduzetnika. Tumačeći sporni Marxov tekst o »dva puta«, on nastoji da sasvim umanjí značaj »puta koji stvarno revolucioníše«. Marx, navodno, »ništa ne kaže o kapitalistima koji ustaju iz redova zanatlijskih proizvođača... [P]roizvođač, bez obzira na svoje poreklo, počinje da biva i trgovac i onaj koji upošljava najamni rad... [U]pravo uspon potpuno razvijenih kapitalističkih preduzeća Marx suprotstavlja laganom razvitku zakupničkog sistema. Ništa ne ukazuje da je imao u vidu uspon proizvođača iz vlastitih redova.«³⁴ Znači, dakle, da se na onom stupnju koji bi se mogao nazvati *posrednim* (proizvođač-trgovac) kida kontinuitet samostalne proizvodnje na sopstvenim sredstvima i pribegava ekonomskim, a često i vanekonomskim metodama akumulacije. Na osnovu Sweezyjeve argumentacije izlazi da se Marxova kolebljivost — pre negoli protivrečnost — može otkloniti na sledeći način: presudna akumulaciju ne sprovodi pretkapitalistički trgovac, bankar, špekulant, itd. — naime, tradicionalna krupna buržoazija, ali ni sitni robní proizvođač, nego *trgovinom obogaćeni esnafski preduzetnik* koji napušta neposrednu proizvodnju i počinje da organizuje rad drugih. Ali, zašto onda »put broj 1« u Marxovim očima »stvarno revolucioníše«, a »put broj 2« samo »konzervíše« dotadašnji način proizvodnje?

Marx je, kao i Weber, verovao da je kapitalizam sasvim nova pojava u evropskoj istoriji: kako bi jedan, u odnosu na raniju istoriju neuporediv društveno-ekonomski sistem, mogla da uspostavi klasa koja se privrednom delatnošću bavi na tradicionalan način? On zato načelno odbacuje mogućnost da je prevrat izvršen »putem broj 2« i revolucionarnost pripisuje samo »putu broj 1«. Međutim, ovaj drugi način prelaska, koji podrazumeva sticanje kapitala izričito ekonomskim sredstvima, ne uklapa se u opšti duh njegove teorije: kako dokazati intrinzičnu nehumanost sistema koji je uspostavljen postupnom akumulacijom, odnosno štedljivošću, marljivošću, odricanjem i svim drugim u osnovi *moralnim* kvalitetima »kalvinističkog malog čoveka«? Treći put, koji Sweezy naknadno *pripisuje* Marxu, teško je obrazložiti privredno-istorijskom argumentacijom. Koji li su to stvarni socijalni nosioci onog *posrednog* načina prelaska koji ne bi trebalo da implicira niti kontinuitet između tradicionalnog načina proizvodnje, niti pak veberovsku tezu o »kapitalističkom duhu« koji unosi revolucionarni preobražaj u dotadašnji oblik privređivanja? Izgleda da je i Sweezy bio svestan ove teškoće kada je setno primetio da Marx »vrlo malo kaže o stvarnim metodama kojima je akumulacija našla svoj put do industrije.«³⁵ Dodali bismo da Marx još manje govori o *klasi* koja je iznela prvobitnu akumulaciju. Pogledajmo izvorni tekst koji se u ovoj raspravi obično ima na umu i pokušajmo da identifikujemo socijalne nosioce prevrata.

U poglavlju »Takozvana prvobitna akumulacija kapitala«³⁶ Marx govori prvenstveno jezikom moralne osude sredstava kojima su se namicali prvi krupni industrijski kapitali. S dosta patosa i zato često neargumentovano, on ukazuje na grube metode eksproprijacije koji su prethodili razmahu

34. Paul Sweezy, »A. Critique«, u Rodney Hilton et al., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Verso Edition, London 1978, str. 54.

35. Isto, str. 55.

36. *Kapital I*, naved, delo, gl. 24.

kapitalističke proizvodnje. »Proces koji stvara kapitalistički odnos ne može... biti drugo nego proces odvajanja radnika od svojine na uslove njegova rada, proces koji s jedne strane pretvara društvena životna sredstva i sredstva za proizvodnju u kapital, a s druge strane neposredne proizvođače u najamne radnike. Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju.«³⁷ »Niska sredstva« i »nimalo idilični metodi« kojima se ovaj proces odvijao uključivali su »pljačku crkvenih dobara, lopovsko otuđivanje državnih dobara, krađu opštinske svojine, uzurpatorsko i s bezobzirnim nasiljem sprovedeno pretvaranje feudalne i plemenske svojine u modernu privatnu svojinu.«³⁸ U međunarodnim razmerama pak, kapitalističkoj akumulaciji doprinelo je »otkriće zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljivanje, porobljavanje... itd.«³⁹ Ali, sve su ovo izričito *vanekonomski* metodi akumulacije kapitala koji — mada su svakako odigrali znatnu ulogu — nisu mogli da budu i *jedini* put stvaranja kapitalističkih bogatstava. Jer, pored raslojavanja građanske srednje klase pukom pljačkom njenih manje uspešnih pripadnika, trajnijim rezultatima i stvarnom promenom načina proizvodnje mogao je da urodi jedino proces *ekonomskog* podvrgavanja sitnih robnih proizvođača: sistemom kredita, hipotekarnog duga, poreza, protekcionističkim merama, zakonski sprovedenim okrupnjivanjem manufakturne proizvodnje itd. Marx, međutim — bar u ovom značajnom poglavlju — ima u vidu jedino sredstva koja se ne uklapaju ni u »put broj 1« niti u »put broj 2«: »Eksproprijacija neposrednih proizvođača«, kaže on odlučno, »izvodi se s najnepoštednijim vandalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprljavijih, najpodlijih i najgnusnijih strasti.«⁴⁰ Izgleda, zaista, da metodama kojima su stečeni prvi krupni industrijski kapitali nije mogla da pribegava ni srednja građanska klasa, niti pak tradicionalna trgovačka buržoazija. Stoga se ipak najuverljivijim čini Sweezyjevo insistiranje na presudnoj ulozi trgovaca-proizvođača koji su se veoma rano oslobodili ne samo načina proizvodnje neznatnih razmera nego i lihvarskog raspolaganja novcem. Reč je, naime, o prelaznoj grupi krupnih preduzetnika obogaćenih trgovinom o kojima je i Dobb u početku, pre nego što je promenio svoje stanovište, opširno raspravljao.⁴¹ Ovaj idealnotipski izveden sloj stoji zaista u sredini između, s jedne strane, sitne buržoazije koja se, miroljubivim sticanjem, uzdiže u redove krupnih kapitalista i, s druge, trgovačkog patricijata koji pljačkom i prevarom pribavlja kapital neophodan za pokretanje industrijske proizvodnje.

Marxova napomena o »dva puta prelaska«, od koje smo u ovom poglavlju i pošli, očigledno ne dopušta postojanje srednjeg rešenja i ukazuje samo na ekstremne slučajeve kapitalističke akumulacije. Videli smo da je i sâm pisac, uvek kada je trebalo neposrednije da ukažu na socijalne nosioce i

37. Isto, str. 631.

38. Isto, str. 647-648.

39. Isto, str. 662.

40. Isto, str. 671. Uprkos svom ustrajnom robovanju mitu o nekoj jedinstvenoj srednjoj klasi, F.Ch.Palm (*The Middle Classes. Then and Now*, The Macmillan Co, New York 1936, str. 32-45) uverljivo pokazuje na koji su način »bankari-razbojnici« i »trgovci-špekulanti« — buduća krupna buržoazija — ekonomski, socijalno i politički uništili niže proizvođačke slojeve građanstva, odnosno sitnu buržoaziju. Marx nije u pravu samo utoliko što ove vanekonomske metode smatra presudnim, ako ne i jednim.

41. U svom odgovoru Sweezyju (»A Reply«, u *Transition from Feudalism to Capitalism*, naved, delo, str. 65), Dobb je — naglašenije nego u knjizi koja je podstakla raspravu — istakao značaj proizvodnje neznatnih razmera u obrazovanju klase industrijskih kapitalista. Po njegovom, sada sve više veberovskom mišljenju, »čak i u doba industrijske revolucije, mnogi novi preduzetnici bili su mali ljudi koji su započeli kao »trgovci-proizvođači«.

metode prevrata u načinu proizvodnje, bio skloniji da početke kapitalizma vidi u pljački koju sprovode »baroni-razbojnici« nego u postepenom nagomilavanju bogatstva na osnovu vlastitog rada u krilu protestantske sitne buržoazije. No, ako je u ovoj stvari i bio isključiv, Marx je bar ukazao na jednu činjenicu koja je od presudne važnosti u našem daljem izlaganju. Uloga sitne buržoazije u prelasku iz feudalizma u kapitalizam morala se zaista sastojati pre u *negativnom* pripremanju uslova za razvoj novog načina proizvodnje. On se nije mogao razviti postupnim proširivanjem ekonomske i tehnološke osnove na kojoj počiva proizvodnja ograničenih razmera (jedinstvo rada i kapitala, porodična organizacija rada, nerazvijena podela rada, nesposobnost za hazardsko tržišno delovanje itd.) već upravo njenim *razaranjem spolja*. Marx je ovu činjenicu imao u vidu kada je napomenuo da sitnoburžoaski način proizvodnje, »na izvesnom stupnju razvitka, rađa materijalna sredstva za svoje sopstveno uništenje«; dodao je, zatim, da se »od toga časa pokreću... u krilu društva snage i strasti koje se u njemu osećaju sputane«; krajnji zaključak je otuda morao glasniti da sitnoburžoaski način proizvodnje, nesposoban da se rasprostire u razmerama globalnog društva, »mora biti uništen i biva uništen«.42 U narednim poglavljima ispitaćemo da li je Marxovo dosledno prosljeđivanje tendencija koje je opazio za prvobitne akumulacije kapitala naišlo, u potpunom razvoju kapitalizma, na iskustvenu potvrdu potpunim *iščezavanjem srednje klase*, ili se pak bližom stvarnosti pokazala veberovska shema koja je svoj sasvim ideologizovani oblik poprimila u liberalističkom mitu o *sjajnoj prošlosti i izglednoj budućnosti ove iste srednje klase*.

42. K. Marx, *Kapital I*, naved. delo, str. 671.

43. Ovo drugo stanovište, u njegovom krajnje ideologizovanom obliku, dobro ilustruje sledeći navod: »Zemljovlasnik, zanatlija, mali trgovac, bogatili su se malo po malo i postajali buržuji a da toga nisu ni bili svesni, sporo, iz dana u dan nagomilavajući profite. Upravo tako se i danas [naime, sredinom 20. veka!] stvara većina bogatstava i uspona u buržoaziju« (F. Colmet Daage, *La Classe bourgeoise. Ses origines, ses lois d'existence et son rôle social*, Nouvelles éditions latines, Paris 1959, str. 19).

JAKOBINSKI TEROR: POKUŠAJ OSTVARENJA SITNOBURŽOASKE UTOPIJE

Neka svi imaju dovoljno i neka niko nema suviše.
(J.-J. Rousseau)

*Celui qui s'abaisse, on l'élèvera,
celui qui s'élève, on l'abaissera.*
(Jakobinska pesma »Ça ira«)

Dosad smo se trudili da pokažemo kakvu je sudbinu, u *ekonomskom* pogledu, imala da doživi novovekovna srednja klasa, naime sitna buržoazija, usponom kapitalističkog načina proizvodnje: ispostavilo se da je njegovo uspostavljanje bilo u mnogom pogledu omogućeno njenim sopstvenim raslojavanjem i delimičnom propašću. Istakli smo da sitnoburžoaski način proizvodnje nije imao izgleda da opstane, a još manje da se nametne kao isključivi oblik privređivanja. Ako, kao što smo pokušali da utvrdimo, krupno kapitalističko vlasništvo i nije nastalo postepenim nagomilavanjem novčanih sredstava u rukama »kalvinističkih malih ljudi«, istina je ipak da je nov poredak — sve dok se nije konačno ustoličio — u sitnoj buržoaziji nalazio svoju masovnu potporu prvenstveno u *ideološkom* smislu reči. Pretpostavljeno jedinstvo »srednje građanske klase«, čiju smo načelnu nemogućnost u prethodnom poglavlju potkrepili uvidom u *ekonomske* procese koji su vodili njenom ranom raslojavanju, moguće je još uverljivije osporiti analizom *političkih* sukoba koji su se razgoreli u njenom krilu čim je kratkotrajno savezništvo upereno protiv feudalne aristokratije urodilo svojim plodovima: pobedom građanskih revolucija.

Takozvani protivrečan položaj sitne buržoazije — koji ovu klasu sociološki stereotipno uvek svrstava uz bok jedne od »osnovnih klasa« — ne znači, međutim, da ona ne može imati, a još manje da nikada nije imala, sopstveni klasni interes i vlastitu viziju organizacije globalnog društva. U ovom pogledu je francuska buržoaska revolucija, prvenstveno u svom jakobinskom razdoblju, pružila vrlo poučan primer *istorijski relevantnog* istupa sitne buržoazije koja društvu u celini želi da nametne svoj način privređivanja. Teško je, dakle, složiti se s uobičajenom marksističkom tvrdnjom da sitnoj buržoaziji nema mesta među »istorijskim klasama«. Razume se, ako su »istorijske klase« samo one društvene grupe koje *uspevaju* da ostva-

re svoj ekonomski interes organizujući odgovarajući način proizvodnje u razmerama globalnog društva, sitna buržoazija doista ne zaslužuje da ponesu ovaj naziv. Istorijski je lako dokazati da sitnoburžoaski način proizvodnje nikad nije postojao, i s pravom je primećeno da je »posredna ekonomija tipična sitnoburžoaska iluzija«.¹ Ali ako, kao što ćemo se truditi da pokažemo, u pojedinim trenucima istorije sitna buržoazija ima *sopstveni* klasni interes, *svoju* političku organizaciju, *samosvest* koja nije daleko od klasne svesti u uobičajenom smislu reči, *svoje* ideologe koji grade viziju društva skrojenog po njenoj meri — ako, dakle, udovoljava svim uslovima da se sociološki smatra klasom — imamo dobrih razloga da je uvrstimo i među takozvane »istorijske klase«. Agnes Heller je s pravom tvrdila da »biti istorijska klasa, uopšte ne znači da dotična klasa i njeni članovi aktivno učestvuju u vođenju *političke istorije*«.² Videćemo, međutim, da je sitna buržoazija i te kako *aktivno* uticala na razvoj političkih zbivanja u mnogim presudnim istorijskim trenucima i utisnula im vidljiv pečat svojih osobnih interesa. Ona, dakle, nije bila uvek pasivni »treći član« onog, uostalom teško uočljivog »osnovnog« klasnog sukoba, već samostalni i često glavni činilac značajnih društvenih previranja. Bezizglednost osnovne zamisli o uređenju društva koju ona promiče ne može obezvređiti ulogu ove klase u istorijskom zbivanju.

Jakobinskom razdoblju francuske revolucije obraćamo se ne samo zato što je koncem 18. veka u toj zemlji uspostavljen sasvim osoben model političkog delovanja sitne buržoazije, već i stoga što svoje interese ova klasa nigde nije tako izričito objavila, nigde njene socijalno-psihološke crte nisu bile tako jasno povučene, nigde ishod klasnih borbi nije u toj meri zavisio od njenog neposrednog uplitanja u političku borbu i, najzad, nigde sitnoburžoaska utopija nije imala toliki teorijski, ideološki i praktični uticaj. Sitna buržoazija postala je, naime, »istorijska klasa« upravo *svojom* revolucijom u francuskoj građanskoj revoluciji. Jakobinskim terorom ona je oglasila svoje stupanje na istorijsku pozornicu.

Jedan Marxov stav iz 1848. godine izričito poriče da je u velikoj francuskoj revoluciji s konca osamnaestog veka moguće na delu razabrati bilo koju drugu klasu izuzev buržoazije i aristokratije: »*Proletarijat i frakcije građanstva koje ne pripadaju buržoaziji*« — a među njima bi svakako valjalo podrazumevati i sitnu buržoaziju — »ili još nisu imali nekih interesa odvojenih od interesa buržoazije, ili još nisu sačinjavali samostalno razvijene klase ili delove klasa«.³ Ovaj stav ilustruje uverenje da se, u celom svom toku, revolucija odvijala *samo* kao sukob između, s jedne strane, trećeg staleža uzetog u celini i, s druge, povlaštenih feudalnih redova, a ne i kao borba — i to daleko krvavija nego ona prva — *unutar* samog građanstva. Samostalno političko nastupanje sitne buržoazije moguće je, naime, raspoznati davno pre buržoasko-demokratske revolucije 1848. godine, u kojoj je junske pokolje Marx video kao trenutak klasnog osvešćenja moderne srednje klase. U našem prvom poglavlju videli smo da su još u krilu feudalnog poretka, daleko pre građanskih revolucija, izbijale već pobune nižih cehova protiv patricijske uzurpacije njihovih korporacijskih i municipalnih sloboda. Reakcija ondašnje sitne buržoazije na raslojavanje srednje građanske klase već je u to vreme poprimala i političke oblike otpora — doduše, često zaodenuće u varljivi ogrtač verskih sukoba. U ovom po-

glavlju želimo da pokažemo na koji je način to dugotrajno ekonomsko raslojavanje trećeg staleža najzad dovršeno otvorenom političkom i ideološkom borbom između žirondinske krupne buržoazije, s jedne, i montanjarske, odnosno jakobinske sitne buržoazije, s druge strane. Naime, oni pisci koji u francuskoj revoluciji vide samo građanstvo, s jedne, i aristokratiju, s druge strane, prenebregavaju duboku klasnu podeljenost samog trećeg staleža koja se, latentna u predrevolucionarnom razdoblju, otvoreno očitovala u samoj revoluciji.

Valja, dakle, najpre raspraviti sociološko značenje pojma treći stalež (*tiers état*) kojim se na uobičajen, ali nedovoljno jasan način označavaju svi građansko-narodski slojevi francuskog društva izuzeti iz povlaštenih feudalnih redova. Prvobitnom značenju engleskog pojma *middle class*, čiju smo neprimerenost ondašnjim stvarnim prilikama ranije obrazložili, pojam *tiers état* odgovarao je samo delimično.⁴ Treći stalež obuhvatao je ne samo preduzetničko građanstvo, koje će se bar jednim svojim delom uspeti do kapitalističke buržoazije, već i najšire slojeve naroda u kojima će se obrazovati i moderna radnička klasa. Ako je klasični pojam *middle class* upućivao na onu raznorodnu društvenu skupinu koja nije više ništa imala ni sa »svetinom« niti pak s naslednom aristokratijom, pojam *tiers état* podrazumevao je jedinstvo naroda naspram feudalnog plemstva i sveštenstva. Odstustvo otvorenih klasnih sukoba unutar engleske srednje građanske klase doprinelo je, kao što ćemo docnije videti, očuvanju ovog pojma u njegovom tradicionalnom značenju, koje je svoj klasičan oblik poprimilo u viktorijansko doba. Međutim, raslojavanje francuskog trećeg staleža u pravcu proletarijata, sitne buržoazije i krupne buržoazije uobličilo se srazmerno rano i na političkoj ravni.

Određen negativno, svojom izuzetošću iz svešteničko-plemičkih redova, treći stalež je obuhvatao tako raznolike društvene grupe da je Sièyesov odgovor na pitanje kojim je 1789. naslovio svoju slavnu knjižicu *Šta je treći stalež?* morao da bude onako jednostavan: »To je cela nacija«.⁵ Ni mnogo godina kasnije istoričari i sociolozi nisu imali da kažu ništa više: »Treći stalež? To je ostatak kraljevstva, to jest, brojčano, 98% stanovništva«.⁶ Njihove odredbe jedva da su manje deskriptivne i rezidualne od onog opisa socijalnog sastava trećeg staleža koji je, još početkom 17. veka, sačinio magistrat Charles Loyseau. On je, u jednom spisku koji — lišen jedinstvenog načela razvrstavanja, neodoljivo nalikuje starokineskim klasifikacijama životinja — u treći stalež svrstao najpre »čestite ljude«, ili »poštene građane«, naime »ljude od pera«, »sve one koji se bave upravljanjem finansijama«, »stručnjake i poslovne ljude« i, najzad, trgovce »dugih i kratkih haljina«; potom dolaze zanatlije, koji žive »pre od napora nego od prometa robom ili finoće duha, a ti su vrlo prosti«; ispod njih su »oni koji se ne bave ni zanatom ni trgovinom, već za život zarađuju radom svojih ruku«; na dnu hijerarhije su ljudi koji žive »lenstvujući i bezbrižno, na trošak drugih«.⁷

Ono što je u jednom staleški strukturisanom društvu funkcionisalo kao nepremostiva, pravno sankcionisana granica između trećeg staleža i dvaju

4. Alvin W. Gouldner (*The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1973, str. 62), neznano zašto, sasvim izjednačava pojmove *middle class* i *tiers état*.

5. Naved. prema Albert Soboul, *Histoire de la Révolution française*, tom I (De la Bastille à la Gironda), Gallimard, Paris 1962, str. 36.

6. François Furet et Denis Richet, *La Révolution française*, Marabout, Verviers 1979, str. 36.

7. Naved. prema Roland Mousnier, »Les 'Ordres'«, u R. Cornu et J. Lagneau, *Hierarchies et classes sociales. Textes*, A. Colin, Paris 1969, str. 120—121.

1. Daniel Guérin, *La Révolution française et nous*, Editions la Taupe, Bruxelles 1969, str. 67.

2. Agnes Heller, *Kritika svakidašnjeg života*, Nolit, Beograd 1978, str. 69, podvukla A. H.

3. Karl Marx, »Buržoazija i kontrarevolucija«, u *MED*, tom 9, str. 92, podvukao K. M.

povlaštenih redova, bilo je dovoljno da obezbedi negativnu solidarnost njegovih međusobno veoma različitih slojeva. Ovu prepreku nisu uspevali da premoste svojom novčanom moći čak ni gornji slojevi građanstva (*honnettes bourgeois*), mada su neformalnim kanalima vertikalne pokretljivosti pokušavali da se stope s tradicionalnom aristokratijom; preostalo im je da se — označeni nimalo laskavim nazivom »*nouveaux riches*« — zadovolje statusom jednog naročitog reda (*ordre special*).⁸ »Lik moćna patricija«, kaže Huizinga, »koji čak i plemstvo potiskuje s njegova mjesta, i činjenica što se plemstvo neprestano obnavlja krvlju i snagom građanstva, našli su u tom lapidarnom tipu [u trećem staležu] baš tako malo mjesta kao i lik borbenog pripadnika ceha i njegov ideal slobode.«⁹ Ovo je svakako tačno u *sociološkom*, ali ne i *pravnom* smislu reči: u rano raslojenom trećem staležu, u kojem su se već jasno ocrtavale buduće klase građanskog društva, zajednička statusna podvlaštenost još je funkcionisala kao jedinstveno načelo okupljanja. Upravo je taj položaj omogućio uspostavljanje ideološke jednodušnosti različitih slojeva trećeg staleža uprkos već poodmaklom procesu njegovog ekonomskog i društvenog rastakanja. Ili, još paradoksalnije, ideološko jedinstvo bilo je najčvršće baš u trenucima najpotpunijeg ekonomskog raslojavanja. »Ono što je«, veli Soboul, »uprkos [njegovog] socijalne raznolikosti tvorilo jedinstvo trećeg staleža, bilo je suprotstavljanje privilegijama i zahtev za građanskom jednakošću. Kada je ta jednakost postignuta, solidarnost različitih društvenih kategorija unutar trećeg staleža je iščezla: otuda razvoj klasnih borbi pod revolucijom.«¹⁰

Možemo li doista političke sukobe između najuticajnijih frakcija trećeg staleža rastumačiti klasnom analizom, ili nam pak preostaje da se zadovoljimo identifikacijom nekoliko različitih interesa kojima, međutim, nije moguće jednoznačno odrediti socijalno uporište u pojedinim jasno izdvojenim klasama? Ovo je pitanje na koje pokušavaju da odgovore svi istoričari francuske revolucije, počev od klasika kao što su H. Tain, A. de Tocqueville, J. Jaurès, A. Mathiez, sve do novijih marksističkih pisaca, među kojima valja pomenuti A. Soboula, G. Lefebvrea ili D. Guérina. Osnovanost klasne analize francuske revolucije — čiju su upotrebljivost mudro poricali, na primer, Tocqueville ili Cochin — danas se često dovodi u pitanje argumentacijom koja nije naročito ubedljiva. Dvojica uglednih istoričara, koji pripadaju školi takozvane nepristrasne akademske historiografije, na sledeći način osporavaju čak i onu najblažu tvrdnju da je sukob između žironda i montanje zapravo klasna borba dveju frakcija buržoazije koje se nepomirljivo razilaze svojim ekonomskim interesima i globalnim projektom društvene organizacije, naime vizijom kapitalizma: »Ono što znamo o biografijama glavnih vođa jednih i drugih«, kažu Furet i Richet, »navodi nas da ne prihvatimo bez dokaza jednu ovakvu pomalo dogmatsku tvrdnju.«¹¹ Montanju i žironda, vele oni, »ne razlikuje društveno poreklo već politička konjunktura.«¹² Ali ovaj prigovor je rđav: o klasnoj prirodi jednog političkog sukoba malo se može zaključiti analizom individualnih biogra-

8. Jérôme Rousseau, »On Estates and Castes«, *Dialectical Anthropology*, vol. III, br. 1, 1978, str. 85.

9. J. Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Matica hrvatska, Zagreb 1964, str. 57.

10. A. Soboul, naved. delo, tom I, str. 37, podvukao A. M. Slično je, mada s više opreznosti, mislio i A. Mathiez (*Francuska revolucija*, Prosveta, Beograd 1948, str. 221): »Između žirondinaca i montanjara postoji dubok sukob. To je skoro klasni sukob.«

11. F. Furet et D. Richet, naved. delo, str. 10.

12. *ibid.*, str. 201—202.

fija i identifikovanjem socijalnog porekla predvodnikâ suprotstavljenih strana. Bar kada je o jakobincima reč, veoma je, međutim, lako pokazati da postoji duboka smisaona povezanost njihovog *socijalnog sastava* i *političkog programa*. Uprkos tome što je — projektuju li se u ono doba moderni sociološki pojmovi — socijalni sastav jakobinske partije donekle nezahvalno identifikovati, moguće je ipak razabrati slojeve koji su činili njeno borbeno jezgro. Navodeći da su se regrutovali u »srednjim slojevima buržoazije«, Soboul daje čak i precizne statističke podatke kojima, na žalost, ne navodi izvor: »Razmera jakobinaca poteklih iz srednjih klasa kretala se od 62% u godinama 1789—1792, do 57% u razdoblju 1793—1794; postotak vojnika povećao se u istim razdobljima s 28% na 32%, a procenat seljaka od 10% na 11%.¹³ Imajući, verovatno, u vidu slične podatke, Hannah Arendt odlučno tvrdi da jakobinski klub »nikad nije bio 'narodni' klub ili udruženje«, a Robert Nisbet donekle koriguje ovu ocenu: »Uprkos tome što su jakobinci u Francuskoj uopšte činili uglavnom pripadnici srednje klase, u pariskom klubu čak je prevladavalo članstvo iz radničke klase.«¹⁴ Ali Nisbet je u radničku klasu svrstao i sve samostalne zanatlije i trgovce, mada su se oni sociološki, a pre svega politički, već jasno razlikovali od sankilotskih masa. Čak su i autori koji nisu nimalo skloni klasnoj analizi francuske revolucije morali priznati da se jakobinska partija sastojala od »lekara, hirurga, naročito ljudi od zakona, advokata, tužilaca, sve opskurnih sitnih buržuja.«¹⁵ Rukovodeće partijske kadrove — ako možemo tako da kažemo — činili su, dakle, predstavnici ondašnje »nove srednje klase«, dok je masovnu osnovu pokreta onezbeđivala »stara srednja klasa«, odnosno klasična sitna buržoazija trgovaca i zanatlija.

No, čak i ako se okanemo ovih često nepouzdatih retrospektivnih analiza socijalne strukture jednog pokreta koji je ustao u zoru modernog građanskog doba, kada su se osnovne klase međusobno još donekle preplitale, prateći razvoj političkih sukoba posle rušenja kraljevstva možemo uočiti da jakobinci zastupaju sasvim osoben *klasni program*. Njihov radikalizam označava prvu epohalnu pobunu sitne buržoazije protiv nesputane kapitalističke *laissez-faire* ekonomije koja je oslobođena revolucijom. Poraz robesperizma ukazaće nam se zato kao prvi politički slom malograđanske *podrealističke*¹⁷ utopije koja smeru ustanovljenju egalitarnog društva sitnih sopstvenika.

Pre nego što se upustimo u analizu jakobinskog programa, valja da odstranimo jedan mogući prigovor našem nastojanju da prelomni trenutak u razvoju sitne buržoazije datujemo u razdoblje jakobinskog terora. Naime, neko će reći da je i u ranijoj, sedamnaestovekovnoj engleskoj revoluciji, moguće raspoznati već jasno i odlučno opredeljene nosioce sitnoburžoaskog antikapitalističkog revolta. U ulozi Cromwellove puritanske »armije novog tipa«, koju su činili uglavnom zanatlije, šegrti i sitni seljaci, često se vidi jedna treća snaga koja se podjednako ustremljivala na tradicionalnu aristokratiju i monopolističku buržoaziju.¹⁸ Doista je tačno da je »i u Engleskoj i u Francuskoj... revolucija bila žestoka borba za državnu vlast između

13. A. Soboul, naved. delo, tom II (*De la montagne à brumaire*), str. 91.

14. Hannah Arendt, *On Revolution*, Penguin Books 1973, str. 241.

15. Robert Nisbet, *The Social Philosophers*, Paladin, St Albans 1976, str. 272.

16. Augustin Cochin, *L'esprit du jacobinisme*, Presses Universitaires de France, Paris 1979, str. 52.

17. Izraz je pozajmljen od Josepha Gabela, *La fausse conscience. Essai sur la réification*, Les Éditions de Minuit, Paris 1963.

18. Maurice Dobb, *Studije o razvoju kapitalizma*, Naprijed, Zagreb 1961, str. 206.

đu grupacija srednje klase ('independenti' u engleskoj i 'montanjeri' u francuskoj revoluciji) i grupacije *haute bourgeoisie*...¹⁹ Ali, uprkos mnogim sličnostima na koje upozoravaju ovi pisci, dve su se revolucije — s obzirom na ulogu sitne buržoazije — bitno razlikovale u jednoj stvari koja nam se čini presudnom. Jakobinski pokret promicao je jedan čvrsto utemeljen *pozitivan* projekt društvene organizacije koji je engleskim puritancima, napose levelerima, sasvim nedostajao. Pokret ovih potonjih spada, naime, još u one prekapitalističke buntove neorganizovane sitne buržoazije o kojima smo ranije govorili kao o »esnafskim revolucijama«. Leveleri još upućuju vapaj za »starim pravicama« jednog tradicionalnog staleškog poretka koji je počeo da se razlaže prodorom kapitalističkog načina privređivanja i ne ističu sistematski razrađen zahtev za reorganizacijom društva na osnovama vlastitog klasnog položaja. Jakobinci, međutim, formulišu prvu *modernu* sitnoburžoasku utopiju koja će trajno, sve do naših dana, u svojim različitim oblicima popunjavati znatan deo socijalnog i političkog prostora u zapadnoevropskim zemljama. Najzad, ne treba smetnuti s uma da je francuska revolucija, u ovom kao i u mnogom drugom pogledu, bila obrazac koji je u klici sadržavao sve najuticajnije političke izbore u potonjem razvitku kapitalističkih društava.

Predstoji nam, dakle, da — pošto ukratko ocrtamo klasni položaj sitne buržoazije u predvečerje revolucije i u njenim prvim godinama — rekonstruišemo i politički program jakobinaca u kojem se interes ove klase prvi put jasno uobličio.

Nezadovoljstvo sitne buržoazije posledicama raslojavanja novog tipa koje je podsticala ubrzana kapitalistička akumulacija i pokretanje industrijske proizvodnje na širokoj osnovi, razvijalo se, još za staroga režima, uporedo s postepenim oslobađanjem tržišnih zakonitosti od feudalnih stega. Ekonomska liberalizacija, sprovedena neposredno uoči revolucije, ovaj je proces još više ubrzala.²⁰ Bio je to jedan od osnovnih razloga koji je *podvlaštene* i, sve češće, *razvlaštene* slojeve zanatlijsko-trgovačkog zanatstva priklonio prirodnopravnom učenju osovljenom na ideje (ekonomske) jednakosti i (političke) slobode. Gubljenje socijalne sigurnosti, koju je nekoć bar donekle obezbeđivala korporacijski regulisana »lojalna« konkurencija, sezalo je — kao što smo videli — sve do začetaka mašinske proizvodnje u poznom srednjem veku. Međutim, uoči revolucije, raslojavanje trećeg staleža je poprimilo dramatične oblike: »Položaj jednih [sitnih robnih proizvođača], veli Soboul, »počeo je da se pogoršava i težio da se svede na rang najamnih radnika; drugi su strepeli od uspona konkurenata koji bi ih uništili.«²¹ Bilo je, dakle, stvoreno stanje kojem najbolje odgovara ona već navedena hladna Weberova krilatica: »Ko se nije popeo, morao je sići«.

Nije na nama da se ovde upuštamo u analizu uzroka francuske revolucije. Predmet je suviše složen, a uobičajeni odgovori u toj meri jednostavni (»finansijaska kriza«, »nerodne godine«, »prezaduženost dvora« — ili, što je najmanje informativno, »sukob između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje«) da ni u jednom ni u drugom slučaju nemamo razloga da se na njemu zadržavamo. Jedino što nas ovde zanima jeste već podinaklo ra-

19. K. Takahashi, »A Contribution to the Discussion«, u Rodney Hilton et al., *Transition from Feudalism to Capitalism*, Verso Edition, London 1978, str. 94.

20. Upor. Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris 1967, knj. II. Nasuprot potonjim, često shematskim objašnjenjima uzroka francuske revolucije, Tocqueville je uverljivo dokazao da su se osnovni ekonomski zakoni kapitalističkog načina proizvodnje razobručili još za staroga režima.

21. A. Soboul, naved. delo, tom I, str. 42.

zdooblje revolucije kada je, pogubljenjem kralja i prvim uspesima u ratu protiv evropske intervencije, opasnost od aristokratske restauracije bar privremeno bila otklonjena i kada se iz trećeg staleža na političkoj ravni izdvajaju tri moderne klase: *sitna* i *krupna buržoazija* i — doduše, sociološki još srazmerno nejasno — *proletarijat*. Sitna buržoazija je, kroz svoju jakobinsku partiju — jer je klub poslanika okupljenih u tom dominikanskom samostanu doista delovao kao prva moderna politička partija²² — imala već da istakne svoje posebne klasne interese: ona je trebalo da odigra ulogu »posrednika između buržuja i *bras nus*... da ublaži sudar između dveju klasa.«²³ Uprkos marksističkoj tradiciji koja se dosledno držala nekih učiteljevih opaski o nesamostalnom odnosu proletarijata prema revolucionarnom jakobinstvu²⁴, stoji činjenica da je klasna saradnja između sitne buržoazije i radničke klase bila sasvim ograničena i privremena. Postepenim hodom revolucije, u delovanju sankilotskih pokreta (»besnih«, ebertista i, najzad, babuvista) ustajao je samostalan pokret masa koje su odbacivale ne samo nepravednu raspodelu i krajnosti kapitalističke akumulacije, već i privatno vlasništvo i buržoaski poredak u celini. S druge je strane, ispod socijalne demagogije Robespiera i njegovih sledbenika, lako razaznati samosvojne interese jedne »treće snage« koji se bitno razlikuju ne samo od žirondinskih zahteva za nesputanim razvojem tržišnih zakonitosti, nego i od onih otvoreno proleterskih programa sankilota. Već se tada uobličio osnovni cilj svih potonjih sitnoburžoaskih pokreta: očuvati privatnosvojinski kapitalistički poredak *bez* njegovih nužno negativnih socijalno-ekonomskih posledica. Revoluciju je valjalo zaustaviti na pola puta i ne dozvoliti da se ona izvrgne bilo u dosledno buržoaski prevrat kojim će se uspostaviti »čist« kapitalistički poredak, bilo u proleterski ustanak koji bi ukinuo same osnove robne proizvodnje zasnovane na privatnom vlasništvu. Svojim programom jakobinci su zaista stajali u sredini između žirondinskog kapitalizma i sankilotskog antikapitalizma: Robespierre je »nastojao da [njihove] pritiske uravnoteži... ali je osećao da je ta veštački stvorena neutralizacija privremena i nestabilna. Sanjao je o tome da je učvrsti, da se izdigne iznad klasa, da postane autoritativni arbitar među njima.«^{24a}

U »socijalnoj panici« koja ih je obuzela raspadom negdašnjeg bar prividnog jedinstva trećeg staleža i njegovim ubrzanim raslojavanjem, jakobinci nastoje da *političkim* merama buzdaju propast sitne buržoazije i uspostave natklasni poredak. Oni se zato obraćaju »narodu«, onoj fiktivnoj tvorevini osamnaestovekovne filozofije na koju se »partija advokata«, zakoniti naslednik prosvetiteljskih *sociétés d'espri*t, ustrajno pozivala: »Iz neznanja jednih«, veli Augustin Cochin u svojoj dirkemovski nadahutoj analizi revolucionarnih kultova, »iz misticizma drugih, rađa se nastrana *politička fikcija* naroda — kolektivnog, a ipak personalnog bića.«²⁵ Ovom

22. O jakobinizmu kao prauzoru moderne totalitarne partije upor. H. Arendt, *On Revolution*, naved. delo, str. 239—284; M. Lacey, *Tyranny. A Study in Abuse of Power*, Penguin Books 1972, str. 88 i sled., a pre svega Augustin Cochin, naved. delo, *passim*.

23. Daniel Guérin, *Bourgeois et bras nus 1793—1795*, Gallimard, Paris 1973, str. 58.

24. Tako, na primer, Karl Kautsky u svojoj brošuri *Klasne suprotnosti u doba francuske revolucije* (Kultura, Beograd 1959) ni na jednom mestu ne uspostavlja razliku između »malograđana« i »proletera«. Iako jednom rečenicom implicira da se ovo raslojavanje zbilo u toku revolucije, »pošto pre revolucije još nije postojao proletarijat kao samosvesna klasa« (str. 64), Kautsky se čvrsto drži stava da su jakobinci i »stanovnici pariskih predgrada« imali u osnovi iste interese (upor. i str. 68).

24a. D. Guérin, naved. delo, str. 266.

25. A. Cochin, naved. delo, str. 98.

ocenom o mističnosti osnovnih vrednosti na koje se jakobinci pozivaju («narod», «vrlina», «otadžbina») u nastojanju da svoj klasni položaj univerzalizuju na razini globalnog društva i legitimiraju svoju improvizatorsku vladavinu, Cochin kao da ponavlja jednu zaboravljenu Tocquevilleovu opasku: »Iznad stvarnog društva, čije je ustrojstvo još bilo tradicionalno, zbrkano i nesređeno, u kojem su zakoni ostali raznoliki i protivrečni, rangovi odsečni, uslovi života ustaljeni, a obaveze nejednake, gradilo se malo po malo jedno *imaginarno društvo* u kojem je sve izgledalo jednostavno i usklađeno, jednoobrazno, pravično i u skladu s umom.«²⁶ Ali, ako takvo društvo doista nije postojalo — niti je, kao što danas znamo, ikada imalo izgleda da se uspostavi — u trenucima najdubljeg raslojavanja, kada se posebni interesi različitih slojeva trećeg staleža najpotpunije razilaze, jakobinska partija teži da deluje pomirateljski poput Aristotelove »srednje građanske klase«. Ona će pokušati da uravnoteži krajnosti i da, na minimalnim zajedničkim osnovama »opšteg interesa«, uspostavi postojan i dubokim moralizmom prožet poredak. Marat zaziva izgubljeno jedinstvo trećeg staleža, a interese jednog njegovog sloja — sada, možda, već *klase* — nastoji da predstavi kao *opšte interese*. U času najžešćih sukoba između Skupštine, Konventa i revolucionarnih klubova, dakle trostruke vlasti žirondinaca, jakobinaca i sankilota, on uzvikuje: »Već su se sve klase trećeg staleža, sjedinjene svojim zajedničkim interesima, približile i usaglasile.«²⁷ Aristotelovska vrlina srednje građanske klase, koju pokušava da obnovi jakobinska sitna buržoazija, postaje sada Robespierrova *vertu*. U »republiku vrline«, modernoj verziji antičke politeje, najviše vrednosti su jednakost, bratstvo i sloboda, socijalna pravda, otadžbina i »opšta sreća«, ali i *svojina*. Čak i pod najžešćim pritiskom sankilotskih masa, čiju je podršku tražio ne bi li se uspešnije i na širim socijalnim osnovama suprotstavio krupnokapitalističkoj žirondi, Robespierre ustrajno veruje da će pravedna raspodela svojine, a ne možda njeno ukidanje, obezbediti socijalnu pravdu. U odnosu na Deklaraciju o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine, koja svojinu ničim ne ograničava²⁸, vođa jakobinaca se u svom nacrtu nove Deklaracije (1793) zalaže za revizionistički stav: sada je »svojina pravo koje pripada svakom građaninu da uživa i raspolaže *delom dobara koji mu je garantovan zakonom*«. ²⁹ Nasuprot težnjama krupne trgovačke i finansijske buržoazije, on je nastojao da se načelo u skladu s kojim je sloboda pojedinca organizovano slobodom drugog čoveka protegne i na svojinu; i ona, naime, mora svoje granice da susretne na pragu tuđe svojine. »Svojinsko je pravo«, veli Robespierre, »ograničeno, kao i sva druga prava, obavezom da se poštuje pravo drugog.«³⁰ U njegovim rečima »jednakost dobara je himera«³¹ sasvim razgovetno odjekuje poruka jakobinskog duhovnog oca, Rousseaua: »Moja misao ne ide za tim da potpuno uništi pojedinačno vlasništvo, jer je to nemoguće, već da ga skući na najuže granice, da mu odredi mjeru, pravilo, uzde koje će ga obuzdavati, podjarmiti ga i držati uvijek podređenim javnom dobru.«³²

26. A. de Tocqueville, naved. delo, str. 238—239, podvukao A. M.

27. Marat, *Textes choisis*, Editions sociales, Paris 1963, str. 98.

28. »Svojina je nepovredivo i sveto pravo...«, kaže se u 17. članu prve Deklaracije (*Država i politika*, priredili A. Krešić i R. Vujičić, Sedma sila, Beograd 1968, knj. I, str. 216).

29. Robespierre, *Textes choisis*, Editions sociales, Paris 1957, tom II, str. 138, podvukao A. M.

30. Isto, str. 154.

31. Isto, str. 117.

Ali da bi se, u jednom društvu koje je već poodmaklo na putu stvaranja novih klasnih razlika, ovo načelo sprovelo u delo, trebalo je pribeci krajnjim sredstvima. Jakobinci se zalažu za neograničenu državnu intervenciju koja će, najzad, ugroziti i sâm Rousseauov ideal *slobode* u ime veštački konstruisane *jednakosti*. Kao da se obraćao svojim jakobinskim sledbenicima, Rousseau je savetovao: »Želite li, dakle, učiniti državu čvrstom, smanjite koliko god je moguće više krajnje razlike, *ne trpite ni bogate ljude ni siromašne*. Ta dva prirodno neodvojiva stanja jednako su kobna za opšte dobro.«³³ U razdoblju Terora jakobinci zaista nisu trpeli ni jedne ni druge: vrlina je počivala u sredini koju je valjalo što je moguće potpunije raširiti prema oprečnim polovima. Rousseauov filozofski projekt postao je političkim programom jakobinskog pokreta, ali i obrascem budućih sitnoburžoaskih utopija. Svojina je, u njenom restriktivnom jakobinskom poimanju, pripadala ljudima po zaslugi, na osnovu vlastitog rada, ali je podlegala državnoj kontroli i merama koje imaju za cilj njeno obuzdavanje. Moralno opravdani način sticanja oslanjao se na poljoprivrednu i zanatlijsku delatnost, a trgovina — pre svega trgovina na veliko — shvaćena je kao izvrgnuće građanske vrline. Lokalna zajednica — selo ili mali grad — postavlja okvire čovekovog života među njemu ravnima i obezbeđuje neposredno učešće u obavljanju javnih poslova. Kao što s pravom veli jedan upućeni komentator Rousseauovog dela, ono je »pohvala zanatstvu protiv industrije.«³⁴ Filozofov ideal, uobličen pred prizorom uspona jednog novog društva, sve se teže mirio s grubim oblicima sticanja koje ne trpi nikakve granice. Jakobinci su ovaj projekt pokušali da ostvare *silom*, baš kao što je učitelj i savetovao: ljude treba *prisiliti* da budu slobodni, jer je opšta volja uvek u pravu. Oni su iskreno verovali da na najbolji mogući način tumače ovu opštu volju, koju su čak i obogotvorili u svom revolucionarnom paganskom kultu. Svaki čin svoje dnevne politike nastojali su da zasnuju u metafizičkom načelu »opšteg interesa« koji se, u stvari, najpotpunije podudara s jednim posebnim, naime *sitnoburžoaskim* klasnim interesom.

Razume se, uspostavljajući duhovnoistorijski kontinuitet između Rousseauove u osnovi slobodarske političke filozofije i jakobinske totalitarne političke prakse ne nameravamo da se svrstamo među konzervativne i jednostrane tumače filozofovog dela, koji još od devetnaestovekovne reakcije na francusku revoluciju raspoznaju u drugoj *Raspravi* i *Društvenom ugovoru* klice svih potonjih zala u političkom životu.³⁵ Ograničavamo se da ukažemo samo na jednu dimenziju njegovog učenja, naime onu koja je, bar jednim delom, nadahnula moderni sitnoburžoaski radikalizam: s pra-

32. Jean-Jacques Rousseau, *Društveni ugovor*, u *Društveni ugovor, Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 105.

33. Isto, str. 178. »Rousseauov društveni ugovor«, uviđao je i Engels (*Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, MED, tom 30, str. 159), »našao je svoje ostvarenje u vrijeme terora«. Upor. i *Anti-Dühring*, MED, tom 31, str. 197.

34. Bertrand de Jouvenel, »Rousseau, évolutionniste pessimiste«, u J.—J. Rousseau, *Du Contrat social*, Le Livre de poche, Paris 1979, str. 438.

35. O ekstremnim konzervativnim tumačenjima Rousseaua upor. Dragoljub Mićunović, »Rousseauova filozofija slobode«, *Theoria*, br. 3—4, 1978, str. 50 i sled.; Danilo N. Basta, »Rousseau između konzervativizma i revolucije«, na naved. mestu, str. 65 i sled. Oba su pisca, a naročito prvi, u svojim informativnim prikazima različitih interpretacija Rousseauove političke filozofije, skloniji njenom tumačenju u smislu revolucionarnosti. No, iako im se rado pridružujemo, ne nalazimo da su uverljivo otklonili moguće totalitarističke implikacije Rousseauovog radikalizma, koje je bolje osetio Vojislav Koštunica («Ruso i problem vladavine opšte volje», na naved. mestu, str. 41 i sled.).

vom je rečeno da je teror morao da bude »logična posledica neadekvatnosti utopije u odnosu na stvarnost«.³⁶

Merama koje donosi Komitet javnog spasa ustanovljen je obrazac sitno-buržoaskog radikalnog socijalno-ekonomskog programa. Organizuje se neka vrsta dirigovane privrede pod patronatom jake države, utvrđuju se progresivni porezi na prihod, određuju maksimalne cene pojedinim proizvodima, strogo se fiksiraju profitne stope, monetarističkom politikom nastoji se da se obuzda inflacija, odlazu se kreditna potraživanja, kontroliše »neložna« konkurencija, donose se zakoni protiv monopola i mere protiv finansijske spekulacije, rekviriraju se »zelenaška« i »nepošteno stečena« bogatstva itd. Marat je bio najvatreniji zastupnik protekcionističkih mera u prilog »malog čoveka« i nagovestio — ako tako može da se kaže — vrlo razrađen program jedne »socijalne države« koja dekretima deluje u cilju ublažavanja krajnjih nejednakosti među ljudima. »U mudro ustrojenom društvu«, govorio je on, »članovi države moraju, zahvaljujući istim pravima koja imaju od prirode, uživati gotovo iste prednosti. Kažem, gotovo iste, jer nipošto ne treba težiti strogoj jednakosti koja u društvu i ne može da postoji, a nije ni prirodna... Zakon čak mora da spreči odveć veliku nejednakost utvrđujući granice koje ona ne sme da prekorači«. Država postoji zato da bi ravnomerno raspodeljivala bogatstvo koje teži da se nagomila na jednoj strani: »U jednom društvu u kojem su bogatstva veoma nejednaka i u kojem su gotovo sva najveća bogatstva plod spletke, prevare, počasti, pronevere, zlostavljanja i grabeži, oni koji plivaju u obilju moraju da zadovolje potrebe onih kojima nedostaje i najnužnije«.³⁷ Vera u natklasnu neutralnost države koju grade nije jakobince nikad napuštala.³⁸ Ako privatnu svojinu, koja obezbeđuje čovekovu slobodu ali ne i jednakost među ljudima, već i nije moguće sasvim ukinuti, na državi mora da ostane pravo da zakonima poseže u oblast privatnog poseda i ne dopusti mu da se prekomerno uveća.³⁹

Ali, pokazalo se da su posledice državne intervencije koja vanrednim merama podeljuje socijalnu pravdu suprotne prvobitnim namerama njenih zagovornika: da bi se ostvarila sloboda, trebalo je na veštački način suzbiti nejednakost, a da bi se ova potonja suzbila, trebalo je najzad ograničiti i samu slobodu. Čovekov poriv prema sticanju, u jednom društvu koje je tek stalo na put kapitalističkog razvitka, bilo je teško zakonski ograničiti a da i njegova sloboda ne bude dovedena u pitanje — baš kao što je i slobodu bilo teško ostvariti u nenarušenim granicama društva koje nužno stalno iznova rađa nejednakost. Ovaj protivrečan program — nastao pokušajem mirenja francuskog prosvetiteljstva i engleskog liberalizma — jakobinci su nastojali da u delo sprovedu *terorom*. *Ekonomске* sile koje su se

36. F. Furet et D. Richet, naved. delo, str. 211.

37. Marat, naved. delo, str. 92.

38. O jakobinskoj viziji ograničenog egalitarizma pod okriljem jake države upor. u Marc Bouloiseau, *La République jacobine* 10. août 1792 — 9. thermidor an II, Editions du Seuil, Paris 1972, str. 40 i sled.

39. Stav kojim je opat Claude Fouchet varirao Rousseauovu misao navedenu ispod naslova ovog poglavlja svedoči ponajbolje o zasnovanosti jakobinskog projekta u prosvetiteljevoj filozofiji: »Napokon«, kaže opat, »društveno stanje [état social, što bismo mogli prevesti i kao *socijalna država*] probitačno je ljudima samo kada svi imaju ponešto, i kada niko od njih nema ničeg previše« (Patrick Kessel, *Les gauchistes de 89*, Union Générale d'Éditions, Paris 1969, str. 68—69). Čak je i u Montesquieua, koji je po svemu bio najdalje od revolucije, moguće naći ideju o potrebi zakonskog uravnotežavanja nejednakosti. Valja, naime, predlagao je on, ustanoviti zakone koji imaju moć da raspodeljuju nagomilana bogatstva i »svakog siromašnog građanina dovedu u blagostanje da bi mogao raditi kao ostali, a svakog bogatog u takvu osrednjost da mu njegov rad bude potreban ne bi li čuvao ili sticao« (*De l'esprit des lois*, Garnier/Flammarion, Paris 1979, tom I, knj. V, gl. 6).

razobručile ukidanjem staleških privilegija i feudalnih ograničenja valjalo je delimično obuzdati *političkim* sredstvima.⁴⁰ Jaku državu, čiji je apsolutistički oblik *ceo* treći stalež s početka hteo da ukloni, sitna buržoazija ponovo priziva ne bi li zaštitila umerenu svojinu. Robespierrovo strogo moralno načelo socijalne pravde i vrline predstavljalo je, kao što je dobro uočio Max Horkheimer, idealističku racionalizaciju onih nužnih procesa društvenog raslojavanja koji su se pokrenuli razmahom kapitalističkog načina proizvodnje: »... sve jačem raskidanju okova slobodne konkurencije bile su potrebne, i po mišljenju njenih vlastitih preteča i apologeta, izvesne kočnice«.⁴¹ Ali ove kočnice nisu mogle zadugo da usporavaju potpuno uspostavljanje dosledno liberalistički shvaćenog privrednog sistema. Kada su osnovne tekovine revolucije bile učvršćene, krupnoj industrijskoj, finansijskoj i trgovačkoj buržoaziji nije više bila potrebna masovna podrška koju joj je pribavljao demagoški jakobinski program. S druge strane, proleterske mase su svoje interese počele da izražavaju »u vlastito ime«, uviđajući da se oni u osnovi razlikuju ne samo od čistog ekonomskog liberalizma krupne buržoazije nego i od sitnoburžoaskog utopijskog projekta koji u svom antikapitalizmu ostaje na pola puta. Braneci vanrednim merama svoj kapitalistički način proizvodnje, sitna buržoazija nije mogla niti da se sasvim odrekne privatne svojine, niti je pak bila spremna da dopusti njeno nesputano uvećavanje. Doista, u svom doslednom nastojanju na se »čuvaju krajnosti«⁴², jakobinci su najzad ostali sasvim usamljeni, i upravo kada se učinilo da će vlastiti projekt, makar i terorom, nametnuti svim klasama, imali su da dožive svoj poraz: *termidor*.

Uklanjanjem Robespiera i njegovih sledbenika prosperitetna krupna buržoazija odstranjuje političke »kočnice« koje su jakobinci pokušali da nametnu ekonomskom načelu *laissez-faire*. Termidorska reakcija ukida vanredne mere koje su ograničavale akumulaciju, obuzdavale konkurenciju, limitirale profite, pod kontrolu stavljale investicione poduhvate, nametale restrikcije privatnoj svojini — jednom rečju, krupna buržoazija ukida sitnoburžoaski državni kapitalizam. Poslednji čin revolucije označava ne samo razvejanje iluzije o natklasnoj solidarnosti trećeg staleža, već potvrđuje i nemogućnost ostvarenja rusoovske utopije o jednoklasnom društvu sitnih sopstvenika koji tolerantno žive u okvirima tradicionalno regulisane konkurencije i »razmenjuju proizvode neposredno sa sebi ravnima«.⁴³ Sitnoj buržoaziji sada ne preostaje ništa drugo nego da prihvati načela slobodno-konkurentskog kapitalizma i da se pomiri s neizvesnošću sopstvene sudbine koju on donosi. Za uzvrat, dobiće zaštitu protiv svih koji bi, kao Babeufova »zavera jednakih«, mogli da posegnu za svojinom kao takvom i na taj način pokušali da ugroze same osnove novog poretka. Kada je liberalističko načelo slobodne konkurencije i neobuzdanog prisvajanja već uveliko bilo obnovljeno, Gracchus Babeuf će se setno i naivno zapitati: »Nije li francuski narod posle 1789. godine izmenio sve, osim ustanove svojine? Čemu

40. Jedan onovremeni jakobinski proglaš. izričito zahteva da »bude utvrđen maksimum bogatstva, da isti pojedinac može da poseduje samo jedan maksimum, da niko ne može da uzima u namam više zemlje nego što mu je potrebno... da jedan građanin može da poseduje samo jednu radionicu, jednu radnju« (F. Furet et D. Richet, naved. delo, str. 212).

41. Maks Horkhajmer, »Egoizam i pokret za slobodu«, u *Tradicionalna i kritička teorija*, Bigz, Beograd 1976, str. 126.

42. Georges Lefebvre, »Sur la pensée politique de Robespierre«, u *Études sur la Révolution française*, Paris 1963, str. 119.

43. Isto, str. 117.

taj jedini izuzetak?«⁴⁴ Videli smo da je taj »jedini izuzetak« bio nepremostiva granica do koje je mogao da seže čak i jakobinski radikalizam. S njene druge strane, više se nije prostiralo područje građanske revolucije i prestajao je klasni interes sitne buržoazije. Borba između žirondinaca i montanjara, odnosno jakobinaca, odvijala se unutar ovog političkog prostora. Kao da su istoričari svesniji ove činjenice nego sociolozi: »Osnovna klasna suprotnost u buržoaskoj revoluciji«, uočio je Soboul, »iskrsava između, s jedne strane, demokratije sitnih i srednjih robnih proizvođača i slobodnih seliaka, a s druge, oligarhije krupnih zemljoposjednika povezanih s krupnom buržoazijom monopolističkih i povlašćenih kapitalista koji poseduju trgovački kapital.«⁴⁵

Ali ni Soboul nije uvideo da je, s jakobinskim terorom, ovaj sitnoburžoaski pokret prestao da bude *demokratski* u pravom smislu reči. Ako još nije bio sasvim *totalitaran*, on je u sebi ipak nosio klice jedne *totalitarne demokratije* koje neki istraživači razabiru još u Rousseaua, prosleđujući preko Babeufa i Blanquija i, kao zrele plodove, raspoznaju u modernim autoritarnim režimima.⁴⁶ U narednim poglavljima bićemo donekle uzdržaniji nego ovi pisci, ali nećemo moći da se otresemo uverenja da u jakobinizmu počiva koren svih potonjih sitnoburžoaskih političkih intervencija koje smeraju totalitarnom rešenju protivrečnosti kapitalističkog društva. Misleći na jedan drugi period, i sâm Marx kao da je uvideo osnovu na kojoj će se izgraditi moderni totalitarizam sitnoburžoaskog porekla: ova klasa, naime, »veruje da su *posebni* uslovi njenog oslobođenja *opšti* uslovi u čijim granicama jedino može da se spase moderno društvo i izbegne klasna borba.«⁴⁷

Ali, ma koliko bio bezizgledan, i ovo je jedan sasvim određen politički program. Uprkos omalovažavanjima koja su ga često sustizala, ograničeni antikapitalizam, s jedne, i nedosledni socijalizam, s druge strane, pribavljali su sitnoj buržoaziji često presudnu ulogu u »osnovnom« klasnom sukobu. Pokazali smo da je u jakobinskom razdoblju revolucije sitna buržoazija najavila svoje nemirenje s krajnjim posledicama načina proizvodnje čijem je ustoličenju doprinela. U sledećem poglavlju videćemo na koji je način njen utopijski program uklopljen u devetnaestovekovnu liberalističku ideologiju.

LIBERALIZAM: TEORIJA O »DRUŠTVU SREDNJE KLASI«

Zudnja za materijalnim blagostanjem je u osnovi žudnja srednje klase; ona s ovom klasom narasta, širi se i preovlađuje. Otuda osvaja više staleže društva i spušta se u krilo naroda.

(A. de Tocqueville)

Iako je već francuska revolucija, kroz sudbinu jakobinskog pokušaja da se silom pomire protivrečna načela jednakosti i slobode, potvrdila da je unutrašnje raslojavanje i same posedničke klase nužna posledica kapitalističkog načina privređivanja, uzdanje u mogućnost ostvarenja jednog uravnoteženog društva srednje klase obnovljeno je uskoro u drugom obliku i na drugoj strani: u Sjedinjenim Državama Amerike sredinom 19. veka.

Ali, na prvi pogled, kakav bi kontinuitet mogao postojati između, s jedne strane, jakobinskog ideala koji je hteo da se nametne *terorom* i, s druge, manje borbenih težnji puritanskog stanovništva Novog sveta koje je bilo pošteđeno evropskog revolucionarnog nasleđa? Max Horkheimer uspostavlja ovaj duhovnoistorijski kontinuitet jedinstvenim asketskim moralnim idealom koji se uobličio u zajedničkom zahtevu za »umerenošću u uzajamnoj konkurenciji«.¹ Razume se, ovo zapažanje bilo bi moguće dopuniti pozivanjem na zajedničke filozofske korene osnovnih ustavnopravnih akata američkog rata za nezavisnost i francuske građanske revolucije², ali je sociološki svakako mnogo korisnije razmotriti povezanost između rusovskog načela *nepogrešivosti opšte volje*, koje su jakobinci pokušali da ostvare, i *tiranije većine* koja se uspešno ustoličila u džeksonovskoj Americi s početka prošlog veka. U prvom, francuskom slučaju, sitna buržoazija je zaludno nastojala da svim slojevima stanovništva silom nametne sopstveni projekt društvene zajednice, a u drugom, američkom slučaju, obrazac života koji je nudila tamošnja srednja klasa naišao je na spontani *consensus*

1. Maks Horkhajmer, »Egoizam i pokret za slobodu«, u *Tradicionalna i kritička teorija*, Bigz, Beograd 1976, str. 127.

2. Upor. npr. Ernst Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, IC Komunist, Beograd 1977, str. 60 i sled.

44. *Le Tribun du peuple*, par Gracchus Babeuf (1794—1796). Textes choisis et présentés par Armando Saita, Union Générale d'Éditions, Paris 1969, str. 240.

45. Albert Soboul, »Du féodalisme au capitalisme. La révolution française et la problématique des voies du passage«, *La Pensée*, br. 196, 1977, str. 64.

46. Upor. npr. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Praeger, New York 1960.

47. K. Marx, »Osamnaesti brimer Louisa Bonaparte«, *MED*, tom 11, str. 114, podvukao K. M.

omnium i poslužio kao trajna ideološka osnova organizacije celokupnog društva.

U vreme svog punog procvata, dakle sredinom 19. veka, liberalizam je nastojao da se prikaže kao učenje koje se obraća *svim* slojevima stanovništva: najavljivao je postepeno rastvaranje društvenih nejednakosti u okrilju jedne široke srednje klase. Iščezavanjem nasledne aristokratije, s jedne, i opštom dostupnošću preduzetničke delatnosti, s druge strane, bili bi stvoreni uslovi da srednja klasa postane *jedina* klasa u građanskom društvu. Evropski liberali su iskreno verovali da bi srednja klasa mogla da bude nosilac jednog opšteprihvatljivog načina privređivanja, političkog uređenja i moralnog poretka. Ako je Tocqueville — kao što ćemo videti — i bio donekle nepoverljiv prema društvu koje će uspostaviti srednja klasa, ako je i sumnjao u njene stvaralačke sposobnosti, ako se i podsmevao blago njenoj radišnosti, blagorodnosti, samozadovoljstvu i ostalim »malograđanskim« osobinama, engleski liberali nisu nimalo sumnjali da njihova *middle class* utelovljuje aristotelovsku vrlinu. Verovali su da je moguće ostvariti društvo u kojem će *svi* posedovati ograničenu svojinu i na njoj zasnivati svoju slobodu. Malo je ko među njima uočavao da je predstava o društvu jednako ekonomski i politički moćnih vlasnika jedna od najozbiljnijih aporija liberalističkog učenja³: kako da svi članovi zajednice posednika budu međusobno jednaki a da se ne priguši individualna inicijativa, jedan od osnovnih preduslova slobode?

John Locke je — možda jedini — u okviru svoje ugovornopravne teorije pokušao da reši i ovaj problem. Prvobitno vlasništvo u prirodnom stanju ograničeno je prirodnim zakonima koji nalažu da se dobra nagomilavaju samo u granicama pregaočevih sopstvenih potreba, na osnovu njegova rada i u količinama koje neće biti podložne kvarljivosti: »... isti onaj zakon koji nam je ... dao svojinu«, upozorio je Locke, »takođe je ograničio tu svojinu«. ⁴ Engleskom filozofu je, međutim, bilo jasno da se ljudi u građanskom stanju, stvorenom samo zato da bi garantovalo svojinu, neće zadovoljiti ovom ograničenom merom prisvajanja i da će nejednake individualne sposobnosti u pogledu organizacije rada i korišćenja prirodnih izvora dovesti do nagomilavanja viška proizvoda *iznad* prirodnih potreba. On je bio svestan — svesniji možda nego mnogi njegovi liberalistički sledbenici — da »nikakav dobitak ne pripada tebi a da ne uključuje gubitak nekog drugoga«. ⁵ Ali, budući da je već tako i pošto čovekovu žudnju za sticanjem nije moguće veštački suzbiti (kao što je Rousseau predlagao, a jakobinci pokušali da učine), akumulaciju bogatstva moguće je, mislio je Locke, moralno opravdati i ugovor sačuvati pretvori li se kvarljivi višak proizvoda u *novac* koji omogućuje tezauraciju i upošljavanje radne snage manje srećnih i uspešnih poslenika. On je dobro uočio problem: ograničenom vlasništvu, koje je lišeno izgleda da bude uvećano, nema mesta u razvijenom građanskom društvu. Oni koji prisvajaju višak proizvoda na osnovu tuđeg rada ne krše prirodne zakone, jer uvećavaju zajednička dobra čovečanstva. Lockeov misaoni put od svojine ograničene ljudskim potrebama do neobuzdanog prisvajanja koje je opravdano nejednakim ljudskim sposobnostima doista se može razumeti i kao filozofska prerada istorijskog uspona kapi-

³ Zanimljiva rasprava o odnosu slobode i svojine u liberalističkoj teoriji može se naći u Georges Burdeau, *Le Liberalisme*, Editions du Seuil, Paris 1979, str. 72—85.

⁴ Johne Locke, *Dve rasprave o vladi*, II, Velika edicija Ideja, Beograd 1978, str. 25, podvukao J. L.

⁵ Johne Locke, *Essays of the Law of Nature*, VIII, str. 213 (naved. prema Kosta Čavoški, »Politička filozofija Džona Loka«, *Filozofske študije*, 1974, str. 153).

talizma i slabo prikriveno opravdanje prvobitne akumulacije kapitala.⁶ Kazimo uzgred da će ovo teorijsko izvođenje naći kasnije podršku u zdravorazumskom, a ipak duboko ideološki intoniranom moraliziranju uspešnijih slojeva građanske klase koji nagomilavanje vlasništva pravdaju ne samo sopstvenom radišnošću već i brigom da drugima obezbede hleb. Opravdavanje privatnog interesa opštedruštvenom korišću je najjednostavniji način da se obezbedi *consensus* najširih društvenih slojeva.

Engleski liberali, Lockeovi sledbenici, bili su duboko uvereni da srednjoj građanskoj klasi ne preti raslojavanje: ona je jedinstvena i u njoj se ne naziru nove klasne podele. Ne svedoče li o tome ponajbolje reči Jamesa Milla koji je, zaista, »bio sklon da postane liričan kada je govorio o srednjim klasama«. ⁷ U njima je on video nosioce svih osnovnih vrednosti liberalizma i oslonac predstavničke demokratije kao najboljeg uređenja koje treba da počiva na masi vlasnika. Za razliku od svog sina, Jamesa Stuarda Milla, on nije strepeo od izrođavanja vladavine srednje klase u tiraniju prosečnosti i osrednjosti. »Valja primetiti«, kazivao je James Mill, »da je klasa koja se obično opisuje kao u isti mah najrazboritiji i najčestitiji deo zajednice, naime srednji sloj, u celini uključena u onaj deo zajednice koji nije aristokratski. Nije takođe sporna ni činjenica da je u Velikoj Britaniji srednji sloj brojani i da tvori najširi deo celokupnog narodnog tela«. ⁸ Ovaj stav sadrži dve osnovne tvrdnje u liberalističkom poimanju srednje klase i, uopšte, društvene strukture: (1) gornja granica srednje klase poklapa se s donjom granicom aristokratije i (2) srednja klasa je najšira društvena grupa. Na taj način se Benthamovo moralizatorsko načelo kojim se zahteva »najveća sreća za najveći broj ljudi« postepeno pretvorilo u apriornu sociološku generalizaciju: utilitaristička projekcija preobrazila se u činjenički sud o socijalnoj strukturi modernog društva, jer je srednja klasa, potiskivanjem nasledne aristokratije i poburžujčenjem radničke klase, navodno već obuhvatala »najveći broj ljudi« koji uživaju »najveću sreću«. Utilitaristička kultura koju je srednja klasa uspešla da nametne kao vladajući normativni sistem⁹ dostigla je vrhunac univerzalnosti, u *sociološkom* smislu, upravo zato što se osnivala na individualizmu u *psihološkom* pogledu: svako može da bude koristan i sebi i drugima srazmerno svojim sposobnostima i dobro shvaćenom sopstvenom interesu.

Zato je James Mill mislio da može da preduzme još jedan korak dalje na putu filozofskog i etičkog legitimisanja građanskog poretka koji počiva na srednjoj klasi. Skromni preduzimač ili pripadnik slobodne profesije postaje u opštedruštvenim razmerama utelovljenje moralnog ideala koji valja da slede i oni trenutno manje uspešni slojevi stanovništva koji se bave neposredno proizvodnim radom. Predočavanje mogućnosti uspona u krug vlasnika ili nosilaca samostalnih zanimanja postaje delotvorno sredstvo za suzbijanje njihovog mogućeg nezadovoljstva: »Mišljenje one klase ljudi koji stoje ispod srednjeg sloja«, veli Mill, »obrazuje i njihove duhove vodi inteligentan, čestit sloj koji s njima najneposrednije dolazi u dodir, koji ima stalnu naviku da s njima prisno opšti, kojem se oni obraćaju za savete i pomoć u svim svojim brojnim teškoćama, prema kojem osećaju nepo-

⁶ Upor. K. Čavoški, naved. članak, str. 140—163.

⁷ *Western Liberalism. A History in Documents from Locke to Croce*, ed. by E. K. Bramsted and K. J. Melhuish, Longman, London / New York 1978, str. 269.

⁸ James Mill, »Essays on Government«, u *Western Liberalism*, naved. delo, str. 334.

⁹ Sire u Alvin W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1973, str. 61—65.

srednu i svakodnevnu zavisnost u zdravlju i bolesti, u detinjstvu i starosti, u kojem njihova deca gledaju uzore koje će i sama podražavati.¹⁰ Vertikalna pokretljivost odlaže se, dakle, kao izgledna mogućnost koja će se ostvariti u međugeneracijskim razmerama. Mill je delio ubeđenje tvorca engleskog liberalizma da će poučan primer uspešnog preduzetnika ili advokata, lekara itd. na najbolji mogući način delovati kao »opijum za narod«. Samouravnoteživanje slobodnog tržišta rada i talenata omogućuje marljivim, sposobnim i, dakako, srećnim pojedincima da se prohodnim kanalima vertikalne pokretljivosti i sami uzdignu u redove onih koji su kvalifikovani za učešće u javnim poslovima. Pokroviteljski odnos srednje klase prema proletarijatu učvršćen je zaista u viktorijanskoj Engleskoj delimičnom klasnom saradnjom na koju je sitna buržoazija — nosilac demokratskih težnji — pozivala radnike rečima: »Pomozite nam... da osvojimo *Reform Bill*, i čim se oslobodimo upotrebićemo našu moć da bismo vam pomogli da postignete vaša prava.¹¹ U ovom zahtevu ogledala se još jedna osobenost engleske *middle class* koja se, za razliku od francuske *petite bourgeoisie*, nije kompromitovala nasilničkim pokušajem ostvarenja svog posebnog klasnog interesa: on se, najčešće, gotovo sasvim podudarao s težnjama svih demokratskih slojeva u britanskom društvu.¹²

Iako je liberalistički optimizam u pogledu blagotvorne uloge srednje klase bio u Britaniji najustrajni, on je i na drugim stranama kapitalističkog sveta nalazio dovoljno zagovornika. Obeležio je prvu polovinu 19. veka, naime razdoblje koje je prethodilo grubom raslojavanju građanstva u vreme razmaha industrijske revolucije.

Vera u postojanost poretka koji se oslanja na široku srednju klasu bujala je, u doba restauracije, i u Francuskoj. Posle svoje jakobinske radikalizacije, sitna buržoazija kao da se pomirila sa žirondinskom varijantom kapitalističke organizacije i, čak, uvidela da joj u okviru opšteg prosperiteta posedničkih klasa još predstoji bezbedna budućnost. I francuski liberali, verni sledbenici Montesquieua¹³, upustili su se u hvalospeve vrlinama koje neguje i integrativnom naboju kojim raspolaže srednja klasa. Jean Baptiste Say obraćao joj se nadahnutim rečima: »Upravo u srednjim klasama društva, podjednako bezbednim od zatrovanosti vlašću i prinudnog rada koji nameće neimaština, počivaju umerena bogatstva, dokolica udružena sa sklonošću prema radišnosti, prijateljsko saobraćanje, književni ukus i veština putovanja koju porađa znanje. [Sve se to] rasprostire u najvišim i najnižim staležima naroda.¹⁴ Slično oduševljenje je u svoje ocene o srednjoj klasi kao »temelju novog društva« uneo i François Guizot; on je slavio slojeve koji su »u ime i na korist svijuzadobili prava koja poseduju i ustanovili načela koja prevlađuju u... društvenom poretku.¹⁵

10.

J. Mill, naved. delo, str. 334, podvukao A. M.

11.

R. C. Gammage, *History of the Chartist Movement 1837—1854*, Merlin Press, London 1976, str. 3. O ograničenim stvarnim rezultatima ove klasne saradnje, koja se najvećma ogledala u socijalno-reformatorskim pokretima i borbi za parlamentarne reforme, upor. Graeme Duncan, *Marx and Mill. Two views of Social Conflict and Social Harmony*, Cambridge University Press, Cambridge 1978, str. 36 i sled.

12.

»Mnoge kulturne osobenosti koje se pripisuju srednjoj klasi — žudnja za individualnim razvojem, odlaganje zadovoljstva, profesionalni uspeh i napredovanje — često su deo vladajućeg vrednosnog sistema u društvu« (*International Encyclopedia of the Social Sciences*, David L. Shils editor, Macmillan and Free Press, New York 1968, tom XV, str. 336).

13.

Upor. Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Garnier/Flammarion, Paris 1979, tom I, knj. V, gl. 6. Montesquieu je, iako aristokrata, visoko cenio vrline srednje klase koja — svojom sklonošću trgovini — »donosi sobom duh umerenosti, štedljivosti, skromnosti, radišnosti, mudrosti, spokoja, reda i pravilnosti«.

14.

Western Liberalism, naved. delo, str. 260.

15.

Isto, str. 336.

1. ALEXIS DE TOCQUEVILLE I AMERIČKI UZOR

Ali tek je Alexis de Tocqueville, Francuz koji je Sjedinjene Države Amerike posetio upravo u vreme procvata džeksonovske demokratije, našao da su se u tamošnjem društvenom i političkom uređenju već stekli najpovoljniji uslovi za ostvarenje osnovnih liberalističkih vrednosti pod okriljem jedne široke srednje klase. Slika koju je tridesetih godina prošlog veka Tocqueville stvorio o Americi ostala je sve do naših dana ugrađena u temelje onog normativnog sistema koji se obično naziva »američkim snom«, a kojem ustrajno naseda ne samo »tiha većina« tamošnjeg stanovništva već i mnogi ozbiljni sociolozi. »Malo je«, uzvikuje na primer Robert Nisbet, »Amerikanaca koji danas, čitajući njene stranice [naime, Tocquevilleovu knjigu *Demokratija u Americi*] ne mogu da kažu: 'Eto kakvi smo mi'«.¹⁶ Potkraj ovog poglavlja sravniceemo Tocquevilleovu sliku s nalazima savremenih sociologa koji devetnaestovekovnu Ameriku vide u istom optimističkom svetlu kao i njen francuski posetilac pre gotovo vek i po. Sada ćemo, pak, ne upuštajući se u ocenu Tocquevilleove političke filozofije u celini,¹⁷ ukazati na onu stranu njegova dela u kojoj je ocrtana vizija jednog skladnog i egalitarničkog društva srednje klase, ali i — što je možda još značajnije — u kojoj je sadržan i pesimistički nagoveštaj uspona jednog masovnog društva osrednjosti i neslobode.

Tocqueville nije bio prvi posetilac Sjedinjenih Država koji je, zanet tamošnjim demokratskim ustanovama, odsustvom aristokratske tradicije i raznolikošću mogućnosti za razmah individualnog pregalaštva, najavljiavao skoro ostvarenje jednog društva ekonomski i politički podjednako moćnih subjekata. Još je 1791. godine Brissot, u svojim uspomenuama s putovanja u Ameriku, zapisao da je »najbolja država ona koja bi obezbedila jednakost širokim rasprostranjem dobara. [U njoj bi], bez sumnje, uvek bilo bogatih, ali bi trebalo onemogućiti krajnje siromaštvo.«¹⁸ Brissot je, kao dosledan poklonik Rousseaua, zahtevao da iz svojinskog prava ne bude niko izuzet, a u Americi je razabrao područje na kojem ovaj ranoliberalistički program ima najviše izgleda da bude ostvaren. Otprilike u isto vreme kada i Tocqueville, Novi svet je posetila i Engleskinja Harriet Martineau i, još oduševljenije nego njen veliki savremenik, zapisala u svojoj dvotomnoj knjizi *Društvo u Americi* sledeće reči: »U zemlji koju opisujemo nema, niti će verovatno biti, velikih razlika u svojini koje postoje u starim zemljama. Malo ih je koji su vrlo imućni, malo je siromašnih, a svaki čovek ima dobre izgleda da se obogati... Siromašni mogu da dobiju što žele, a sopstvenici će ušćuvati ono što imaju.«¹⁹

Dolazeći iz Evrope, u kojoj su se povlastice feudalnog plemstva još mukotrпно ukidale, putopisci su u Americi videli zemlju oslobođenu ne samo staleški ustanovljenih razlika među ljudima već i pošteđenu izričito kapitalističkog raslojavanja koje je u Evropi podstakla industrijska revolucija. Njihova slika o Novom svetu sasvim se poklapala s predodžbom koje je tamošnje društvo stvaralo o samome sebi. Amerika tridesetih godina

16.

Robert Nisbet, *The Social Philosophers*, Granada Publishing, St Albans 1976, str. 423.

17.

Upor. na našem jeziku jedini iscrpan rad o Tocquevilleovoj političkoj filozofiji: Vojislav Koštunica, »Problem tiranije većine u političkoj filozofiji Alexisa de Tocquevillea«, *Filozofske studije*, X, 1978, str. 149—204.

18.

Naved. prema C. Northcote Parkinson, *L'évolution de la pensée politique*, Gallimard, Paris 1965, tom II, str. 106.

19.

Harriet Martineau, »Parties«, u *The Meaning of Jacksonian Democracy*, ed. by E. C. Rozwenc, D. C. Heath and Co, Boston 1963, str. 55.

19. veka, u ono »doba običnog čoveka«, ukazivala se, kao što svedoče reči jednog od njenih profesionalnih apologeta, vigoovskog pamfletiste Calvina Coltona, kao laboratorijski čist model ekonomskog i političkog liberalizma: ona je zemlja u kojoj »ljudi polaze od niska porekla i od ništavnih početaka postepeno napreduju u svetu«, zemlja u kojoj oni »mogu da dospeju do najuzvišenijih položaja ili da postignu zavidan imetak, već shodno ciljevima koje su odabrali. Na putu im ne stoji ni ekskluzivne povlastice stečene rođenjem, ni staleška ograničenja, ni građanska ili politička neravnopravnost...«. Jer, »jedan čovek ima izgleda koliko i drugi, u skladu s njegovim talentima, razboritošću i ličnim naporima«. Najzad, završava svoje kazivanje onovremeni pisac, ovo je »zemlja *self-made mana*«. ²⁰

Navod je morao da bude duži ne samo zato što je u njemu sažeta osnovna ideja »američkog sna«, i ne jedino stoga što on izražava sliku koju je običan čovek stvarao o svom društvu, već pre svega zato što se i Tocquevilleova vizija, kao što ćemo videti, gotovo sasvim podudarala kako sa zvaničnom ideologijom tako i s njenom kolektivnopsihološki interiorizovanom verzijom. Jednakost mogućnosti (*equality of opportunities*) činila se Tocquevilleu najpouzdanijim jemstvom da će se u društvu lišenom naslednih privilegija — jedinog, po njegovom mišljenju, izvora klasnih razlika — ostvariti demokratija čije je nastupanje, bude li sve kao što u Americi jest, neizbežno. »Njihov [doseljenički] sastanak na američkom zemljištu«, pisao je on u tumačenju jednog našeg starog prevodioca, »dade u početku čudnovat pojav društva u kome se ne nalazaše ni velikih vlastela, ni pukog naroda, a gotovo ni siromaha ni bogataša«. ²¹ Razumljivo je koliko je Tocqueville morao da bude oduševljen srazmernom jednakošću koja vlada u Americi: u Francuskoj je nalazio ne samo ostatke starih klasa nego i nagoveštaj dubokog raslojavanja same buržoazije. »U ovom malom odeljku nacije [tj. u građanskom društvu] opažamo, na stranu sve ostalo«, primećuje Tocqueville uzgred u svom drugom velikom delu, *Starom režimu i revoluciji*, »beskrajne podele...«. ²² Verovao je, međutim, da slična sudbina neće zadesiti i američku građansku klasu, jer je doseljenicima stajalo na raspolaganju obilje slobodne zemlje i dovoljno mogućnosti da se svi upuste u samostalno preduzetništvo. Osim toga, puritansko doseljeničko stanovništvo imalo je u Americi samo da preslika svoje jednorodno socijalno poreklo, jer su već »doneli u novi svet jednakost stanja«. ²³ Eto razloga što »na seobine u Novoj Engleskoj davaše sve više i više novo pozorje *jednoobraznog društva u svim svojim delovima*«. ²⁴ U Americi se, mislio je Tocqueville, na miran način ostvaruje ono čemu evropska društva mukotrpno teže posle građanskih revolucija: buržoazija se uspostavlja kao *jedina* klasa, jer ne nailazi na otpor niti svojih prethodnika, aristokratije i sveštenstva, niti pak — kao što bi Marx kazao — svojih »grobara«, naime radničke klase. U Tocquevilleovoj teoriji o podjednako udaljenosti građanske klase, s jedne strane, prema plemstvu koje se neprestano spušta na društvenoj lestvici i, s druge, prema narodu koji se ustrajno uzdiže ²⁵, američka srednja klasa,

20. Calvin Colton, »Labor and Capital«, u *The Meaning of Jacksonian Democracy*, naved. delo, str. 43.

21. Aleksis de Tokvilj, *O demokratiji u Americi*, Državna štamparija, Beograd 1872—1874, str. 37 (Ovaj zaboravljeni prevod Tocquevilleovog dela — koji se neznanom kako pojavio usred autokratske Srbije — obuhvata samo prvu njegovu knjigu).

22. A. de Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris 1967, str. 174.

23. A. de Tokvilj, *O demokratiji u Americi*, sv. II, str. 181.

24. Isto, sv. I, str. 41, podvukao A. M.

lišena podjednako svojih prošlih i budućih neprijatelja, morala je obećavati dugotrajnu ekonomsku i političku stabilnost poretka. Ali ono što prvenstveno doprinosi suzbijanju mogućih klasnih razlika jeste obilje prilika za investiranje, naročito u trgovini i industriji. Ovo su, verovao je Tocqueville baš kao i Benjamin Constant ²⁶, privredne delatnosti koje ne porađaju neposredno klasne razlike u tradicionalnom, staleškom smislu reči.

Jednakost uslova je, videli smo, uslov društvene jednakosti, ali shvate li se »jednaki uslovi« kao podjednako raspodeljeno stvarno svojinsko pravo — ili bar mogućnost da se ono stekne — vlasništvo postaje i zaloga slobode. Materijalna ravnopravnost posednika je socijalna osnovica demokratije, jer jednakost i sloboda u političkom životu neposredno izviru iz ujednačenih bogatstava međusobno nezavisnih vlasnika. Demokratija je, naime, pre stanje ekonomske jednakosti negoli oblik političkog uređenja. Kada najavljuje nezadrživo napredovanje demokratije, koje u njegovim očima postaje gotovo »gvozdeni zakon«, Tocqueville prevashodno misli na postepeno izjednačavanje imovinskog stanja sve širih slojeva stanovništva, za što će uslove stvoriti nužno odstupanje aristokratskog načela organizacije društva. Zajednica sitnih sopstvenika izgledala mu je najstabilnija i najslabodnija upravo zato što nije ugrožena onom dvostrukom opasnošću na koju su ukazivali još Platon i Aristotel: pohlepom bogataša i zavišću sirotinje. »Zašto se u Americi«, pita se Tocqueville, »niko ne žali protiv sopstvenosti uopšte kao što u Jevropi često biva? Je li potrebno i da kažem da to dolazi otuda što u Americi nema proletarijata (beskućnika)? ²⁷ Svaki ima da brani svoje zasebno dobro, pa zato i priznaje pravo sopstvenosti u načelu«. ²⁸ Društvena zajednica je, dakle, samo uravnoteženo udruženje uzajamno tolerantnih vlasnika za čiju svojinu i spokoj jemči srazmerna jednakost dobara kojima svi oni raspolažu. Za imetkom sitnih sopstvenika nema ko da posegne: malobrojne bogataše obuzdavaju zakoni o nasleđu, a trenutno neuspešnima se pruža prilika da se, vrednim radom i nadahnuti puritanskom etikom odricanja, do razumne mere obogate. Tocquevillea nije brinula čak ni pojava zemljišne aristokratije u južnim državama SAD, jer »to beše neki rod plemstva koji se malo odlikovaše od mase naroda«. ²⁹ Nasuprot novijim istraživanjima koja su potvrdila dugotrajnu kontinuitet američkih porodičnih bogatstava ³⁰, francuski pisac je tvrdio da »imanje prelazi iz ruke u ruku neobičnom brzinom, i [da] iskustvo uči da je retko videti da se njim koriste dva naraštaja«. ³¹ Neproporcionalno razrezivanje poreza i neprikosnovenost naslednog prava, naročito u oblasti zemljišne svojine — dakle, ono što je smatrao najvećom nepravdom starog, aristokratskog poretka, ali i osnovnom preprekom da se u poslerevolucionarnoj Francuskoj najzad uspostavi jednakost ³² — Tocqueville u Americi nije na-

25. »Ako sada, ostavljajući po strani plemstvo, promotrimo buržoaziju, videćemo posve sličan prizor, a buržuja gotovo isto toliko udaljenog od naroda koliko je plemić bio po strani buržuja« (*L'ancien régime*, str. 172).

26. Benjamin Constant, *La liberté chez les Modernes*, Le livre de poche, Paris 1980, gl. XVIII.

27. Smatrajući da je reč »proletarijat« nepoznata našem ondašnjem čitaocu, prevodilac ju je pojasnio u zagradi.

28. A. de Tokvilj, naved. delo, sv. II, str. 90, podvukao A. M.

29. Isto, sv. I, str. 57.

30. Upor. npr. Torsten Veblen, *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd 1966, str. 94 et passim; S. Rajt Mills, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd 1964, str. 60 i sled.

31. A. de Tokvilj, naved. delo, sv. I, str. 62.

32. A. de Tocqueville, *L'ancien régime*, naved. delo, str. 181—183.

lazio. Bio je do te mere uveren u delotvornost tamošnjih zakona o nasleđivanju, koji onemogućavaju nagomilavanje porodičnih bogatstava kao osnove aristokratske vladavine, da je odlučno zapisao: »Zakon o nasleđu sve je izjednačio«. ³³ Zato mu je izgledalo da se u novom društvu politička vlast ne oslanja na ekonomsku moć, već da je pre proizvod miroljubivog nadmetanja niza izbora koji se u celini rukovode zajedničkim interesom, naime opštim dobrom i boljitkom sviju. Bogatstvo, na kojem u Evropi počiva politička moć, može u Americi da bude čak i smetnja onima koji žele da se posvete javnim poslovima: »U naše doba«, kaže Tocqueville, »može se reći da su bogati staleži društva u Sjedinjenim Državama sasvim izvan političkih poslova, i da bogatstvo ne samo ne daje nikakvo pravo, nego je još stvarni uzrok nemilosti i prepreka da se dođe do vlasti«. ³⁴ Položaj imućnih slojeva — jer bogataši u Americi ne mogu da se konstituišu u klasu zato što njihov imetak nije proizvod naslednih povlastica već plod lične zasluznosti — morao mu je izgledati doista neprivlačan kada je smelo utvrdio da su »jevropske stepenice vlasti prevrnute u Americi, i [da je] zato... u njoj položaj bogataša podoban položaju siromaha u Jevropi«. ³⁵ Tocqueville je, dakle, mnogo radikalniji nego što je Max Weber kasnije učinio, izokrenuo odnos između ekonomskog položaja i političke moći. Ove dve dimenzije socijalne stratifikacije — poslužimo se izrazima savremene sociologije — ne samo što nisu uzročnopsledično povezane već među njima ne postoji nikakva statusna konzistentnost.

Tocqueville je smatrao da su opšte pravo glasa, predstavnička vlada, nezavisno sudstvo, federalno uređenje države, pluralizam centara moći koji se rasprostiru u nizu lokalnih zajednica, ograničeno nasledno pravo, neiscrpnost prilika za preduzetničku delatnost, moralnost koja izvire iz puritanske porodice — jednom rečju, osnovne liberalističke vrednosti kojima se s pravom divio — dovoljno jemstvo da će američko društvo sve potpuno ostvarivati demokratiju shvaćenu kao stanje materijalne jednakosti. Ali, povrh aristotelovskog nadahnuća koje mu je sugerisalo da je država utemeljena na širokoj srednjoj klasi najstabilnija i najotpornija na pobune, Tocqueville je bio vođen i duhom klasičnog utilitarizma koji je nalagao da se prednosti jednog takvog uređenja obrazlože i mnogo trezvenijim razlozima: »Od sviju slobodnih vlada«, pisao je on, »vlada srednjih klasa čini mi se da je, neću reći najprosvećenija, a još manje najvelikodušnija, ali najekonomnija«. ³⁶ Koliko se ovaj hladan liberalistički argument u prilog jedne *gouvernement à bon marché* razlikuje od Aristotelovog uzdizanja politeje zasnovane na srednjoj klasi koja utelovljuje samu vrlinu!

Ali, suprotno svom velikom prethodniku koji srednju klasu ni u kojem pogledu nije smatrao utočištem osrednjosti, Tocqueville je bio potpuno svestan da je novovekovna sitna buržoazija daleko od toga da ostvari visoke moralne vrednosti: držao je da njen uspon valja pravdati pragmatičkim razlozima. »U Americi«, kaže on u svojim beleškama za *Demokratiju*, »nije vrlina velika, već je kušnja nezatna, što izlazi na isto. Nije nesebičnost velika, već je interes dobro shvaćen, što takođe izlazi na isto«. ³⁷ Nužna

33. A. de Tokvilj, *O demokratiji u Americi*, naved. delo, sv. I, str. 62.

34. Isto, sv. II, str. 9.

35. Isto, sv. II, str. 93.

36. Isto, sv. II, str. 51.

37. Naved. prema Raymond Aron, »Tocqueville et Marx«, u *Essai sur les libertés*, Calman-Lévy, Paris 1976, str. 31. »Srednje klase su«, kaže Tocqueville u svom američkom dnevniku, »sposobne da vladaju državom uprkos svojim sitnim strastima, nepotpunom obrazovanju i prostačkim

posledica uspona demokratije biće ujednačavanje ne samo materijalnog nego i duhovnog stanja. S ironijom aristokrate koji — iako pobornik demokratije — drži da se velika dela rađaju samo u okrilju tradicionalno raslojenog društva, on primećuje da u Novom svetu »nisu samo imovine jednake; jednakost se prostire do izvesnog stepena i na same umne sposobnosti«. ³⁸ Poravnanje materijalnog položaja sviju na nivou srednje klase vodilo je ujednačavanju ljudi i u svakom drugom pogledu: »Obrazovalo se u ljudskim stanjima neko srednje stanje kome su se svi duhovi približili, jedni podižući se, a drugi spuštajući se«. ³⁹ Neizvesnosti koja izvire iz nadmetanja krajnosti, ali koja može da urodi bogatim plodovima na području duhovne kulture, Tocqueville je pretpostavio spokoj, red i umerenost što ih donosi jednakost u osrednjosti. Vladavina srednjih klasa nije, kao što će smatrati ostali evropski liberali, u stanju da čovečanstvu doprinese velikim delima ni u politici ni u umetnosti, ali je sklona radišnom i blagorodnom životu. Tocqueville će iskreno i pomalo setno primetiti da duh srednjih klasa, »pomešan s narodskim ili aristokratskim, može stvoriti čuda, ali će sam proizvesti samo vladu bez vrlina i veličine«. ⁴⁰ Osrednjost je cena koju valja platiti da bi se ušćevala jednakost: lokalna zajednica, u kojoj se klasne razlike rastvaraju, zahteva da i sve ostale razlike među ljudima iščeznu. Kao što je Aristotel uočio, najveća mana demokratije je zaista nastojanje ljudi koji su jednaki u jednome da postanu jednaki u svemu. ⁴¹ Zato je i sama sloboda morala da bude žrtvovana na oltaru jednakosti. Tocqueville je uvideo da se dva liberalistička ideala, jednakost i sloboda, međusobno ne trpe u jednom masovnom društvu srednje klase koje najavljuje svoj dolazak. I mada je pozdravljao uspon novog demokratskog društva, francuski filozof je bio svestan da se ono može izroditi u dvostruku tiraniju većine: političku i društvenu. ⁴² Demokratiji pretilo ne samo opasnost od institucionalnog podvrgavanja manjine volji većine i robovanja većine sopstvenim nerazumnim odlukama, već i od nasilja javnog mnjenja nad slobodom pojedinca koji slepo hodi za sudovima »tihe većine«. Doista, kao da je Rousseauova »opšta volja« — ili, govoreći mnogo kasnije izrečenim Durkheimovim rečima, *kolektivna svest* — našla u onim prilikama idealne uslove svog ozbiljenja. Kriterijum istinitosti postalo je mišljenje većine, ono svemoćno javno mnjenje od čijeg će neprikosnovenog autoriteta Tocqueville zazirati kao od novog oblika despotske vladavine. Tvorcima i apologetama američkog načina života nisu se libili da otvoreno brane legitimnost jednog normativnog poretka koji počiva na stvarnoj — ili, mnogo češće, pretpostavljenoj — idejnoj saglasnosti. O tome možda najbolje svedoče reči Georga Bancrofta, onovremenog literarnog propagatora džeksonovske ideologije. Pošto je ustanovio da je odluka većine poželjnija od suda nekolicine prosvećenih umova, odnosno da je narod kolektivno mudriji i od najobdarenijeg pojedinca, Bancroft zaključuje: »Ako je istina da su darovi

manirima. Jasno, one mogu da obezbede praktičnu inteligenciju, i to je dovoljno« (Georg Wilson Pierson, *Tocqueville in America*, Abridged by D. C. Lunt from *Tocqueville and Beaumont in America*, Anchor Books, New York 1959, str. 349).

38. A. de Tokvilj, *O demokratiji u Americi*, naved. delo, sv. II, str. 63.

39. Isto, sv. I, str. 64.

40. Isto, sv. II, str. 171.

41. Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970, 1301b.

42. Upor. Vojislav Koštunica, naved. članak, str. 161. Čudi jedino što u ovom vrlo informativnom tekstu nije ni pomenuta klasa na čiju se prevlast oslanja »tiranija većine«, mada je pisac *Demokratije u Americi* nebrojano puta pominje, naročito u svojoj prvoj knjizi. Možda bi Tocquevilleova nadahnutna predviđanja bila još prepoznatljivija da su neposrednije povezana sa savremenim sociološkim uvidima o američkom društvu.

uma i srca univerzalno rašireni, ako osećanje istine, pravde, ljubavi i lepote postoji u svakom čoveku, onda kao nužna posledica sledi da je zajednički sud u stvarima ukusa, politike i religije najviši autoritet na zemlji i najkraći mogući put nepogrešivoj odluci.⁴³

Eto na koji se način Rousseauova *opšta volja*, koja je uvek u pravu, prometnula u američkom »društvu srednje klase« u *javno mnjenje* koje je jedini sudija u svim stvarima i vrhovni kriterijum istinitosti. Da bi se opšta volja nametnula kao mišljenje »tihe većine« nije, međutim, bio potreban jakobinski teror, već duhovno nasilje koje je urodilo mnogo trajnijim plodovima. Još je, naime, Tocqueville proročki predvideo da će gubljenje čovekove individualnosti i autonomije, rastvaranje društva u masu atomizovanih pojedinaca koje rukovode samo privatni interesi vlasnikâ, povodjenje čoveka za vladajućim normativnim poretom i opšti konformizam u svim oblastima života biti vrhunac procesa čijim se počecima divio. No, on nije bio jedini liberalistički mislilac koji je upozoravao da će masovno društvo srednje klase ustoličiti kolektivnu osrednjost i ugušiti individualnost čovekovu koja počiva u osnovi slobode. Sličnu bojazan od vladavine osrednjosti ispoljavali su John Stuart Mill⁴⁴ i, još ranije, Benjamin Constant⁴⁵, baveći se prilikama u svojim zemljama, naime Engleskoj i Francuskoj. Ali niko nije jasnije od Tocquevillea razabrao sve manjkavosti društva koje teži da bude jednoobrazno u svim svojim delovima. Mnogo kasnije će njegova predviđanja moći da potvrde savremeni sociolozi — Erich Fromm, David Riesman, C. Wright Mills — svojim nalazima o »bekstvu od slobode«, »usamljenoj gomili« ili, pak, »masovnom društvu«.

2. JEDNO NEPREVAZIĐENO NASLEĐE: LIBERALISTIČKI POJAM SREDNJE KLASE U SAVREMENOJ SOCIOLOGIJI

Videli smo da se verovanje u društveno-integrativnu funkciju jedne klase koja bi univerzalnom prihvatljivošću svojih vrednosti mogla da arbitrira u klasnom sukobu razvilo mnogo pre nego što su stvoreni istorijski uslovi za uspon srednje klase u smislu kapitalističke sitne buržoazije. Međutim, tek je iščezavanje pravno sankcionisane statusne hijerarhije učinilo u očima socijalnih mislilaca ovu mogućnost rastvaranja klasnih razlika sasvim izvesnom: ranoburžoaski optimizam koji je, u ovom pogledu, Tocqueville delio s drugim »sociološkim ocima« počivao je na ubeđenju da će unutrašnji regulativni mehanizmi slobodnotržišne privrede delovati u smislu poništavanja klasnih razlika i stabilizovanja društvenih nejednakosti na nivou srednje klase. Tocqueville je, nadahnut više ustavnopravnim aktima američke demokratije negoli analizom stvarnih prilika u Novom svetu, uspostavio klasičan obrazac *mita o srednjoj klasi* koji i danas stoji u jezgri mnogih socioloških učenja o »postindustrijskom društvu«, »državi blagostanja« itd. Njegov projekt je, kao što moraju da priznaju pisci koji su mu inače veoma skloni kao jednom od utemeljivača sociologije, bio sagrađen po meri srednje klase i u skladu s njenim ukusom.⁴⁶ Još je Sorel bio svestan da je Tocquevilleova slika o Americi odgovarala stvarnom stanju

43. Georg Bancroft, »The Office of the People in Art, Government and Religion«, u *The Meaning of Jacksonian Democracy*, naved. delo, str. 15.

44. Upor. J. H. Burns, »J. S. Mill and Democracy, 1829—1861«, u *Mill. A Collection of Critical Essays*, ed. by J. B. Schneewind, Macmillan, New York 1969, str. 294 i sled.

45. Upor. Benjamin Constant, naved. delo, str. 147—153.

samo u veoma ograničenom smislu, i da je pre ponavljala i filozofski obrazlagala jedan funkcionalan mit⁴⁷. Slično je, u novije vreme, primoran da prizna i Raymond Aron: »Jednim delom, Amerika koju je Tocqueville opisivao pripadala je već prošlosti kada ju je on posmatrao«⁴⁸, a društvo koje je uzdizao »moglo bi se nazvati sitnoburžoaskim«⁴⁹. Ono je, Aron dobro uočava, »nagoveštaj moderne *welfare state* i *posvemašnjeg poburžućenja*«.⁵⁰ Dodali bismo samo jednu reč: ono je nagoveštaj *ideologije* države blagostanja. Jer, najveći deo socioloških objašnjenja savremenog kapitalizma kao društva u kojem se klasne razlike otklanjaju zahvaljujući delovanju unutrašnjih mehanizama socijalnog uravnotežavanja oslanja se upravo na *pretpostavljeni* istorijski i smisaoni kontinuitet liberalističkih načela, koji se ogleda u navodnom postojanom širenju srednje klase od Tocquevilleova vremena do naših dana.

I sama američka sociologija nastala je u znaku čvrste privrženosti svojih »očeva osnivača« ideološkom jezgri sistema. Kao što je pokazao, na primer, Charles Page, pioniri američke društvene nauke utrljali su put potonjim sociolozima i odvratili njihovu pažnju od *klasne* analize društvene strukture. Svi su oni, veli Page, »na ovaj ili onaj način bili zadivljeni anti-klasnim elementima američke demokratije i društvenim vrlinama onog 'besklasnog' segmenta društva, naime srednje klase... Želeli su, kao što većina socijalnih filozofa želi, nadređenje *zajednice* svim grupama unutar zajednice«, i stoga nije čudno što su, »u ustanovljenoj američkoj tradiciji, *modus operandi* ove želje našli u srednjoj klasi«.⁵¹ Podrobnom analizom i najzabačenijih njihovih tekstova, Page je našao da u osnovi sviju stoji ono što je A. Gouldner kasnije nazvao utilitarističkom kulturom srednje klase.⁵² F. G. Giddings je, na primer, najavljivao uspon srednje klase i strepeo neće li njena moguća propast voditi rušenju svekolikog ljudskog društva. On je, između liberalističkog načela *laissez-faire* i javnog dobra, između individualizma i socijalizma, isticao vrline jednog srednjeg puta kojim će društvo zaputiti srednja klasa. Baš kao i davno pre njega Aristotel, i Giddings je spas video u jednom političkom uređenju koje bi se oslanjalo na široku srednju klasu, to »prirodno jezgro velike političke partije«.⁵³ E. A. Ross se, u sličnom duhu, zalagao za uspostavljanje »socijalno kontrolisanog kapitalizma« u kojem bi široka srednja klasa obezbeđivala živu društvenu pokretljivost i ublažavala sudar između dveju ekstremnih socijalnih grupacija. Njena ideologija bila bi *besklasna* i *natklasna* i zato bi se

46. Upor. npr. Stanislaw Ossowski, »Different Conception of Social Class«, u *Class, Status and Power*, ed. by R. Bendix and S. M. Lipset, The Free Press, New York 1966, str. 93. O ideološkom usidrenju sociologije u devetnaestovekovnom sitnoburžoaskom pogledu na svet (socijalna nauka kao sredstvo ograničene društvene reforme) upor. Alvin Gouldner, naved. delo, str. 61 i sled. Zanimanje osnivača akademske sociologije za srednju klasu švedski sociolog Göran Therborn (*Science, Class and Society, On the Formation of Sociology and Historical Materialism*, New Left Review Books, London 1977, str. 239) tumači njihovim vlastitim socijalnim poreklom u anglosaksonskim srednjim klasama. W. Mills takođe nalazi da je sopstveno socijalno poreklo usmerilo sociologe na analizu »srednjih nivoa moći« (S. Rajt Mills, *Elita vlasti*, naved. delo, str. 320). Razume se da se svi ovi uvidi ne mogu odnositi na Tocquevillea, potomka stare aristokratske porodice, ali znamo da su najvatreniji pristalice jedne klase često poticali iz sasvim drugačijih društvenih sredina.

47. Georges Sorel, *Les illusions du progrès*, M. Rivière et Cie, Paris 1947, str. 258, napomena.

48. R. Aron, naved. delo, str. 18.

49. R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris 1967, str. 226.

50. Isto, str. 229.

51. Charles H. Page, *Class and American Sociology*. From Ward to Ross, Schocken Books, New York 1969, str. 250.

52. A. Gouldner, naved. delo, str. 61—65.

53. C. H. Page, naved. delo, str. 175.

moglo dopustiti uspostavljanje čak i jedne »diktature srednje klase«.⁵⁴ W. G. Sumner je — dakako, nimalo nadahnut marksizmom — podozrevao da američko društvo teži »sasvim nezdravoj« klasnoj polarizaciji; ovo svoje ubeđenje kasnije je ipak korigovao i ukazao na rastući značaj srednje klase koja obesmišljava podelu društva na buržoaziju i proletarijat. U srednjim društvenim slojevima Sumner je nalazio uporište svih moralnih vrлина: duha nezavisnosti, smisla za javno dobro, etosa jednakosti, racionalnog postupanja itd., a moguće iščezavanje srednje klase smatrao je zlom koje bi moglo da ugrozi same osnove američke demokratije.⁵⁵ I L. F. Ward se rukovodio aristotelovskim idealom kada je svoje simpatije poklonio srednjoj klasi i njenim uravnotežujućim vrlinama: zalagao se za otklanjanje klasnog sukoba kroz pomirenje koje će neprijateljskim taborima garantovati jedna zdrava srednja klasa.⁵⁶ U mnogome slična stanovišta branili su i ostali »očevi osnivači« američke sociologije, A. W. Small i Ch. H. Cooley.⁵⁷ Svi su oni doprineli obeshrabrivanju sistematske i nepristrasne analize društvenih nejednakosti i postavili ideološke i teorijske osnove stratifikacijskom modelu koji je odbijao da u američkom društvu razazna makar i elementarne oblike klasne strukture.⁵⁸ Zato je Ch. Page bio sasvim u pravu kada je, trideset godina po prvom objavljivanju svoje studije, zaključio da se u ovom pogledu stanje u američkoj sociologiji nije bitnije izmenilo i da su samo retki pisci uspeali da iskorače iz tokvilovske paradigme.⁵⁹ I doista, ovaj ideološki kontinuitet ostao je neuzdrman uprkos znatnim promenama koje su se zbile u društvenoj strukturi između sredine 19. i pedesetih godina ovog veka. Razmotrimo ovu činjenicu na nekoliko primera.

Pošto je na uobičajeni način izložio istorijski povoljne okolnosti koje su s početka 19. veka doprinele uspostavljanju u osnovi besklasnog američkog društva, Kurt Mayer ističe da samo zanemarljivi deo stanovništva nije u to doba posedovao nikakvu svojinu, a da su istinski bogataši bili sasvim malobrojni. Srednja klasa je, veli on, bila »društveno, ekonomski — ako ne i politički — vladajuća«, a živom vertikalnom pokretljivošću njen se sastav neprestano obnavljao. »Bilo je to«, nastavlja Mayer, »ono društvo srednje klase koje je porodilo egalitarizam... kao trajan američki ideal«.⁶⁰ Jedini kriterijum kojim pisac izdvaja srednju klasu u sociološkom smislu jeste nediferencirano vlasništvo: stoga je u stanju da u društvenoj strukturi ondašnje Amerike pronađe čak 4/5 stanovništva koje je navodno pripadalo srednjoj klasi.⁶¹ Izvesnu nesaglasnost između stvarnog stanja i ideološkog obrasca Mayer, međutim, nalazi tek u doba ubrzane industrijalizacije koja je stvorila široke mase najamnih radnika, ali ponovno ostva-

54. Isto, str. 222.

55. Isto, str. 95.

56. Isto, str. 38—39 i 68.

57. Isto, str. 129.

58. Upor. Milton M. Gordon, *Social Class in American Sociology*, McGraw-Hill, New York 1963, str. 8 i sled. Vid. takođe Leonard Reissman, *Les Classes sociales aux États-Unis*, PUF, Paris 1963, str. 164—168.

59. Ch. Page, naved. delo, str. XVIII.

60. Kurt B. Mayer, »Social Stratification in Two Egalitarian Societies«, u *Class, Status and Power*, naved. delo, str. 153.

61. Isto, str. 154. Slične podatke navodi i Jackson T. Main (»The Class Structure of Revolutionary America«, u *Class, Status and Power*, naved. delo, str. 113), ističući da je »većina ljudi, iako nije bila bogata, imala dovoljno za život«.

renje egalitarističkog ideala i buđenje »američkog sna« razabire u novije vreme, naime prosperitetnih pedesetih godina ovog veka: »Postoji znatna evidencija da je poslednjih godina nesaglasnost između ideologije i objektivne stvarnosti počela da iščezava i da je u klasnoj strukturi američkog društva ponovo počela da preovlađuje srednja klasa«.⁶² Argument kojim Mayer nastoji da potkrepi svoju tvrdnju o obnovljenom kontinuitetu društva srednje klase sastoji se sada u neposrednom poistovećivanju nematerialnih radnika (»beli okovratnici«) i srednje klase. Ovaj postupak — kao što ćemo detaljnije obrazložiti u jednom od sledećih poglavlja — sadrži u osnovi napor da se promenljivošću kriterijuma, koji postaje sve opštiji a time i neodređeniji, očuva vrednosno pozitivan prizvuk klasičnog pojma *middle class*.

Retrospektivna analiza socijalne strukture devetnaestovekovne Amerike sprovodi se, dakle, često s vidljivom vanteorijskom namerom da se savremenom modelu »društva srednje klase« pribavi uporište u idealizovanoj nacionalnoj prošlosti. Moderno američko društvo prikazuje se onda kao legitimni naslednik egalitarističke zajednice koju su slavili tvorci tamošnje demokratije, a o kojoj je mit — videli smo — najvatrenije pripovedao Alexis de Tocqueville. I S. M. Lipset, uz R. Bendixa među sociolozima verovatno najgorljiviji branilac neoliberalističke doktrine »individualnog postignuća«, koju neposredno izvodi iz devetnaestovekovne slike o nezavisnom vlasniku i *self-made manu* pionirsko-graničarskog doba, obnavlja ovo tokvilovsko oduševljenje odsustvom naslednog plemstva u Sjedinjenim Državama. On je uveren da ta sretna okolnost deluje i danas u smislu otklanjanja mogućnih klasnih razlika: »Odsustvo aristokratskog sloja posle revolucije omogućilo je Sjedinjenim Državama da izgrade kako društveno, tako i ekonomski vladajuću klasu trgovaca i industrijalaca«.⁶³ Lipset i Bendix uporno dokazuju da vera u egalitarizam kao trajni politički ideal u Americi i danas počiva na nizu objektivnih društveno-istorijskih okolnosti, među kojima su, dakako, najdelotvorniji visoka vertikalna pokretljivost, opšta dostupnost obrazovnih ustanova (*educational opportunities*), mogućnost ekonomskog osamostaljivanja i prelaženja u nezavisne i samostalne vlasnike itd.⁶⁴ »Na stranu svojinski odnosi«, kaže Lipset na jednom drugom mestu ali ne objašnjava na koji je način u ovim stvarima moguće staviti na stranu svojinske odnose, »socijalni aspekti doktrine amerikanizma blisko nalikuju socijalnim aspektima koje zastupaju socijalisti«.⁶⁵ U onom najširem elementu stanovništva koji je, vele, tvorila klasa nezavisnih, samostalnih i slobodnih vlasnika, učvršćene su osnovne vrednosti »američkog načina života«. Nezavisni preduzetnik bio je, zaista, »idealni tip američkog građanina u konkurentskoj kapitalističkoj privredi, a zauzimao je položaj kojem je svaki građanin težio i koji je [položaj] svaki građanin, kao što se verovalo, mogao dostići«.⁶⁶

62. K. B. Mayer, naved. članak, str. 154. Temeljnu kritiku Mayerovog shvatanja o kontinuiranom usponu srednje klase moguće je naći u James Littlejohn, *Social Stratification. An Introduction*, Georg Allen and Unwin, London 1972, str. 100 i sled.

63. Saymor Martin Lipset, *Revolution and Counterrevolution. Changes and Persistence in Social Structure*, Basic Books, New York 1969, str. 60.

64. Upor. S. M. Lipset and R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1959, str. 77.

65. S. M. Lipset, *Revolution and Counterrevolution*, naved. delo, str. 60.

66. *Class, Citizenship and Social Development, Essays by T. H. Marshall*, Anchor Books, New York 1965, str. 205.

Mit o srednjoj klasi — čiju primerenost današnjim prilikama trezveniji sociolozi uspešno osporavaju⁶⁷ — trudi se da očuva svoju društveno-integrativnu funkcionalnost uprkos sve potpunijem potiskivanju ekonomskih osnova na kojima je samo delimično počivao u onom ranom razdoblju kolonizacije Novog sveta. Kada je statistička evidencija suviše jasno uputila na zaključak da, prodorom izričito kapitalističkog načina proizvodnje, tradicionalna klasa nezavisnih vlasnika postepeno iščezava, mitu o društvu srednje klase valjalo je pribaviti uverljiviju sociološku potvrdu: izgrađen je pojam »nove srednje klase« koja, navodno, popunjava redove klasične sitne buržoazije. Jedan od retkih sociologa koji je uvideo bitnu razliku između ovih dvaju pojmova i u suđenje o savremenom stanju uneo više smisla za istorijsku analizu bio je C. Wright Mills.

Ono po čemu se Mills jasno izdvaja iz glavne struje američke sociologije, koja ustrajava u uverenju da se kontinuitet osnove na kojoj srednja klasa počiva neprekinuto proteže od džeksonovskih do naših dana, jeste uvid u činjenicu da su ondašnje vrednosti izgubile uporište u stvarnosti, naime u današnjoj društvenoj strukturi. Mills je bio svestan da se »američki san« više ne može snevati: postojanje društva srednje klase on je umeo da ograniči na razdoblje bitno različito od današnjeg razvijenog kapitalizma. Ukazao je, naime, na neprimerenost liberalističkog projekta, uobličenog u 19. veku, stvarnim društveno-ekonomskim prilikama sredinom 20. veka: »Kao skup povezanih *ideala* liberalizam je tvorio i još tvori najveći deo 'sekularne tradicije zapada'. Kao politička *retorika* liberalizam je ideologija srednje klase u usponu. Kao *teorija* o društvu liberalizam je ograničen na herojsko doba srednje klase.«⁶⁸ Od svega je, dakle, ostala samo funkcionalna korisnost liberalizma kao »zajedničkog imenitelja političke retorike«⁶⁹, koja se najširim slojevima stanovništva obraća u vreme kada one *jedine* klase više nema. Potiskivanjem sveta sitnog preduzetnika, na mesto nezavisnog i slobodnog individualnog pregaoca stao je zavisni službenik, na mesto Rousseauovog i Jeffersonovog ideala života u lokalnoj zajednici uspostavljeno je atomizovano »masovno društvo«, međusobno nezavisni institucionalni nivoi moći srasli su u spram javnosti zatvorenu elitu vlasti, a vera u prosvetiteljsku racionalnost rastvorena je u tehničkoj delotvornosti birokratske organizacije.

Međutim, u nastojanju da nesiguran i nesamostalan položaj svoje sociološki uglavnom neuhvatljive »nove srednje klase«, čije jezgro čine »beli okovratnici«, što upečatljivije suprotstavi devetnaestovekovnoj sitnoj buržoaziji, Mills je i sâm izgradio jedan idealan tip pripadnika »stare srednje klase«, koji se ne razlikuje bitno od onovremene tokvilovske konstrukcije.⁷⁰ Čini se kao da je u »staroj srednjoj klasi« morao da pronađe sve ono što nedostaje »novoj«: njegova slika američkog društva sredinom prošlog veka morala je stoga da bude obojena uglavnom svetlim tonovima kako bi se na toj bleštavoj pozadini predstavila o savremenim prilikama. Ocrtała u što jačem kontrastu. Razmere »stare srednje klase« morale su u Millsovoj rekonstrukciji da budu do krajnosti proširene, i zato je jedini kriterijum

67. Upor. npr. Richard Parker, *The Myth of the Middle Class*, Harper and Row, New York 1975. Parker je uspeo u poduhvatu u čiju je ostvarljivost sumnjao L. Reissman (naved. delo, str. 188), i pokazao da je egzaktnim analizama *moгуće* osporiti zasnovanost mita o srednjoj klasi.

68. C. Wright Mills, *Bijeli ovratnik*. Američke srednje klase, Naprijed, Zagreb 1979, str. 188—189, podvukao C. W. M.

69. Isto, str. 189.

70. Mills se na Tocquevillea i izričito pozivao: »Godine 1830. Tocqueville je pisao: 'Veliko bogatstvo teži izumiranju, a broj malih posjednika se povećava'. Iako je on vjerojatno pretjerivao čak i za svoje vrijeme, slikao je stvarno stanje ljudi o kojima je pisao« (isto, str. 24).

kojim on — retko sklon postojanim pojmovnim određenjima⁷¹ — raspoznaje »staru srednju klasu« ostalo vlasništvo *sans phrase*. Jer, kada se kaže da »američke srednje klase ulaze u modernu istoriju kao široki sloj malih poduzetnika«⁷², a »vjerojatno je da su četiri petine zaposlenog stanovništva bili samostalni poduzetnici«⁷³, očito je nužno bilo zaključiti da je »društvo kao cjelina bilo društvo srednje klase«⁷⁴, ili pak »nacija sitnih poduzetnika«.⁷⁵ Ono je, dakle, obuhvatalo sve posednike, čak i vlasnike najneznatnijih sredstava za proizvodnju, a budući da su među njima najveći broj činili samostalni farmeri, sledi da je srednjoj klasi s podjednakim pravom pripadao kako onaj najsiromašniji vlasnik okućnice, tako i uspešni poljoprivredni preduzetnik koji redovno unajmljuje slobodnu radnu snagu ekonomski zavisnog zemljišnog vlasnika.⁷⁶ Svakako, jaz između poljoprivrednog najamnog radnika — koji je *de jure* vlasnik ograničene parcele — i prosperitetnog latifundiste doista nije odgovarao ponoru koji je u evropskim društvima razdvajao krupnog zemljišnog vlasnika od seljaka beskućnika. Ali, iako između ona prva dva društvena tipa nije bilo statusno reglementiranih razlika, nejednakost njihovog imovnog stanja i veličine poseda bila je dovoljan kriterijum da se oni razvrstaju u različite klase.

Mills je, razume se, bio svestan da je »produbljivanje jaza između malih i velikih posjeda, prije nego neka oštra granična linija između onih s imovinom i onih bez nje, razorilo... svijet malih poduzetnika«.⁷⁷ Ali, on nastoji da nas uveri da je ovo ekonomsko raslojavanje poprimilo razmere klasnih razlika *tek* koncem 19. veka, kada je i na ideološkoj ravni narušena jednorodnost američkog društva. Tek je tada, naime, uzdrman jedinstveni sistem vrednosti koji je objedinjavao seoske i gradske srednje klase, iako je uloga ovih potonjih, za razliku od evropske tradicije, bila sasvim ništavna.⁷⁸ Mills je, naime, na trenutak podlegao uverenju da je, umesto objektivne analize klasnog položaja, sociološki mnogo plodotvorniji onaj sekundarni postupak analize kojim se klasna pripadnost (pored svojinskog statusa) određuje i samoidentifikacijom u okviru proizvoljno konstruisane predstave o društvenoj strukturi. Pristaje li najveći broj stanovnika uz vladajući vrednosni sistem — koji je, videli smo, u američkim prilikama sagrađen po meri srednje klase — imamo dobrih razloga da srednju klasu smatramo najširoim društvenom grupom. Osnovne elemente ovog normativnog sistema razabrali smo već u Tocquevilleovoj slici o uravnoteženom

71. Millsovo određenje srednje klase uklopljeno je u širu zamisao o društvenoj strukturi, koja formalno-sociološki sledi tročlani model izgrađen u klasičnim teorijama elita: *masa* — *srednja klasa* — *elita*. Ova shema, kao što smo ranije naglasili, ne uspeva da srednjoj klasi podari pozitivno sociološko određenje već je dedukuje kao rezidualnu kategoriju, ili pak njeno postojanje izvodi iz vešte neophodnosti njene posredujuće funkcije.

72. C. W. Mills, naved. delo, str. 21.

73. Isto, str. 31. Nismo, na žalost, uspeali da identifikujemo poreklo magičnog podatka o 4/5 posednika koji se javlja u mnogim radovima o socijalnoj strukturi devetnaestovekovne Amerike.

74. Isto, str. 24.

75. Isto, str. 47.

76. Možemo sa žaljenjem ustanoviti da u poznatoj Harringtonovoj studiji o siromaštvu u SAD sredinom ovog veka (Majkl Harrington, *Druga Amerika*, Prosveta, Beograd 1965) nismo — zbog piščevog neistoričnog sociološkog pristupa — uspeali da pronademo čak ni nagoveštaj retrospektivne analize socijalne strukture tamošnjeg društva. Ali, u autorovom pojmu »posedničkog siromaštva« (str. 63), ili »ruralnog siromaštva« (str. 67), nalazimo posrednu potvrdu činjenice da vlasništvo *per se* ne obezbeđuje svom pritežaoцу položaj u srednjoj klasi. »Privatno vlasništvo«, naime, »predstavlja jedan od velikih mitova američkog života« (str. 210).

77. C. W. Mills, naved. delo, str. 24.

78. Podrobnju, iako donekle shematičnu i zastarelu uporednu analizu evropskih i američkih srednjih klasa moguće je naći u Robert Marjolin, »Les classes moyennes aux États-Unis«, u *Inventaires III, Classes moyennes*, F. Alcan, Paris 1939.

društvu srednje klase: politička sloboda je neposredno utemeljena u ekonomskoj samostalnosti individualnih vlasnika; demokratski oblik vladavine nužno izrasta iz miroljubive konkurencije koja vlada samoregulativnim tržištem; politička moć je rastvorena u decentralizovanom sistemu koji počiva na autonomiji lokalnih zajednica; država je samo čuvar privatne svojine; ekonomski uspeh je plod čovekovih vlastitih sposobnosti, radišnosti, štedljivosti i poslovne sreće; živa društvena pokretljivost obezbeđuje neprestano obnavljanje prohodne srednje klase, a siromaštvo je samo uzgredna i privremena posledica burnog ekonomskog razvitka.

Mills, međutim, ne sumnja da je »društvo skladnog razvoja«, zasnovano na ovakvom sistemu vrednosti, doista postojalo. Amerika 19. veka bila je, veli, društvo koje se po mnogo čemu približavalo Aristotelovom idealnom državnom uređenju oslonjenom na široku srednju klasu.⁷⁹ Društvena ravnoteža nastajala je kao rezultanta individualnih stremljenja, a opšte dobro bilo je proizvod nepovezanog delanja mnoštva egoističkih takmaca: »Svijet sitnih poduzetnika bio je skladan. Nikakva centralna vlast u njemu nije raspoređivala sredstva niti je davala ljudima određene zadatke, a tok njegove historije bio je posljedica mnogih podjovenih volja, od kojih je svaka slobodno djelovala.«⁸⁰ Individualno nezadovoljstvo nije moglo da poprimi razmere klasnog sukoba naprosto zato što opšta saglasnost u pogledu osnovnih vrednosti nije dopuštala uobličavanje jednog društvenog pokreta koji bi smerao korenitom preobražaju sistema. »Iako svi ljudi nisu bili vlasnici«, veli Mills, »bilo je mnogo onih koji su se nadali da će to uskoro biti, pa nisu željeli da se bore politički protiv vlasništva kao institucije.«⁸¹

Wright Mills je, bar načas, osetio osnovnu slabost svoje retrospektivne analize »zlatnog doba« srednje klase. Pokušao je, naime, da je vaspostavi polazeći od *mita* koji je ona o sebi gradila. Kada nadahnuto govori o »svetu malih preduzetnika«, on jednu ideološku predstavu projektuje u stvarnost koja mu se tada ukazuje u svetlu što je davno zablesnulo Alexisa de Tocquevillea. U skladu sa svojim neoliberalističkim žalom za devetnaestovekovnom Amerikom, ostao je uveren da bi sva zla modernog društva bila izbegnuta da prvobitnu srednju klasu nije razorio prodor krupnokapitalističkog preduzetništva. Činilo mu se da, zaustavljen u svom liberalističkom razdoblju, kapitalistički način proizvodnje sâm po sebi ne podrazumeva dublje društveno raslojavanje već počiva na stabilnoj društvenoj strukturi čije jezgro tvori jedna široka srednja klasa. Verovao je da je ono društvo ostvarivalo ideal pravičnosti, jednakosti i slobode, sve dok se nije razgora *auri sacra fames*, tuđa izvornom liberalističkom načelu ekonomske i političke tolerancije: »Kada su široko rasprostranjeni, privatni posjedi su glavna sredstva nezavisnog održavanja; ljudi su slobodni i sigurni u granicama svojih sposobnosti i u okviru tržišta. Njihova politička sloboda nije u proturječnosti s njihovom ekonomskom sigurnošću; obje su zasnovane na vlasništvu. Politička moć koja počiva na vlasništvu prilično je jednako raspodijeljena te može osigurati političku slobodu; ekonomska sigurnost zasnovana na vlasništvu jednog čovjeka ne uvjetuje nesigurnost drugog čovjeka...«⁸²

79. Rajt Mills, *Elita vlasti*, naved. delo, str. 337.

80. C. W. Mills, *Bijeli ovratnik*, naved. delo, str. 26.

81. Isto, str. 27.

82. Isto, str. 67, podvukao A. M.

U ovom podužem navodu nije sadržan samo lament nad društvom kakvo je nekoć navodno postojalo već i projekt idealne zajednice kojoj i danas valja stremiti. Mills, doista, nije uviđao da — kao što drugim povodom Bloch jednom sažeto reče — »dvostruka žudnja, dvostruko htijenje za posjedom istoga stoje jedno drugome na putu. Različni zahtjevi za istom stvari obično su nesnošljivi.«⁸³ Zato se možemo složiti da ovaj sociolog jeste »kritičar savremenog američkog društva«, ali moramo dodati da je njegova kritika upućena sa stanovišta idealizovanog devetnaestovekovnog liberalizma koji je preživio u populističkim pokretima i idejama našeg stoleća. Ako je »sa simpatijama pisao o svetu malih preduzetnika«⁸⁴, činio je to rukovođen nostalgijom koja se, u krajnjoj liniji, sasvim skladno uklapala u vladajući normativni poredak obaju razdoblja o kojima je govorio. O džeksonovskoj Americi, s jedne, i savremenom američkom kapitalizmu, s druge strane, sudio je s iste tačke gledanja: s one na kojoj je, davno pre njega, stajao Alexis de Tocqueville.

Vidimo, dakle, na koji je način i s kojih razloga devetnaestovekovni liberalistički optimizam u pogledu budućnosti socijalne strukture preživio rušenje društveno-ekonomske osnove na kojoj je delimično počivao. On se probudio u znatnom delu savremene sociologije koja ustrajava u uverenju da se klasični pojam *middle class* i danas odnosi na jednu raznolik, ali ipak u osnovi jedinstvenu društvenu grupu. Ova otpornost sociološkog pojmovnog aparata na promene koje je u međuvremenu doživio predmet proučavanja može da se objasni samo kao posledica neistoričnog prikazivanja društvene strukture. Ovde se, međutim, zalažemo da se u stvarnim istorijskim osobenostima pojedinih nacionalnih kapitalizama uvek razaberu oni posebni uslovi koji su trajno oblikovali raznovrsnu upotrebu našeg ključnog pojma. Videli smo, naime, da su klasne borbe unutar francuskog građanstva rano načele veru u njegovu jedinstvo: posle poraza jakobinske sitnoburžoaske utopije sasvim se jasno znalo šta, u ekonomskom i političkom smislu, označava izraz *petite bourgeoisie*.⁸⁵ Ukazali smo, takođe, na osobene uslove koji su u džeksonovskoj Americi pogodovali uspostavljanju iluzije o neizbežnom usponu društva srednje klase. Međutim, nepomućena privrženost mitu o nezaustavljivom razmicanju granica srednje klase još je prepoznatljivija u ustrajnosti kojom se današnji britanski sociolozi nadovezuju na devetnaestovekovni optimizam tamošnjih liberalističkih filozofa. U ovom slučaju se još uverljivije potvrđuje naš stav da istorijski osoben način na koji je, u svakoj od triju postojbina liberalizma — u Francuskoj, Sjedinjenim Državama i Engleskoj — uspostavljen kapitalizam, presudno utiče na potonju vladajuću predstavu o društvenoj strukturi, ali i o mestu i ulozi srednje klase u socijalnom i političkom prostoru. Stoga je i odsustvo neposrednih i otvorenih klasnih sukoba unutar građanske klase u Engleskoj, a još više sklapanje klasnog kompromisa između buržoazije i aristokratije, doprinelo očuvanju tamošnjeg pojma srednje klase u njegovom tradicionalnom značenju. Jedini ustupak društvene teorije, pa i običnog jezika, promenama koje su rano dovele do raslojavanja građan-

83. Ernst Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, naved. delo, str. 10.

84. Božidar Jakšić, *Teorijski domašaj i granice Millsove kritike američkog kapitalizma*, doktorska radnja, Filozofski fakultet, Beograd 1974, str. 47. U radu B. Jakšića, koji je nedavno objavljen i kao knjiga (*Milsova kritika američkog kapitalizma*, Naučna knjiga, Beograd 1980), još se i najmanje oseća nekritičko oduševljenje jugoslovenskih sociologa navodnom radikalnošću Millsovih teorijskih analiza.

85. Najiscrpniji istorijski prikaz razvoja sitne buržoazije u Francuskoj — koji, na žalost, ne seže u prošlost dublje od 1848. godine — sadržan je u knjizi Christian Baudelot et al., *La Petite bourgeoisie en France*, Maspero, Paris 1975.

stva sastojao se u povremenom razlikovanju *donje* i *gornje* srednje klase. Međutim, ako je ovo razlikovanje podrazumevalo samo priznanje da pojedini slojevi srednje klase imaju nejednaku *ekonomsku* moć, raslojavanje trećeg staleža u pravcu proletarijata, sitne buržoazije i buržoazije *tout court* podrazumevalo je i razdor na *političkoj* ravni. Istorijsko odumiranje aristokratije u Engleskoj, sprovedeno postepenim slabljenjem njene ekonomske, a onda i političke moći, kao i čvrst *consensus* svih građanskih slojeva na osnovama liberalističkog učenja, doprineli su učvršćenju slike o jedinstvenoj srednjoj klasi. Najzad, neopterećenost naslednim plemstvom, tradicionalnom seoskom sirotinjom i proletarizovanim slojevima gradskog stanovništva stvorila je u Americi uslove da se dugo veruje u mogućnost postojanja društva oslonjenog samo na jednu, *srednju* klasu.

U takvim okolnostima *srednja klasa* je vremenom postala pojam koji sve manje opisuje stvarno stanje, a sve više služi kao projekcija željenog stanja. Sve su se više širile sociološke dimenzije jedne rezidualne kategorije koja u svesti neobjektivnog posmatrača obuhvata sve raznolikije društvene grupe. Devetnaestovekovni *ideološki* stereotip, nekad sagrađen u sasvim osobenim prilikama, kao izraz potrebe da se građanstvo razlikuje kako od jedne klase koja iščezava tako i od druge koja se tek javlja, preobraća se malo po malo u *sociološki* stereotip. Ovu neinformativnost jednog pojma koji se, uprkos svojoj neadekvatnosti današnjim prilikama, uporno održava u svom starom značenju dobro je uočio britanski sociolog John Westergaard: »[Pojam] 'srednje klase' često se koristi«, piše on, »kao sveobuhvatan izraz zbujujuće rastegljivosti da bi se označili svi oni delovi stanovništva koji ne spadaju u fizičke radnike... [O]n pokriva ceo prostor iznad 'radničke klase', pa je [srednja klasa] besmisleno srednja između niže grupe i vakuuma«. ⁸⁶ Ovo je jedno od retkih, mada sasvim jednostavnih i gotovo intuitivnih uviđanja da pojam srednje klase, u svom liberalističkom značenju, danas ne poseduje onu negdašnju, makar i ograničenu informativnost, već implicira postojanje jedne »krunje« društvene strukture. Pošto se ne priznaje davnašnje unutrašnje raslojavanje srednje građanske klase — o kojem smo govorili u prethodnim poglavljima — a još manje dopušta uspon njenih viših slojeva, odnosno krupne kapitalističke buržoazije kao nove vladajuće, odnosno »gornje« klase, stvorena je predstava o neuravnoteženoj društvenoj strukturi koju čine samo dve klase: *radnička*, usko određena neposrednim proizvodnim radom, i *srednja*, preširoko definisana pukom izuzetnošću iz radničke klase. U ovu pogrešku — kažimo uzgred — koja nije samo sociološke već i logičke prirode, upadali su sredinom šezdesetih godina i jugoslovenski pisci koji su nastojali da društvenu strukturu predstave u terminima radničke klase i »kontraklase«, ponekad nazvane i *srednjom klasom*. ⁸⁷ Ali, u oba navedena slučaja ostajalo je nejasno gde je onda »gornja« ili »viša« klasa, ma na koji je način odredili. Ideološki razlozi su, međutim, prečili uvid u prostu činjenicu na koju su svojevremeno, imajući dakako na umu druge prilike, ukazivali Aron (»Ako se traga za srednjom klasom, znači da se najpre implicitno dopustilo postojanje radničke i buržoaske klase« ⁸⁸), Schumpeter (»'Srednja' klasa

^{86.} John Westergaard and Henrietta Resler, *Class in a Capitalist Society. A Study of Contemporary Britain*, Penguin Books 1977, str. 29.

^{87.} Upor. šire u kolektivnom radu Z. Golubović, Đ. Uskoković, M. Stojanović i A. Mimica, »Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva«, u zborniku *Klase i slojevi*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1977, str. 7—52.

Vid. takođe u A. Mimica, »Srednja klasa, nacionalizam i društveni sukobi«, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1973.

^{88.} R. Aron, »Le Concept de classe«, u *Inventaires III*, naved. delo, str. 25.

smeštena je negde između najmanje dve klase, jedne iznad i druge ispod nje« ⁸⁹) ili Ossowski (»Pojam srednje klase implicira pojmove nižih i viših klasa« ⁹⁰).

Westergaard, čiji smo jednostavan uvid maločas pomenuli, s pravom je primetio da, odredi li se srednja klasa na ovaj način, naime u okviru »krunje« pojmljene društvene strukture, u njoj se moraju, pored sitnih sopstvenika, odnosno tradicionalne sitne buržoazije, naći i »članovi poslovne elite i stručnjaci u čijim rukama su usredsređeni bogatstvo, moć i izgledi na napredovanje«. ⁹¹ Na sličnu opasnost od pojednostavljivanja slike o društvenoj strukturi neumerenim širenjem pojma srednje klase upozoravao je i jedan drugi britanski sociolog, John Raynor; i on je našao da potiskivanje naslednog plemstva s položaja negdašnje vladajuće klase može navesti, a često i navodi, na pogrešnu pomisao da u modernom kapitalističkom društvu uopšte, a ne jedino britanskom, postoje samo dve klase: *radnička* i *srednja*. ⁹²

Da ova metodološka upozorenja u pogledu ograničene valjanosti pojma srednje klase u njegovoj tradicionalnoj liberalističkoj upotrebi nisu bezrazložna, svedoče izričiti stavovi pisaca koji se u svojim analizama savremenog kapitalističkog društva drže devetnaestovekovne slike o *middle class society*. »Izraz 'srednja klasa', veli ugledni britanski politolog Ivor Jennings, »obično se koristi [da bi se označila] bilo koja klasa između, s jedne strane, vladajuće i, s druge, trudbeničke ili radničke klase, odnosno 'nižih slojeva'; a pošto 'vladajuću' klasu vidi samo kao dostojanstvenu aristokratiju koja jedina ima pravo na ovaj naziv, pisac zaključuje da je 'gornja klasa' danas virtuelno iščezla... i [da je], ukratko, nemoguće pronaći bilo kakvu 'gornju klasu', jer ju je sustigla i progutala devetnaestovekovna 'srednja klasa'. ⁹³ Uspon krupne kapitalističke buržoazije kao nove vladajuće ili »gornje klase« odbijao je da prizna i Paul Vaucher: »Mesto koje zauzima srednja klasa... može se objasniti samo održavanjem iznad nje jedne aristokratije«, ali se ona, srednja klasa, uprkos sudbini koja joj preči, ne razlikuje bitno od one »srednje Engleske koja je u viktorijsko doba obezbeđivala ravnotežu nacije«. ⁹⁴

U ovom poglavlju pokušali smo, dakle, da razaznamo duhovnoistorijsko zaleđe jednog sociološki neopravdanog i, u saznavnom smislu, gotovo neupotrebljivog značenja pojma srednje klase. Mogli smo da navedemo i niz drugih primera ⁹⁵, ali je i ovih nekoliko, čini se, bilo dovoljno da bi se ilustrovao neprekinuti kontinuitet između, s jedne strane, liberalističke ideologije koja se oslanjala i pozivala na srednju klasu kao jedinstvenu i jedinu klasu, i s druge, onog dela današnje društvene nauke, a pre svega

^{89.} R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London 1959, str. 52.

^{90.} S. Ossowski, »Old Notions and New Problems«, u *Transaction of the Third World Congress of Sociology*, vol. III, ISA 1956, str. 18.

^{91.} J. Westergaard and H. Resler, naved. delo, str. 350.

^{92.} John Raynor, *The Middle Class. The Social Structure of Modern Britain*, Longmans, Green and Co, London and Harlow 1969, str. 5 i sled.

^{93.} Sir Ivor Jennings, *Party Politics*, tom I (Appeal to the People), Cambridge University Press, Cambridge 1960, str. 244—245.

^{94.} Paul Vaucher, »Les classes moyennes en Angleterre«, u *Inventaires III*, naved. delo, str. 127.

^{95.} Među studijama u kojima se pojam srednje klase upotrebljava na sličan, dakle tradicionalan način, treba pomenuti bar sledeće: R. H. Gteton, *The English Middle Class*, London 1911; R. Lewis and A. Maude, *The English Middle Classes*, Penguin Books 1953; kada je reč o jednom ranijem razdoblju, upor. Louis B. Wright, *Middle Class Culture in Elisabethan England*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1935.

sociologije, koji jednom ideološkom pojmu nastoji da pribavi naučnu uverljivost.⁹⁶

Ali izlaganje ovih stanovišta i razvejavanje zabluda u pogledu našeg osnovnog pojma primaklo nas je jednom drugačijem viđenju sudbine srednje klase u kapitalističkom društvu. Umesto vere u njeno postojano širenje u budućnosti, umesto polaganja nada u skoro nastupanje jednoklasnog društva srednje klase, umesto uzdanja u njenu nepristrasnu integrativnu funkciju u klasnom sukobu — jednom rečju, umesto liberalističkog pogleda na srednju klasu nastalo je, nekako u isto vreme kada su pisali Tocqueville i ostali liberalistički mislioci, jedno drugačije, manje optimističko predviđanje. Reč je, naravno, o Marxovom stanovištu koje se najvećim delom oslanjalo upravo na veru u neizbežno i skoro sunovraćivanje među najamno radništvo svih prelaznih društvenih klasa koje stoje između proletarijata i buržoazije. Umesto postepenog ujednačavanja društvenih razlika na nivou srednje klase, marksizam je proricao nešto sasvim drugo: ubrzanu i nezaustavljivu polarizaciju društvene strukture u kojoj srednjoj klasi neće biti mesta. U ovim različitim pogledima na sudbinu srednje klase liberalizam i marksizam se, možda, najnepomirljivije razilaze. Nije zato čudno što mnogi pisci stavljaju Tocquevillea i Marxa na početke sociologije. Lipset, na primer, smatra da su ova dvojica mislilaca začetnici dveju osnovnih struja u modernoj sociologiji, naime konsenzusne i konfliktne teorije.⁹⁷ Nisbet pak nalazi da dva danas preovlađujuća modela društvene strukture, klasni i stratifikacijski, potiču iz Marxove, odnosno Tocquevilleove teorije.⁹⁸ Mills je, opet, ubeđen da su današnji kapitalizam i socijalizam podjednako udaljeni od svojih misaonih korifeja.⁹⁹ Slično je mišljenje i R. Arona koji je, dakako, skloniji da veći uspeh u proročkoj moći prizna Tocquevilleu nego Marxu.¹⁰⁰ Ove dve teorije sravnimo, međutim, u jednom užem području kojim se prvenstveno bavimo: u njihovom predviđanju sudbine srednje klase u budućem razvoju kapitalizma.

MARKSIZAM: TEORIJA O NUŽNOJ PROPASTI SREDNJE KLASSE

1. PROBLEM KLASNE POLARIZACIJE KAPITALISTIČKOG DRUŠTVA

Cijelo se društvo sve više i više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge.

(K. Marx — F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, 1848)

Sto on [Ricardo] zaboravlja istaći, to je stalno množenje srednje klase, koja stoji između radnika na jednoj strani i kapitalista i zemljovlasnika na drugoj strani, u sredini...

(K. Marx, *Teorije o višku vrednosti II*, 1862/1863)

U ovom poglavlju* nastojaćemo najpre da odgovorimo na pitanje da li dva stava navedena ispod njegovog naslova protivreče jedan drugom, kao što se na prvi pogled zaista čini, ili ih je pak moguće koherentno uklopiti u jednu istu teoriju. U slučaju potvrdnog odgovora na prvi deo pitanja, biće teško izbeći zaključak da, u pogledu predviđanja sudbine srednje klase, Marxovo delo sadrži dve sasvim oprečne projekcije. Ako bi neko, međutim, hteo da se založi za drugi odgovor, morao bi da pokaže na koji je način moguće očuvati neprotivrecnost teorije. Razume se, da bi rasprava imala smisla, valja postulirati dve činjenice: najpre, da je u oba slučaja pojam srednje klase upotrebljen u istom značenju, a potom, da ni jedna od navedenih tvrdnji nije u Marxovom delu izolovana opaska već stav iza kojeg stoji šire teorijsko obrazloženje. Ne nameravamo, dakle, posebno da dokazujemo niti (a) da na oba navedena mesta pod pojmom srednje klase Marx razume tradicionalnu sitnu buržoaziju (radnike na sopstvenim sredstvima za proizvodnju koji ne upotrebljavaju i ne izrabljuju tuđu radnu

Nekoliko korisnih sugestija za kojima sam se poveo u ovom poglavlju dugujem kolegici Hedi Segvić s University of California Los Angeles.

1.

Nije nipošto opravdano smatrati da izraz *srednja klasa* Marx koristi prvenstveno u smislu industrijske buržoazije ili, naprosto, kapitalističke klase (upor. Andrew Grant, *Socialisme*

⁹⁶ Od novijih radova britanskih sociologa koji trezvenije gledaju na pojam srednje klase valja da ukažemo bar na sledeće: Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society. The Analysis of Western Systems of Power*, Quartet Books, London 1977. i *The Social Analysis of Class Structure*, ed. by Frank Parkin, Tavistock Publications, London 1974.

⁹⁷ S. M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd 1969, str. 40.

⁹⁸ R. Nisbet, *The Sociological Tradition*, Heinemann, London 1973, str. 186.

⁹⁹ C. W. Mills, »Culture and Politics«, u *Power, Politics and People. The Collected Essays of C. Wright Mills*, ed. by Irving Louis Horowitz, Oxford University Press 1970, str. 241.

¹⁰⁰ R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, naved. delo, str. 229. Ovo stanovište razvijenije je u poznatom Aronovom američkom predavanju, koje je kasnije objavljeno pod naslovom »Alexis de Tocqueville et Karl Marx«, u *Essai sur les libertés*, naved. delo, str. 21—70.

snagu)¹, niti pak (b) da se pomenute tvrdnje susreću u pišćevom delu s učestalošću koja isključuje pomisao da je reč o slučajnosti.² Razmotrićemo radije šta svaki od ovih stavova doista implicira s obzirom na Marxovu teoriju o društvenoj strukturi kapitalizma.

Izvesno je da prvi stav oštro odudara od ondašnjeg liberalističkog optimizma koji je — kao što smo pokušali da pokažemo u prethodnom poglavlju — polagao nade u postojano širenje srednje klase u budućnosti i uzdao se u mogućnost uspostavljanja jednoklasnog društva nezavisnih proizvođača na vlastitim sredstvima. Marxova teorija, nastala upravo u doba poleta građanskog liberalizma, predviđala je, međutim, da će društvena struktura kapitalističkog poretka progresivno težiti pojednostavljenju i konačnom svođenju svih socijalnih razlika na samo dve »neprijateljski suprotstavljene klase« — proletarijat i buržoaziju — među kojima srednjoj neće biti mesta.

Ali ovo Marxovo proročanstvo, na koje se obično svodi njegova teorija, ostalo je jedno od najranjivijih mesta učenja ovog mislioca. Pošto je pesimistička projekcija sudbine srednje klase čvrsto povezana s delom u celini, kritičari su se — najčešće s pravom — nadali da će bilo opovrgavanjem njene teorijske zasnovanosti, bilo pak navođenjem oprečne iskusne evidencije, moći da ugroze održivost sistema u celini.³ Ako ovaj model, misli se, nije uspeo da predskaje najočiglednije promene u socijalnoj strukturi današnjih društava, onda ne zaslužuje da mu se pokloni poverenje u bilo kojem pogledu. Ovde se ipak nećemo pitati da li je i u kojoj meri Marxovo proročanstvo, sažeto u prvom stavu ispod naslova, ostvareno u potonjem razviku kapitalističkih društava: nešto više ćemo o tome kazati u našem poslednjem poglavlju. Bitno je zasad ustanoviti da se Marxova teorija o klasama najčešće prikazuje upravo u ovom, »dvoklasnom« obliku. Naime, i kritičari i sledbenici smatraju da se njegova projekcija razvoja društvene strukture iscrpljuje u dualističkoj zamisli — ali prvi obično poriču ono što drugi odlučno tvrde: da postoje, ili će uskoro postojati, *samo dve klase*. Ove najjednostavnije i najkruće formulacije dvoklasnog modela kritičari se, izgleda, drže zato što se ona najlakše izlaže prigovorima koji se mogu pozvati na sociološke činjenice: postojanje radikalne polarizacije moguće je osporiti čak i intuitivnim uvidom u sve zamršeniju društvenu strukturu razvijenih kapitalističkih zemalja. S druge strane, najčešće ne mareći za iskustvenu evidenciju, sledbenici su istu društvenu strukturu najrađe videli u skladu s predstavom »klasa protiv klase«; ako i ne tvrde

and Middle Classes, Lawrence and Wishart, London 1958, str. 18; John Raynor, *The Middle Class*, Longmans, Green and Co, London and Harlow 1969, str. 15; Camilo Daneo, »Struttura e ideologia del ceto medio«, *Problemi del socialismo*, br. 23, 1967, str. 1219). Istina, Marxova i Engelsova terminologija se u ovom pogledu menjala u skladu s promenama njihovog opšteg stanovišta prema mestu, ulozu i budućnosti srednje klase u kapitalizmu. Ovde možemo samo pomenuti ono što smo podrobnije potkrepili u našem magistarskom radu »Pojam srednje klase u sociologiji« (Filozofski fakultet, Beograd 1982, str. 132–142). U početku svog teorijskog razvoja, pod uticajem osobenih nemačkih prilika, Marx i Engels govore uglavnom o *srednjem staležu* (*Mittelstand*) kao o građanstvu uopšte koje stoji između plemstva i svetine; posle uvida u socijalnu strukturu engleskog društva, izraz *srednja klasa* oni upotrebljavaju u tamošnjem liberalističkom značenju (*middle class*), o kojem smo raspravljali u prethodnom poglavlju; analiza klasnih borbi u Francuskoj 1848–1850. vodi Marxa uvidu da je i samo građanstvo duboko raslojeno i zato o srednjoj klasi on sada govori kao o *sitnoj buržoaziji* (*petite bourgeoisie*); otad je značenje ovog pojma uglavnom standardizovano u Marxovim i Engelsovim spisima: sitna buržoazija je ubuduće samo pejorativni sinonim vrednosno neutralnijeg izraza *srednja klasa* koji se najčešće upotrebljava u smislu »međuklase« (*MED*, tom 10, str. 60) ili »prelazne klase« (*MED*, tom 11, str. 116). O legitimnosti upotrebe pojma *srednja klasa* u marksizmu — koji ne dopušta da postoje »slojevi izvan klase« ili bilo kakve rezidualne grupe koje »lebe« između »osnovnih« klase — upor. Nicos Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Editions du Seuil, Paris 1974, str. 213.

2. Upor. naš rad naveden u nap. 1.

3. Vid. npr. Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, vol. II (Hegel and Marx), Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1977, str. 146 i sled.

uvek da u *ovom* trenutku postoje samo buržoazija i proletarijat, ne odustaju od stava da se, »u krajnjoj liniji«, sve društvene razlike svode na dva osnovna klasna položaja, ili pak da društvena struktura imanentno teži polarizaciji koju samo *privremeno* usporavaju razdoblja kapitalističkog prosperiteta. Istina, oprezniji marksisti, osetljiviji na sociološke činjenice, dopuste postojanje niza društveno-profesionalnih grupa kojima nema mesta u tradicionalnom proletarijatu, ali će privrženost dvoklasnom modelu nastojati da očuvaju neumerenim proširivanjem pojma radničke klase, s jedne⁴, ili pojma buržoazije, s druge strane.⁵ No, budući da naš cilj nije da se bavimo analizom današnje upotrebljivosti Marxove teorije već njenom izvornom formulacijom, razmotrićemo da li se ona, u svim razdobljima pišćevog stvaralaštva i na svim razinama njegove analize društvene strukture, doista iscrpljuje u dvoklasnom modelu. Nameravamo, naime, da pokažemo da mnoštvo rasutih Marxovih opaski o srednjoj klasi — s gledišta dvoklasnog modela rezidualnoj ili čak virtuelno nepostojećoj društvenoj grupi — ostavlja prostora ne samo za *jedno* već bar za *dva* moguća tumačenja. Navešćemo i analizovati mesta koja pokazuju da i u ovom pogledu njegovo stanovište prolazi kroz različita razdoblja i menja se od jednog nivoa analize do drugog. Ono neopravdano ozloglašeno razlikovanje *rezova* u Marxovom delu dalo je ipak plodne rezultate i u području rekonstrukcije njegove klasne analize.

Raspoznavanju ovih rezova može da nas približi uvid u onaj stari problem *broja klasa* kojim Marx barata u svojim radovima. Naime, različit broj klase ukazuje na dublje promene u *tipu klasne analize* kojem pisac pribegava u pojedinim svojim delima. Davno je uočeno da postoje dva osnovna reza koji unose diskontinuitet u njegovu teoriju o društvenim klasama.⁶ U mladenačkim spisima, zaključno s *Manifestom*, o klasama se raspravlja uglavnom s gledišta jedne *filozofije istorije*, i tada nastaje onaj najopštiji eksplikativni okvir koji je kasnije nazvan dvoklasnim modelom. Drugi niz dela napisan je sredinom veka i klasama se bavi prvenstveno na *istoriografski*, a možda čak i *sociološki* način. U zreлом periodu, koji je krunisan *Kapitalom*, Marx klase izučava prevashodno u okviru analize funkcionisanja kapitalističke *ekonomije*, i dolazi do zaključaka koji ne samo što odudaraju od implikacija ranog dvoklasnog modela već im i protivreče. Razume se, ova shema — kao i svaka gruba rekonstrukcija — samo uslovno odgovara stvarnom stanju stvari. U različitim razdobljima nivoi analize se prepliću: na primer, u drugom se povlače tragovi prvog, ali i naslućuju klice trećeg pristupa. No, *grosso modo*, ova shema može dobro da posluži u analitičke svrhe koje imamo na umu. Njenu operativnost snaži i činjenica da svakom od izdvojenih tipova analize odgovara i osobena »definicija« klase uopšte. U prvom slučaju, klase su određene svojom *nepomirljivom suprotstavljenošću*, u drugom je stvorena znatno *operacionalnija* i *deskriptivnija*

4. Ovde mislimo na sve teorije o »novoj radničkoj klasi«, među kojima istaknuto mesto pripada Sergeu Malletu (upor. npr. Serž Male, *Nova radnička klasa*, IC Komunist, Beograd 1970).

5. Ciljamo, pre svega, na Nicosu Poulantzasa (naved. delo, str. 164) koji smatra da je sitna buržoazija u osnovi ipak *buržoazija*, ma koliko »sitna« bila.

6. Upor. Georges Gurvitch, *Étude sur les classes sociales*, Gouthier, Paris 1966, str. 23, kao i Zorž Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1965, str. 368.

7. »Pojedine individue čine jednu klasu samo utoliko, ukoliko moraju voditi borbu protiv druge klase« (*Nemačka ideologija*, 1845/1846, u K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967, str. 402; navedeno mesto nije sadržano u *MED*, naime u standardnom domaćem izdanju kojim se ovde služimo/).

definicija⁸, a u trećem je kao jedini kriterijum postavljen način sticanja dohotka.⁹ U skladu s tipom analize menja se i broj klasa: filozofski pristup nalazi samo dve (proletarijat i buržoaziju), sociološki ne ograničava u načelu njihov broj,¹⁰ a ekonomski razaznaje tri klase (u jednom slučaju, manje ili više prikriveno — proletarijat, srednju klasu i buržoaziju, a u drugom, izričito — proletarijat, buržoaziju i zemljovlasnike).

Ispitaćemo sada šta u svakom od ovih razdoblja i na pojedinim nivoima analize biva sa srednjom klasom. Ona se, naime, u Marxovoj promenljivoj i nedoslednoj teoriji javlja i iščezava u skladu s trenutnim analitičkim potrebama. Marx se — što je poklonicima teško priznati — neprestano lomi između eshatološke vizije i sociološke analize. Iako je srednja klasa osuđena na propast (radikalna polarizacija je uslov proleterske revolucije), ona ustrajno odlaže zaoštavanje osnovne kapitalističke protivrečnosti (konačno odvajanje rada od kapitala), i zato je u piščevim očima, kao što je duhovito primećeno, sitna buržoazija u stvari »rođeni smutljivac [koji] neprestano ometa tok istorije«.¹¹ Tvrda formulacija dvoklasnog modela, čiji je najizrazitiji primer *Manifest*, ne ostavlja srednjoj klasi nikakve izgleda da se održi u sve dubljoj polarizaciji kapitalističkog društva, a sociološka i, delimično, ekonomska analiza ne mogu da prenebregnu činjenice koje ukazuju ne samo na opstanak već i na bujanje srednje klase. Otuda ozbiljni problemi interpretacije koje Marx — a savremeni marksistički sociolozi još i manje — nikad ne uspeva sasvim da ukloni: na koji način usaglasiti činjenice s osnovnim teorijskim postulatom? Jer, čak i kada je ne samo priznavao postojanje jedne srednje klase već i najavljivao njen uspon, Marx nije ni hteo ni mogao da se odrekne svoje eshatološke dvoklasne vizije koja je uvek ostajala srž njegovog učenja. Doista, budući da »teorija klasa za Marxa nije bila teorija o preseku društva zastavljenog u vremenu... već sredstvo za objašnjenje promena u društvu kao celini«¹², on je neprestano nastojao da umanjí značaj činjenica koje nisu svedočile o već započetoj ili, čak, ostvarenoj radikalnoj polarizaciji. Kada je želeo da retrospektivno objasni dosadašnje kretanje istorije, ili pak da ukaže na njegov osnovni pravac u budućnosti, činilo mu se da stvarnu eksplikativnu vrednost može da ima jedino dinamički dvoklasni model. Naime, nad suprotnim ekonomskim interesima dveju različitih klasnih si-

8. »Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu« (»Osamnaesti primer Louisa Bonaparte«, 1852. *MED*, tom 11, str. 161). Jedina nevolja s ovom inače privlačnom definicijom je u njenoj očitoj cirkularnosti: jedna klasa određena je isključivo s obzirom na drugu klasu, čije se određenje navedenim osobinama već pretpostavlja.

9. »Vlasnici gole radne snage, vlasnici kapitala i zemljovlasnici, kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju izvore dohotka... sačinjavaju tri velike klase modernog društva« (*Kapital III*, 1863/1867, *MED*, tom 23, str. 735).

10. Marxovi istorijsko-sociološki spisi nastali sredinom veka povodom revolucionarnih zbivanja u Francuskoj često se navode kao svedoštvo u prilog tvrdnje da on u načelu nije bio rukovodeni dvoklasnim modelom. Jedni tvrde da u »Klasnim borbama« Marx razlikuje »najmanje pet klasa« (Jean-Yves Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, Editions du Seuil, Paris 1970, str. 111), drugi su nabrojali šest (Veljko Korać, *Marx i savremena sociologija*, Bigz, Beograd 1976, str. 259), a neki čak osam klasa (Alain Touraine, *Sociologie de l'action*, Editions du Seuil, Paris 1965, str. 156). Ima li se, međutim, na umu da se svi interesi najzad svode na samo dva, uvida se da u pozadini Marxove pluralističke analize i ovde stoji dvoklasni model.

11. Christian Baudelot et al., *La Petite bourgeoisie en France*, Maspero, Paris 1975, str. 12.

12. Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London 1967, str. 19. Ovaj pisac je, čini nam se, najuverljivije obrazložio ugrađenost dvoklasnog modela u same osnove Marxove teorije i ukazao na njegovu heurističku vrednost u objašnjenju društvene promene (vid. šire u našem predgovoru /»Klasa, interes, moć«/ istoimenoj tematskoj svesci časopisa *Marxizam u svetu*, VII, br. 8, 1980, str. VII-IX). Dahrendorf se, u svojoj rekonstrukciji Marxove klasne analize, velikim delom oslonio na poznato nastojanje Theodora Geigera (*Die Klassengesellschaft in Schmelztiegel*, Köln und Hagen 1949).

tuacija (rad versus kapital) izrasta dihotomna slika društvene strukture. U kapitalizmu su proletarijat i buržoazija klase koje se obrazuju zahvaljujući ovim oprečnim klasnim položajima i ponašaju u skladu s nepomirljivim i, čak, međusobno isključivim klasnim interesima. Mnoštvo interesa koji se očituju u političkom sukobu svode se najzad samo na dva: očuvati ili ukinuti postojeći način proizvodnje.¹³ Dakle, *tertium non datur*: teorijskom ekstrapolacijom zatečenog stanja morao je Marx predvideti iščezavanje srednje klase ne samo u političkom već i u sociološkom smislu; ili, kako je to Dahrendorf formulisao, »s gledišta [Marxove] teorije konflikata nema entiteta kao što je srednja klasa«.¹⁴ Da bi dvoklasni model mogao uverljivije da funkcioniše, valjalo je teorijski zapečatiti sudbinu srednje klase, a skok sa sociološke na filozofsku ravan analize izvesti preko njenih leđa.

U osnovi ove ideje moguće je zaista naći jedno hegelijansko dijalektičko nadahnuće. Kod Marxa, naime, srednja klasa nije onaj »opšti stalež« koji posreduje među krajnostima i uspostavlja ravnotežu na »bojnom polju privatnih interesa«. U njoj je, naprotiv, oličena osnovna protivrečnost građanskog društva, to jest jednovremeno i još nerazlučeno opstojanje kapitala i rada u istim rukama. Zato se u Marxovom modelu društvene strukture srednja klasa javlja kao »opći predstavnik filistarske prosječnosti svih ostalih klasa«¹⁵, kao »sama socijalna protivrečnost u dejstvu«.¹⁶ Protivrečnost se, međutim, mora rasplesiti i sasvim ogoliti u doslednom razdvajanju dveju klasa koje se više ne mogu svojim »uslovima egzistencije«, naime radom i kapitalom, međusobno preplitati u nekoj trećoj sili koja ometa istorijsko kretanje. Umesto sklada koji sitna buržoazija nastoji da ostvari mirenjem oprečnih i isključivih krajnosti, umesto »dekretovanja opšte prosečnosti«¹⁷ nad kojom se Marx gnuša, predstoji joj propast koja će omogućiti neposredan sudar dveju »osnovnih«, »istorijskih« klasa — proletarijata i buržoazije. Na ovom nivou analize sitna buržoazija javlja se kod Marxa kao žrtva istorijskog fatuma: sve dok najamni rad i kapital koegzistiraju u istoj klasi (»kao posednik sredstava za proizvodnju sitni buržuj je... kapitalista, kao radnik on je svoj sopstveni najamni radnik«¹⁸) nema raspleta osnovne protivrečnosti građanskog ekonomsko-političkog sistema, dakle — nema proleterske revolucije. Da bi se kapitalistički način proizvodnje sasvim razvio, a potom konačno propao, sitnoburžoaski način proizvodnje »mora biti uništen i biva uništen«.¹⁹ Ima, čini se, istine u onoj Calvezovoj napomeni da je hegelijanska dijalektika, »u obliku suprotnosti sluga—gospodar, možda prisutna u pozadini dualizma buržuj—proleter«.²⁰

13. Upr. opširnije u P. Bachrach i M. S. Baratz, »Dva lica moći«, *Marxizam u svetu*, naved. sv., str. 125-137; I. D. Balbus, »Pojam interesa u pluralističkoj i marksističkoj analizi«, isto, str. 138-169 i, naročito, S. Lukes, »Moć: jedno radikalno shvatanje«, isto, str. 191-238. Marx zaista barata pojmom moći shvaćenim kao *zero-sum concept*: on je i osnova njegovog dvoklasnog modela.

14. R. Dahrendorf, naved. delo, str. 52.

15. K. Marx, »Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod«, 1843/1844, *MED* tom 3, str. 158-159.

16. K. Marx, Pismo P. V. Anjenkovu, 28. 12. 1846, *MED*, tom 34, str. 432.

17. K. Marx, »Osamnaesti primer Louisa Bonaparte«, na naved. mestu, str. 114.

18. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti I*, 1862/1863, *MED*, tom 24, str. 311. Ovo je, možda, Marxova najsažetija definicija srednje klase u smislu sitne buržoazije.

19. K. Marx, *Kapital I*, 1867, *MED*, tom 21, str. 671. U ovom stavu jasno odjekuje Marxovo hegelijansko ubeđenje u neminovnost raspleta društveno-ekonomskih protivrečnosti: srednja klasa mora nestati, jer nije autentična društveno-ekonomska snaga.

20. J.-Y. Calvez, naved. delo, str. 114.

Čak ni strogi ekonomisti, inače veoma skloni Marxu, nisu mogli odoljeti a da u dvoklasnom modelu ne vide uticaj »hegelijanske koreografije« koja je nalagala da se »u dijalektičkom kretanju... suprotnosti raspliću, potvrđuju, negiraju i dražesno iščezavaju sa scene u bleštavom *Aufhebung*«. ²¹ Ostavimo, međutim, po strani identifikovanje Hegelovog nasleđa i u Marxovoj klasnoj analizi i pokušajmo da razmotrimo izričito *ekonomsku* argumentaciju kojom on najpre pokušava da odbrani svoju projekciju o neizbežnoj propasti srednje klase, a zatim je, u stvari, sâm osporava.

I pre nego što se upustio u sistematsku analizu funkcionisanja kapitalističke privrede, Marx je nagovestio da klasa posednika ne samo što se neće uvećavati nego se *mora* smanjivati. Još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* uočeno je ono što će kasnije biti formulisano kao najopštiji zakon čijim delovanjem treba da se objasni priroda slobodnotržišnog sistema: »Konkurencija među kapitalima uvećava akumulaciju među kapitalima« ²², a od nje — kaže Marx blagonaklonije nego što će kasnije činiti — »trpi mali kapitalista«. ²³ Ovaj uvid, razume se, nije bio originalan. Klasični ekonomisti bili su svesni dubokog raslojavanja koje pogađa preduzetničku klasu, ali su — kao, na primer, Adam Smith — uzroke propasti sitnih kapitalista videli uglavnom u kontingentnim uslovima poslovanja, nedovoljnoj marljivosti, rasipništvu, nedostatku »poslovne sreće«, sticaju nepovoljnih okolnosti na tržištu itd. Smith je verovao da je padanje pod stečaj akcidentalna pojava, jer je »broj razboritih i uspešnih preduzeća svuda... mnogo veći od broja nerazboritih i neuspešnih... [N]esretni ljudi koji upadnu u tu nevolju sačinjavaju samo veoma mali deo celokupnog broja onih koji se bave trgovinom i svim drugim vrstama poslova i ne iznosi mnogo više od jednog na hiljadu«. ²⁴

Marx, međutim, tvrdi nešto više: da je, naime, propadanje sitnih kapitalista nužna posledica delovanja izričito ekonomskih zakona koji su ugrađeni u same osnove sistema. U poglavlju u kojem smo se bavili ulogom sitne buržoazije u prelasku iz feudalizma u kapitalizam ukazali smo već na Marxovo uverenje da su klice konačne propasti nezavisnih vlasnika na vlastitim sredstvima bile sadržane još u razdoblju prvobitne akumulacije kapitala. Ali tek je u klasičnoj liberalnoj fazi razvitka kapitalizma zakon progresivne akumulacije oslobođen svih vanekonomskih činilaca koji ometaju njegovo delovanje. Sada kapital *jeste* kapital samo ako se akumulira, a akumulira se, između ostalog, i eksproprijacijom sredstava za proizvodnju ograničenih razmera. Slobodna konkurencija mora voditi monopolizaciji izgleda na tržištu, jer »ako se velikom kapitalu suprotstave sasvim maleni kapitali s malenim dobitcima... on ih onda potpuno uništava«. ²⁵ Engels je ovaj Marxov tendencijski zakon rano proglasio slikom dovršenog stanja kada je našao da u Engleskoj »postoji samo klasa bogataša i klasa siromaha, jer sitna buržoazija nestaje svakim danom sve više«. ²⁶ On je prebrzo utvrdio da je »mnogobrojna sitna srednja klasa 'iz dobrih starih vremena' uništena industrijom i pretvorena s jedne strane u bogate

21. Martin Nicolaus, »Proletariat and Middle Class in Marx«, *Studies on the Left*, br. 7, 1967.

22. K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi«, 1844, *MED*, tom 3, str. 199.

23. Isto, str. 199.

24. Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd 1970, tom I, str. 476—477 (upor. i str. 481—486).

25. K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi«, na naved. mestu, str. 201.

26. F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 1845, *MED*, tom 4, str. 130.

kapitaliste, a s druge strane u siromašne radnike« ²⁷, i na ovu »mnogo žaljenu posledicu« ^{27a}, slobodne konkurencije ukazivao upravo u vreme procvata liberalističkog ubeđenja u sve izvesnije razmicanje granica srednje klase. Međutim, u to vreme Engels veruje da konačno pojednostavljivanje društvene strukture neće nužno voditi slomu sistema, već će samo »prisiliti društvo na reorganizaciju prema razumnijim principima«. ²⁸ Dakle, teorija o dvoklasnom društvu nije još povezana s teorijom o neizbežnoj proleterskoj revoluciji.

Tek se u *Manifestu* susreće prva izričita formulacija tvrdnje da je produbljivanje klasnih razlika i iščezavanje sitne buržoazije nužan preduslov razgorevanja klasne borbe u pravom smislu reči. Ono što je u *Bedi filozofije* najavljeno kao »suprotnost između proletarijata i buržoazije [koja] jeste borba klase protiv klase, borba koja, dovedena do svog vrhunca, znači potpunu revoluciju« ²⁹, u *Manifestu* je propagandistički pojednostavljeno na onom slavnom mestu: »Ali naša epoha, epoha buržoazije«, pišu Marx i Engels, »odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. *Cijelo se društvo sve više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge — buržoaziju i proletarijat*«. ³⁰

U sociološkom pogledu, ovaj stav jasno implicira (a) da je polarizacija tendencijska, (b) da će biti potpuna i (c) da će predstavljati preludij u revoluciju. U potonjim spisima, međutim, malo gde nalazimo na tako određite tvrdnje ³¹, i zato se kritičari dvoklasnog modela najradije pozivaju na *Manifest* koji je u ovom pogledu zaista isključiv: »Dosadašnji sitni srednji staleži, sitni industrijalci, trgovci i rentijeri, zanatlije i seljaci, sve te klase srozavaju se u proletarijat«, koji se na taj način »regrutuje iz svih klasa stanovništva«, nagrizajući tradicionalnu klasnu strukturu u toj meri da čak i »čitavi dijelovi vladajuće klase« padaju u njegove redove. ³² *Manifest* je, u ovom pogledu, dosledan u svom pesimizmu (ili, posmatramo li stvar s gledišta ondašnjeg revolucionara, *optimizmu!*), ali ipak sadrži i jedno retko navođeno mesto koje kao da odudara od celokupnog njegovog duha: »U zemljama u kojima se razvila moderna civilizacija«, vele pisci, »obrazovala se nova sitna buržoazija, koja lebdi između proletarijata i buržoazije i koja se stalno nanovo formira kao dopunski dio buržoaskog društva...«. Ni njoj, međutim, ne predstoji sjajna budućnost, jer »konkurencija stalno baca u proletarijat njene pripadnike«, a »s razvitkom krupne industrije približuje [se] dan kada će taj sloj potpuno nestati kao samo-

27. Isto, str. 129.

27a. F. Engels, »Dva govora u Elberfeldu«, 1845, *MED*, tom 5, str. 211.

28. F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, naved. delo, str. 130. Valja primetiti da u ono vreme Engels još pravi razliku između »gornjeg« i »donjeg« sloja srednje klase i uspostavlja neposredan odnos između njihovih ekonomskih prilika i političkog stanovišta: prvi sloj je »liberalan«, drugi pak »radikaln« (»Pisma iz Londona«, 1843, *MED*, tom 4, str. 1). Ovo razlikovanje bilo mu je potrebno zato što pojam srednje klase još ne izjednačuje s pojmom sitne buržoazije: »... reč srednja klasa«, veli on u svom predgovoru studiji o engleskoj radničkoj klasi (naved. delo, str. 114), »upotrebljavao sam u smislu engleske middle-class (ili, kao što se skoro uvek kaže middle-classes), koja kao i francuska reč bourgeoisie označava posedničku klasu, i to specijalno onu posedničku klasu koja se razlikuje od takozvane aristokratije«. Ova upozorenja uskoro više neće biti potrebna (upor. ovde nap. 1).

29. K. Marx, *Bijeda filozofije*, 1847, *MED*, tom 7, str. 144.

30. K. Marx — F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, 1848, *MED*, tom 7, str. 381.

31. Marx i Engels su veoma retko i nerado odstupali od programa izloženog u *Manifestu*. U predgovoru nemačkom izdanju 1872. pisci su ipak stidljivo dopustili da je onaj program »sada mjestimično zastario« (*MED*, tom 29, str. 80), mada su, kao što ćemo videti, u međuvremenu svoje stanovište u pogledu sudbine srednje klase znatno korigovali.

32. K. Marx — F. Engels, *Manifest*, naved. delo, str. 386—387.

stalni dio modernog društva i kada će u trgovini, manufakturi i poljoprivredi biti zamenjen nadzornicima i slugama.³³

U prvi mah nije sasvim jasno na koju srednju klasu Marx i Engels misle. Ako imaju na umu tradicionalnu sitnu buržoaziju, o kojoj je bilo govora u maločas navedenom odlomku *Manifesta*, ne vidi se zašto bi ona bila »nova«, niti pak zašto se »stalno nanovo formira«, kada je već odlučno rečeno da je proces njene proletarizacije ireverzibilan. Ako je, međutim, kao što se ponekad hoće³⁴, reč o naslućivanju uspona jedne zaista nove srednje klase zavisnih službenika (današnja »nova srednja klasa« ili »beli okovratnici«), ne vidi se zašto i oni postaju žrtve konkurencije i zašto će, s razvitkom krupne industrije, »potpuno nestati« umesto da se, naprotiv, neprestano uvećavaju. Istina, Marx uviđa — naročito u poznijim *Teorijama o višku vrednosti* — uspon neproizvodnih najamnih radnika, ali ih nikada ne svrstava u srednju klasu, a još manje u sitnu buržoaziju.³⁵ Navedeno mesto može se, dakle, tumačiti jedino kao rana, gotovo nesvesna korekcija dvoklasnog modela — korekcija koja će u poznijim delima pre-rasti u, istina nedovoljno razvijenu, ali ipak Marxovu drugu teoriju o srednjoj klasi. Uostalom, da autori *Manifesta* ovde misle doista na »staru« srednju klasu, svedoči i jedan Engelsov kasniji stav koji takođe tvrdi da »osim buržoazije i proletarijata krupna industrija stvara još jednu vrstu međuklase, koja se nalazi između ove dve — stvara sitnu buržoaziju.«³⁶ S jedne strane, dakle, krupna industrija uništava ekonomsku osnovu pretkapitalističkog načina proizvodnje, a s druge pak na svojim marginama stvara uslove za uspon jedne »nove sitne buržoazije«. U prvom slučaju, čini se, pisci govore *sub specie historiae* (polarizacija će jednom ipak biti potpuna), a u drugom imaju na umu činioce koji odlažu cepanje društvene strukture na samo dve velike klase, proletarijat i buržoaziju. Već u najranijim spisima izbijaju, naime, na videlo sukob između dveju ravni analize, filozofske i sociološko-ekonomske. Opšti model objašnjenja funkcionisanja kapitalističkog sistema zahtevao je izvesno prilagođavanje činjenica zahtevima teorije.

Iako se više neće vraćati apodiktičnosti *Manifesta*, Marx će se i ubuduće, za ljubav svog osnovnog teorijskog postulata i političkog programa, povremeno upuštati u, najblaže rečeno, preuranjene tvrdnje: »Velika Britanija je«, veli on u jednom manje poznatom radu, »zemlja gde su despotizam kapitala i ropstvo rada dostigli najviši stupanj razvoja. Ni u jednoj drugoj zemlji srednji slojevi između milionara... i najamnog roba... nisu tako radikalno zbrisani s lica zemlje... U Velikoj Britaniji je izvršeno potpuno odvajanje svojine od rada.«³⁷ Imamo li u vidu da je u vreme kada Marx piše ove redove, naime pedesetih godina prošlog veka, srednja klasa

33. Isto, str. 397—398, podvukao A. M.

34. Upor. npr. N. Poulantzas, naved. delo, str. 219—223. Pogrešno razumevši ovaj odlomak, »novu srednju klasu« Poulantzas naziva »novom sitnom buržoazijom«. Uzgred treba primetiti da je sasvim besmisleno nastojanje mnogih sociologa da Marxovo proročanstvo o iščezavanju srednje klase ublaže tvrđnjom da on ipak uviđa uspon neproizvodnih najamnih radnika qua srednje klase. Reč je naprosto o zameni teze, jer je u prvom slučaju reč o »staroj«, a u drugom o »novoj« srednjoj klasi — ukoliko neproizvodne radnike Marx uopšte i smatra pripadnicima neke srednje klase.

35. Upor. ovde, str. 128—129.

36. F. Engels, »Prusko vojno pitanje i nemačka radnička partija«, 1865, *MED*, tom 27, str. 55.

37. K. Marx, »Radnički parlament«, 1854, *MED*, tom 13, str. 103. Ali, budući da najrazvijenija kapitalistička zemlja »pokazuje manje razvijenoj... samo sliku njene sopstvene budućnosti« (K. Marx, Predgovor prvom izdanju *Kapitala*, *MED*, tom 21, str. 14), polarizacija čiji vrhunac Marx opaža U Engleskoj u stvari je »opšta pojava koja se može zapaziti u celoj Evropi« (K. Marx, »Stanje u Pruskoj«, 1859, *MED*, tom 15, str. 553).

u Engleskoj još obuhvatala dobar deo ukupnog stanovništva³⁸, moramo da zaključimo da ova tvrdnja nije pozitivni sociološki sud već *desideratum* izveden iz prerane ekstrapolacije jednog tendencijskog zakona. Samo nekoliko meseci kasnije, pisac će i sâm posumnjati u adekvatnost ove slike stvarnim prilikama i u jednom, u ovom pogledu manje ambicioznom radu, progovoriće o »svim slojevima buržoaske klase — od 'veoma uglađenih' rentijera i kapitalista... do sitnih dućandžija i advokatskih pisara.«³⁹

U Marxovim zrelim ekonomskim radovima na budućnost srednje klase gleda se kao na njenu *in extremis* projektovanu prošlost. Napredovanjem čistog kapitalističkog načina proizvodnje, čijem je uspostavljanju ona doprinela najvećma svojim raslojavanjem, stvaraju se uslovi da ona potpuno iščezne. Ova projekcija oslanjala se prvenstveno na veru u kompletno delovanje dvaju opštih zakona čiju formulaciju, međutim, Marx i sâm znatno ublažuje uvek kada obazrivije vodi računa o konkretnim ekonomskim i sociološkim činjenicama: reč je, s jedne strane, o zakonu kapitalističke akumulacije, a s druge, o zakonu tendencijskog pada prosečne profitne stope. Ostavićemo po strani prigovore koje su, najčešće s pravom, ekonomisti odavno uputili ovim zakonima i razmotrićemo samo one Marxove stavove u pogledu njihovih sekundarnih posledica koji se neposredno tiču budućnosti tradicionalne sitne buržoazije.

Ono što nam se najpre ukazuje jeste činjenica da se u svojim ekonomskim analizama Marx ne odvažuje na određito poricanje mogućnosti da čak i u okviru sve produbljenije polarizacije na osi najamni rad/kapital još zadugo opstanu i pretkapitalistički oblici privređivanja koji objedinjuju u istim rukama neposredno proizvođenje i posedovanje sredstava za proizvodnju. Sve njegove primedbe o besperspektivnosti sitnoburžoaskog načina proizvodnje odnose se, na ovoj ravni analize, uglavnom na prvobitnu akumulaciju kapitala, naime na »predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji njemu odgovara.«⁴⁰ Čista kapitalistička proizvodnja podrazumevala je »oslobođenje radne snage kao robe«, a osnovni uslov da bi kapitalista mogao da »zateče radnu snagu na tržištu kao robu jeste da njen vlasnik, umesto da bude kadar prodavati robe u kojima se njegov rad opredmetio«, bude prinuđen da »nudi na prodaju kao robu samo svoju radnu snagu koja postoji samo u njegovoj živoj ličnosti.«⁴¹ Ovaj je uslov, očigledno, morao da bude zadovoljen u jednom društveno-ekonomskom sistemu u kojem je još najveći deo stanovništva raspolagao vlastitim sredstvima za proizvodnju i nije bio ni voljan ni prinuđen da se, kao slobodna radna snaga, prepusti tržištu. Jer, doista, sve dok radnik »može da akumulira za sebe, a može to dok god je vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, kapitalistička akumulacija i kapitalistički način proizvodnje nemogući su.«⁴² U Marxovoj shemi društveno-ekonomskih formacija nema zato načina proizvodnje ogra-

38. Ostavimo li po strani neumereni optimizam ondašnjih liberala (»Nije sporno da je u Velikoj Britaniji srednji sloj brojao i da tvori najširi deo celokupnog narodnog tela« / James Mill, »Essay on Government«, u *Western Liberalism. A History in Documents from Locke to Croce*, ed. by E. K. Bramsted and K. J. Melhuish, Longman, London and New York 1978, str. 334/), ostaje ipak da je, prema najskromnijim procenama i najuže shvaćena, srednja klasa u viktorijanskoj Engleskoj obuhvatala u ono vreme još oko 17% ukupnog stanovništva (upor. J. Gould, u *A Dictionary of the Social Sciences*, ed. by J. Gould and W. L. Kolb, The Free Press, New York 1965, str. 427).

39. K. Marx, »Engleska buržoazija«, 1854, *MED*, tom 13, str. 519 (Značajno je primetiti da je ovaj tekst u originalu naslovljen kao »English Middle Class«, što je potvrda više da u ono vreme Marx još ne luči sasvim između srednje klase uopšte i sitne buržoazije kao srednje klase).

40. K. Marx, *Kapital I*, naved. delo, str. 631.

41. Isto, str. 155.

42. Isto, str. 631.

ničenih razmera kao posebnog stupnja istorijskog razvoja: sitnoburžoaski način proizvodnje nikad ne može da se organizuje u razmerama globalnog društva, iako postoji na marginama svih dosadašnjih oblika privređivanja. Njegovo potpuno iščezavanje u kapitalizmu Marx je, rekosmo, pretpostavio neumereno prosleđujući tendencije opažene za prvobitne akumulacije kapitala, i zato je najzad mogao da kaže da »kapitalistički način proizvodnje i akumulacije, dakle kapitalistička privatna svojina, imaju za uslov uništenje privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu, tj. eksproprijaciju radnika«.42a Ali, da li baš svih radnika na vlastitim sredstvima za proizvodnju?

Rado se, naime, slažemo da kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja odvajanje radnika od »svojine na uslove za ostvarenje rada«, ali ne vidimo zašto bi on morao da vodi i potpuno uništenju samostalnog preduzetništva. Jer, kada je jednom uspostavljen, on svojim načelima određuje i sve »ostatke« prethodnih oblika privređivanja koji ne ometaju njegovo funkcionisanje; na njima pak opstojе i klase koje se ne svrstavaju nužno u proletarijat ili buržoaziju. Već smo ukazali na vanekonomske razloge kojima se rukovodi projektovanje sheme rad *versus* kapital kao čiste binarne opozicije: ništa ne sme da stoji na putu polarizaciji dveju klasa, jer je ona preduslov proleterske revolucije. U tom svetlu razumljiva je i neka vrsta oduševljenja koju Marx i Engels osećaju pred prizorom propasti sitnoburžoaskih slojeva. Ekonomska propast radikalizovaće sitnog buržuja, a »takva situacija«, kao da likuje Engels, »nama je baš potrebna, nama komunistima«.43 Marx je ipak postajao sve svesniji da se stvarnost samo mukotrпно približava stanju koje model postavlja kao vrhunac kapitalističkog razvitka, o čemu svedoče i one njegove setne reči: »Pored modernih nevolja, pritiskuje nas i čitav niz nasleđenih nevolja, koje potiču otuda što još vegetiraju starinski, preživeli načini proizvodnje, praćeni nesavremenim društvenim i političkim odnosima. Ne patimo samo od živih, nego i od mrtvih«.44 Čini se kao da je ustrajno odolevanje sitne buržoazije konačnoj proletarizaciji nevolja veća s gledišta stvari koju Marx zastupa negoli je smetnja krupnom kapitalisti koji, prema teoriji, mora da eksproprijše privatnu svojinu ograničenih razmera. Jer, ono što u Marxovim i Engelsovim očima obezvređuje sitnoburžoaski način proizvodnje jeste, s jedne strane, usitnjenost kapitala koja onemogućuje masovnu koncentraciju radnika i usporava njihovo klasno osveščivanje, a s druge, ideal samostalnog preduzetništva koji za još znatan deo proletarijata predstavlja živi model aspiracije i otupljuje njegovu revolucionarnost. Teorija o progresivnoj akumulaciji sada je već čvrsto povezana s teorijom revolucije. Otuda potonji prezir radničkih partija — prvenstveno komunističkih — prema sitnoburžoaskom ili »malograđanskom« etosu koji pretila da ugrozi čistoću proleterskog pogleda na svet.

Akumulacija kapitala je nepovratan proces koji privatnu svojinu ukida i pretvara u društvenu, odnosno kolektivnu svojinu — razume se, kolektivnu ne još u pravnom nego organizacijskom obliku. Krupna svojina, mislio je Marx, ne trpi pored sebe nikakav drugi oblik svojine i dejstvuje kao »razarač i rastvarač na svaki stariji oblik proizvodnje«. Na taj način uspostavljena je neposredna veza između prvobitne i svake potonje akumula-

42a

Isto, str. 682.

43.

K. Engels, Pismo P. Lafargueu, 12. 10. 1885., MED, tom 43, str. 333. Sitna buržoazija biće »bačena«, »gurnuta«, itd. na stranu proletarijata, i zato valja pozdraviti njen ekonomski slom koji je nužan preduslov sloma sistema.

44.

K. Marx, Kapital I, naved. delo, str. 14.

cije, jer »iste okolnosti koje proizvode osnovni uslov kapitalističke proizvodnje... guraju svu robnu proizvodnju da pređe u kapitalističku robnu proizvodnju«.45 Ali, opravdano je posumnjati u nužnost zaključka da krajnji rezultat akumulacije mora da bude »pretvaranje svih neposrednih proizvođača u najamne radnike«.46 Nema zбора, »tok razvitka kapitalističke proizvodnje i akumulacije zahteva procese rada u sve većem razmeru«47, ali Marx će — kao što ćemo ubrzo pokazati — i sâm uočiti ograničavajuće činioce koji suzbijaju neobuzdanu akumulaciju kapitala. Naime, onaj proces koji on naziva »progresivnom eksproprijacijom više ili manje neposrednih proizvođača«48 deluje na izgled ireverzibilno samo u prvom razdoblju razvitka kapitalizma, a docnije se samo *povremeno* obnavlja žestinom koja je ipak daleko od prvobitne. Ovo se zbiva, na primer, u trenucima monopolizacije tržišta, imperijalističke kartelizacije, preorijentacije privrede na ratnu industriju, pojačane inflacije i propasti kreditnog sistema itd. Tragične posledice jednog takvog sticanja nepovoljnih okolnosti razmotrićemo u poglavlju posvećenom »socijalnoj panici« sitne buržoazije koja je dovela do uspona nacizma i fašizma uopšte.

S druge je strane nužnost nesputane akumulacije i, otuda, proletarizacije neposrednih proizvođača na vlastitim sredstvima izvedena iz neizbežnosti opadanja prosečne profitne stope. Ovaj zakon je, štaviše, postavljen kao krunski argument u teoriji o iščezavanju svih prelaznih stupnjeva između proletarijata i buržoazije u *sociološkom*, a rada i kapitala u *ekonomskom* smislu. Ali, ni u okviru delovanja ovog zakona — čak i kada bi njegova uverljivost bila izvan sumnje — propast srednje klase nije ni bliska ni izvesna. Imamo na umu jedno upozorenje samog Marxa koje se često prenebrgava upravo zato što, bez njega, teorija ostaje nemoćno izložena najbanalnijem prigovoru: kada profitna stopa sasvim opadne, moralo bi, navodno, da nestane i preduzetnikove motivacije da i dalje pokreće proizvodni aparat: sistem bi razorio vlastite osnove. Marx, međutim, ističe da »isti uzroci koji rađaju apsolutno opadanje viška vrednosti«, naime uvećanje postojanog kapitala u odnosu na promenljivi u ukupnoj masi predujmljenog kapitala, »pa otud profita na neki dati kapital, pa otud i profitne stope računate u procentima, dovode i do porasta apsolutne mase viška vrednosti, pa dakle i profita koji prisvaja društveni kapital (tj. ukupnost kapitalista)«.49 Budući da opadanje profitne stope, koja je samo relativni pokazatelj uspešnosti poslovanja, nipošto ne podrazumeva i apsolutno opadanje mase živog rada, jedinog tvorca vrednosti s gledišta ove teorije, »broj radnika koje kapital primenjuje, dakle apsolutna masa rada koju on pokreće, a stoga apsolutna masa viška rada koju on usisava, stoga i masa viška vrednosti koji on proizvodi, stoga i apsolutna masa profita koji on proizvodi može rasti, i to progresivno rasti, uprkos progresivnom padanju profitne stope«.50 Marx, naime, nalazi da će sve veća masa predujmljenog postojanog kapitala imati na raspolaganju sve veću ponudu radne snage i, otuda, crpsti sve veći višak rada, dakle, sve veću masu profita. Opadanje prosečne profitne stope kapitalisti nadoknađuju uvećanjem *obima*

45.

K. Marx, Kapital II, MED, tom 22, str. 38.

46.

Isto, str. 98.

47.

K. Marx, Kapital III, naved. delo, str. 185.

48.

Isto.

49.

Isto, str. 187, podvukao A. M.

50.

Isto, str. 184, podvukao K. M.

uposlene radne snage: ukupni predujmljeni kapital *raste* brže nego što profitna stopa *pada*.

U ovom trenutku, rekosmo, ne želimo da sumnjamo u ispravnost zakona koje smo ukratko ocrtali već nameravamo da vidimo čemu njegovo delovanje vodi u pogledu sudbine sitnih kapitalista. Čini se da ih pomenuti zakon pogađa bar na tri načina: (a) zbog svojih ograničenih investicionih mogućnosti, sitni kapitalisti nisu u stanju da normalno opadanje profitne stope nadoknade uvećanjem mase profita; (b) krupniji kapitalisti koji teže da monopolizuju tržište i na taj način istisnu sitne konkurente, namerno obaraju profitnu stopu i poslovanje ovih potonjih čine nerentabilnim i (c) potreba krupnih kapitalista da neprestano uvećavaju ne samo kapitalna ulaganja nego i obim radne snage (s gledišta radne teorije vrednosti, *pre svega* masu promenljivog kapitala!) ne bi li uvećali *masu* profita kada njegova *stopa* pada, vodi koncentraciji rasparčanog kapitala i proletarizaciji nekonkurentnih vlasnika koji se pretvaraju u najamne radnike. Uostalom, o čvrstoj povezanosti pomenutog zakona s budućim položajem sitne buržoazije svedoči jasno i jedna napomena u *Teorijama o višku vrednosti*: »Najvažnija konsekvencija zakona padanja profitne stope... jeste ta da on pretpostavlja stalno rastuću koncentraciju kapitala, dakle stalno rastuće dekapitalizovanje sitnih kapitalista.«⁵¹ Nepovoljne posledice koje, s gledišta sitne buržoazije, stvara delovanje zakona o tendencijskom padu prosečne profitne stope, rezultat su međusobne povezanosti triju činilaca: akumulacije, koncentracije i uvećanog organskog sastava kapitala. Zato, »... akumulacija ubrzava padanje profitne stope ukoliko je s njom data koncentracija radova u velikom razmeru, a s time viši sastav kapitala. S druge strane, padanje profitne stope opet ubrzava koncentraciju kapitala i njegovu centralizaciju razvlašćivanjem sitnijih kapitalista, eksproprijacijom poslednjeg ostatka neposrednih proizvođača kod kojih još ima šta da se ekspropriše. Ovim se«, nastavlja Marx, »s druge strane ubrzava akumulacija, u pogledu mase, mada s profitnom stopom pada i stopa akumulacije.«⁵² Krug je, izgleda, konačno zatvoren: velika riba *mora* pojesti malu!

Ali, ni ovde stvari nisu jednoznačne kao što bi se najčešće htelo. S jedne strane, Marx govori *grosso modo*: ekonomskim tendencijama koje je opazio on sagledava ishod u jednoj tački, naime u konačnom rascjepu rada i kapitala koji nastaje do kraja dovedenom akumulacijom i koncentracijom kapitala. S druge strane, pak, on opaža i protivne procese koji koriguju njegovu prvotnu pesimističku sliku u pogledu sudbine sitne buržoazije. Marx, naime, uzima u obzir i niz »uzroka sa suprotnim dejstvom« koji katastrofičnu polarizaciju odlažu — bojimo se — *ad Calendas Graecas*. Ne samo što je delovanje zakona o tendencijskom opadanju prosečne profitne stope usporeno povećanjem stepena eksploatacije rada, pojevtinjenjem elemenata postojanog kapitala, relativnom prenaseljenošću, činiocima u oblasti spoljne trgovine, uvećanjem akcijskog kapitala itd., nego se neprestano dovodi u sumnju i sâma projekcija eksproprijacije/proletarizacije: »Ovo rastavljanje uslova rada ovamo, a proizvođača onamo jeste ono što čini pojam kapitala; ono otpočinje s prvobitnom akumulacijom... zatim se kao stalni proces ispoljava u akumulaciji i koncentraciji kapitala, a ovde se naposljetku izražava kao *centralizacija* već postojećih kapitala u malo ruku i dekapitalizacija (u nju se sad pretvorila *eksproprijacija*) mnogo njih.«⁵³

51. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti III*, MED, tom 26, str. 345.

52. K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 204.

Nije li u ovom sudu o pretvaranju eksproprijacije u dekapitalizaciju sadržano Marxovo uviđanje da u sasvim razvijenom kapitalističkom sistemu, pod normalnim okolnostima, nema više potrebe — s gledišta krupnog kapitala — *eksproprijsati* sitnu buržoaziju nego je mnogo korisnije i delotvornije *centralizovati* već postojeće kapitale, to jest »dekapitalizovati« *srednju* buržoaziju? Uostalom, socijalna i privredna istorija nas uče da je na tržištu najčešće bilo više slobodne radne snage (»rezervna armija rada«) nego što je bilo potrebno promenljivog kapitala da bi se — još govorimo s gledišta radne teorije vrednosti — uvećala masa profita uprkos padu profitne stope. Čemu onda manje ili više nasilno eksproprijsati vlasnike ograničenih sredstava za proizvodnju i pretvarati ih u najamne radnike, kada je mnogo lakše uposliti jevtinu radnu snagu koja vrši pritisak na tržište rada? Da bi prvobitna formulacija zakona o centralizaciji odnosno proletarizaciji odslikavala stvarno stanje, trebalo bi navesti podatke koji govore u prilog pretpostavke da je najveći deo slobodne radne snage na tržištu rada neposredno potekao iz samostalnih i nezavisnih zanimanja, to jest da se proletarijat regrutuje najvećim delom u sitnoj buržoaziji. Ovaj podatak, koliko nam je poznato, nigde nije sa sigurnošću ustanovljen.

Marx je i sâm bio ponekad svestan da centralizacija ipak nije proces koji se — kao što postavlja njegova teorija o konačnom polarizovanju rada i kapitala, to jest o nužnom iščezavanju srednje klase — odvija nepovratno, pravom uzlaznom linijom. »Ovaj bi proces«, kaže on na jednom zanemarenom mestu, »ubrzo doveo kapitalističku proizvodnju do sloma kad *pored centripetalne sile protivne tendencije ne bi stalno opet delovale u smislu decentralizacije*.«⁵⁴ Dakle, sâm proces koji je stvorio i pokretao kapitalistički način proizvodnje pokazuje se najzad kao nefunkcionalan s gledišta održanja sistema. Uostalom, nije li borba protiv kartelizacije, koja je posle Marxove smrti urodila strogim zakonima protiv monopola (a ne treba smetnuti s uma da su ove zakone iznudili populistički pokreti čiju su masovnu osnovu činili upravo ustraušeni sitnoburžoaski slojevi⁵⁵), ojačala one »centrifugalne sile« koje su neprestano delovale u smislu obuzdavanja spontanijih ekonomskih procesa i suzbijale njihove krajnje posledice: uništavanje načina proizvodnje ograničenih razmera?

Vidimo, dakle, da je, u trenucima kada se nije bavio filozofskom analizom, dosledno sprovedenu eksproprijaciju sitne buržoazije (preduslov proleterske revolucije!) Marx smatrao neizbežnom samo u onoj meri u kojoj je mislio da je i delovanje zakona akumulacije, s jedne, i zakona o tendencijskom padu prosečne profitne stope, s druge strane, neminovno i besprijizivno. Teorija je u ovom slučaju, u svom razvijenijem obliku, korigovala vlastite pretpostavke.

Čak je i zakon koji predviđa progresivnu centralizaciju sredstava za proizvodnju doživeo delimičan, ali — s obzirom na čvrstinu osnovnog teorijskog postulata — ipak značajan demanti iz pera svog tvorca. Naime, još za Marxova života, akcionarska društva su ostvarila koncentraciju kapitala samo u organizacijskom ali ne i u formalno-pravnom smislu. Umesto da se usredsredi u »malo ruku«, kao što je nalagala teorija obznanjena u ranijem razdoblju, kapital se rasuo u »mnoštvo ruku«. Ono što je bila

53. Isto, str. 208, podvukao A. M.

54. Isto, str. 204.

55. Upor. npr. *Populism. Its Meaning and National Characteristics*, ed. by G. Ionescu and E. Gellner, Weidenfeld and Nicolson, London 1969; Massimo Teodorì, *La fine del mito americano*, Feltrinelli, Milano 1965.

jedna od dveju »osnovnih činjenica kapitalističke proizvodnje«, naime »koncentracija sredstava za proizvodnju u malo ruku«⁵⁶, pretvorilo se najzad u »ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje«.⁵⁷ I u ovom slučaju, naime, Marx je gipko prilagodio svoju teoriju o progresivnoj koncentraciji kapitala novim okolnostima čije je rađanje već mogao da uoči. Smatrao je da proces depersonalizacije kapitalističkog vlasništva vodi imanentnoj socijalizaciji privatno-posedničke privrede. »Kapital«, piše on, »koji po sebi počiva na društvenom načinu proizvodnje i pretpostavlja društvenu koncentraciju sredstava za proizvodnju i radnih snaga, dobija ovde [u akcionarskim društvima] direktno oblik društvenog kapitala... u suprotnosti prema privatnom kapitalu, i njegova preduzeća istupaju kao društvena preduzeća u suprotnosti prema privatnim preduzećima«.⁵⁸ Dakle, uslov socijalističkog preobražaja više nije, kao što se ranije tvrdilo, potpuno razdvajanje najamnog rada i kapitala, nego odvajanje funkcije upravljanja od funkcije posedovanja sredstava za proizvodnju. Reč je — danas znamo — o procesu koji je dugo oduševljavao nedovoljno promućurne posmatračke promena u savremenom kapitalizmu. Ubedljivo je, međutim, pokazano da se u suštini ništa bitno nije promenilo u prirodi kapitalističkog sistema, a najmanje pak da je na delu »socijalizacija kapitala« i odumiranje klase kapitalista *qua* vladajuće klase.⁵⁹ Marx je, međutim, mislio da akcionarska društva, kao »rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje«, označavaju — neznanom zašto — »nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu«!⁶⁰ Njegovim optimističkim gledanjem na ulogu *joint-stock companies*, koje je zadalo nevolje mnogim tumačima, nećemo se ovde posebno baviti; bitno je da utvrdimo da je u okviru ovog pomaka u Marxovim očekivanjima i sudbina srednje klase obasjana novim svetlom. Čini se, naime, da područjavanjanje kapitala u akcionarskim društvima više ne pretpostavlja razvlašćivanje i sitne buržoazije — utoliko pre što ova klasa, kao što Marx priznaje na jednom drugom mestu, proizvodi »samo nominalno na kapitalistički način«.⁶¹ Izgleda, dakle, da eksproprijacija ne mora da se protegne do svojih krajnjih granica i dovrši ukidanje svekolike privatne svojine. Kapitalistička privatna svojina, dakako, potiskuje svojinu stečenu vlastitim radom, ali — videli smo — samo zato da bi stvorila uslove za sopstveni razmah. Međutim, »čim je ovaj preobražajni proces u dovoljnom stepenu [dakle, ne sasvim!] doveo do raspada starog društva u dubinu i širinu, dalje područjavanjanje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno iskorišćavana, dakle zajednička sredstva za proizvodnju, a otud i dalja eksproprijacija privatnih sopstvenika, *dobijaju nov oblik*. Ono što se sada ima

56. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti III*, naved. delo, str. 327.

57. K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 370.

58. Isto.

59. Među mnogim piscima koji su se, posle teorija Bruna Rizzija *La Bureaucratization du monde*, 1939) i Jamesa Burnhama (*The Managerial Revolution*, 1941), oduševili idejom o »socijalizujućoj« ulozu akcionarskih društava, valja pomenuti pre svega J. K. Galbraitha (*The Affluent Society*, 1958). Ovim problemom bavimo se opširnije u našem poslednjem poglavlju, a ovde samo upućujemo na jedan dobar pregled rasprava o stvarnom smislu Marxovog zbunjivog uzdanja u odumiranje kapitalizma područjavanjanjem kapitala (*Ideology in Social Science*, ed by Robin Blackburn, Fontana / Collins, London and Glasgow 1975).

60. K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 370.

61. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti III*, naved. delo, str. 274.

da ekspropriše, nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike«.⁶²

Formulacija ne može da bude jasnija: »eksproprijacija eksproprijatora« moguća je i *pre* nego što je eksproprijator sasvim eksproprišao samostalno i nezavisne radnike na vlastitim sredstvima. Drugim, istorijskom iskustvu primerenijim rečima, mogli bismo da kažemo da proleterska revolucija započinje i *pre* nego što je dovršeno ono što je kapitalistički sistem imao još da obavi. Lenjin je vešto izvukao pouku iz Marxove korekcije vlastite filozofsko-istorijske sheme: jedna društveno-ekonomska formacija može ipak da propadne i *pre* nego što je iscrpla sve svoje životne sokove. Marx je, naime, bio dovoljno razuman da bi uvideo da je »pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu... nesavrnjivo dugotrajniji, mučniji i teži proces nego pretvaranje kapitalističke svojine... u društvenu«.⁶³ Ali, Lenjin je mislio da treba požuriti sporu Istoriju: uništenje *sitne* buržoazije nije više neophodan preduslov uništenja *krupne* buržoazije, a u novo društvo moguće je ući i s ostacima ne samo kapitalističkog već i pretkapitalističkog načina proizvodnje — baš kao što se, uostalom, i zbilo. Socijalističke revolucije nisu imale strpljenja da sačekaju ne bi li ona prva eksproprijacija, naime razvlašćivanje sitne buržoazije od strane krupnog kapitala, bila, kao što je nalagala Teorija, doista okončana. One su preduzele »eksproprijaciju eksproprijatora« koji još nije stigao da obavi svoj istorijski zadatak, zaista »nesavrnjivo dugotrajniji, mukotrpniji i teži«. Zato je socijalističkim sistemima, koji su relativno lako izašli na kraj s krupnokapitalističkom svojinom, preostalo da *političkim* sredstvima obave ono što kapitalizam nije uspeo da svrši *ekonomskim* putem. Mislimo prvenstveno na prisilnu kolektivizaciju, borbu protiv »kulaka« i nasilno razvlašćivanje »nepmena« koje je Staljin pokrenuo da bi suzbio »sitnoburžoasku stihiju«,⁶⁴ a u stvari da bi požurio istorijsko kretanje i sproveo ubrzanu prvobitnu akumulaciju kapitala u jednoj zemlji koja nije uspela da je na vreme obavi. Primer, razume se, nije ostao bez odjeka u potonjim iskustvima ostalih socijalističkih zemalja.⁶⁵

Pomeranje Marxovog stanovišta u pogledu sudbine srednje klase, koje — kao što smo videli — vodi od tvrdog dvoklasnog modela (*Manifest*) do uviđanja mogućnosti i, čak, nužnosti njenog opstanka (*Kapital, Teorije o višku vrednosti*) podudara se s njegovim delimičnim napuštanjem eshatološke vizije i »silaskom« na ekonomsku i sociološku ravan analize funkcionisanja kapitalističkog sistema. Ova druga vrsta analize nije, naime, mogla da podnese apodiktičnost svojih filozofskih pretpostavki. Sve što smo u ovom odeljku nastojali da dokažemo jeste činjenica da je Marxova teorija o klasama naglašeno dualistička samo na jednom, filozofskom nivou analize kojim on nastoji da dosegne univerzalni zakon društvenog razvitka. Hteli smo da suprotstavimo jednog manje poznatog Marxa onom drugom Marxu koji je kanonizovan i u očima sledbenika i u očima kritičara. Dva stava od kojih smo pošli ne uspevamo, međutim, da koherentno uklopimo u istu teoriju naprosto zato što otvoreno protivreče jedan drugom: eshatolo-

62. K. Marx, *Kapital I*, naved. delo, str. 671, podvukao A. M.

63. Isto, str. 673, podvukao A. M.

64. J. V. Staljin, »O desnoj opasnosti u SKP (b)«, *Pitanja lenjinizma*, Kultura, Beograd 1946, str. 237.

65. Zanimljivu rekonstrukciju faza kroz koje prolazi odnos socijalističkog režima prema sitnoj buržoaziji — u šta se ovde podrobnije ne možemo upuštati — daje Włodzimirz Wesolowski, *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston and Henley 1979, str. 110 i sled.

lošku viziju potvrditi u sociološko-ekonomskoj analizi isto je toliko teško koliko i na osnovu empirijskih nalaza o stvarnoj društvenoj strukturi donositi sudove na razini jedne filozofije istorije. Doista, kao što je Marx i sâm setno primetio u poslednjoj, nezavršenoj glavi *Kapitala* — koja njegovo-voj teoriji o srednjoj klasi verovatno ne bi pribavila jednoznačnost — »srednji i prelazni stupnjevi svugde pomućuju granice«. ⁶⁶ Razlog više da ih ne žrtvuemo za ljubav bilo kakvog teorijskog postulata.

2. PROBLEM SAVEZNIŠTVA PROLETARIJATA I SREDNJE KLASÉ

[Srednji staleži] nisu revolucionarni, već konzervativni. Oni su, štaviše, reakcionarni, jer točak istorije hoće da okrenu natrag.
(K. Marx — F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, 1848)

Besmislica [je] reći da oni [srednji staleži], zajedno s buržoazijom i povrh toga još s feodalcima, nasuprot radničkoj klasi sačinjavaju samo jednu reakcionarnu masu'.
(K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, 1875)

I u ovom odeljku imamo da se upitamo u kakvom odnosu stoje dva stava navedena ispod naslova. Nastojaćemo da pokažemo da oni, na razini *ideologije* i *politike*, »odražavaju« — ako smemo da upotrebimo ovaj ozloglašeni izraz — dva sasvim oprečna Marxova i Engelsova stanovišta u pogledu *socijalne* i *ekonomske* budućnosti srednje klase, odnosno sitne buržoazije u kapitalizmu.

U radničkom pokretu i odgovarajućoj literaturi odavno se, kao opšte mesto koje se nije dovodilo u sumnju, uvrežio stav da je sitna buržoazija najnepouzdaniji mogući saveznik proletarijata. Ona je, vele, kolebljiva, pritivorna, uvek snuje zaveru za leđima radničke klase, a u odsudnim trenucima obraća se na onu stranu koja obećava unosniju nagradu za njeno klasno savezništvo — dakle, na stranu krupne buržoazije. Niko nije s toliko gnušanja oslikao ovaj stereotip kao Maksim Gorki: »Između ove dve sile«, veli pisac misleći na buržoaziju i proletarijat, »muvaju se tamo amo, zbunjeno, uzrujano, malograđani. Vide da je izmirenje nemoguće; stide se da koraknu udesno, a strahovito se boje da pođu ulevo; ali uzani među-prostor, u kome se oni vrte unaokolo, postaje sve uži i uži, protivnici sve bliže i bliže prodiru jedan prema drugom i već stupaju u borbu...« ⁶⁷ Kao što ćemo i sami obrazložiti u narednom poglavlju, ovaj stereotip imao je pogubne posledice u radničkom pokretu: podrazumevao je, ako ništa drugo, trajnu sumnjičavost i netolerantnost komunističkih partija i, naročito, socijalističkih sistema prema »malograđanskim elementima«, »sitnoburžoaskim inteligentima«, »čiftinskom mentalitetu«, »sitnosopstveničkim strastima« itd. I ovde će naš prvenstveni zadatak biti da razmotrimo Marxovo izvorno stanovište.

Marx se veoma rano odlučuje da istinsku revolucionarnost porekne bilo kojoj drugoj klasi građanskog društva osim proletarijatu. Jedino proleterijski klasni položaj omogućuje delatnost koja vodi »opštečovečanskoj

⁶⁶ K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 735.

⁶⁷ Maksim Gorki, *Malograđanin*, ICS, Beograd 1975, str. 22—23.

emancipaciji«. »Srednja klasa«, veli on misleći prvenstveno na *nemačku* situ buržoaziju prema kojoj je — kao što ćemo videti — uvek gajio najdublji prezir, »jedva se usuđuje da sa svoga stanovišta prihvati misao o emancipaciji«, jer je i »sâmo ovo stanovište zastarjelo, ili... bar problematično«. ⁶⁸ Srednja klasa, odnosno u Marxovoj još hegelijanskoj terminologiji *srednji stalež*, ne može da bude nosilac opšteg interesa zato što »samo u ime općih prava društva može jedna posebna klasa polagati pravo na opću vlast«. ⁶⁹ Marxova kritika uperena je ne samo protiv Hegelovog uverenja da »opšti stalež« građanskog društva oličava opšti interes sviju klasa već i, načelno, protiv liberalističke ideje da se u jednoj širokoj srednjoj klasi mire krajnosti, međusobno potiru oprečni interesi i ostvaruje stabilnost poretka. Srednji stalež ne može polagati pravo da, kao što je Hegel hteo, »opća stvar nađe u njemu egzistenciju« ⁷⁰: građanstvo, koje zagovara političku revoluciju, nastoji samo da svoj *poseban* klasni interes predstavi kao *opšti* interes. Poredeći, međutim, nemačke prilike s francuskim, Marx nalazi da je u susednoj zemlji, koja je sprovela svoju građansku revoluciju, »svaka klasa naroda politički idealist i ne osjeća se u prvom redu kao posebna klasa, nego kao predstavnik socijalnih potreba uopće«. ⁷¹ Zato francuskoj sitnoj buržoaziji on ne prebacuje delimičnost interesa koja bi je onemogućila da postane revolucionarna snaga: njeni ciljevi još se u znatnoj meri podudaraju s ciljevima radničkog pokreta. U Nemačkoj pak, »ni jedna klasa građanskog društva nema ni potrebu ni sposobnost za opću emancipaciju«, koju stoga mora da preduzme jedna »klasa građanskog društva koja nije klasa građanskog društva«. ⁷² Eto, naime, prve ograde: Marx ne poriče da u Francuskoj i ostale »klase naroda« mogu da učestvuju u socijalnoj revoluciji. U jednom poznatom pismu on čak predviđa da će »sitna buržoazija biti sastavni deo svih socijalnih revolucija koje se pripremaju«. ⁷³ Ovo proročanstvo — kao što ćemo uskoro videti — obistinilo se samo dve godine kasnije.

Engels je bio još odrešitiji. Pišući o engleskim prilikama, on je našao da u toj zemlji »socijalizam ne čini zatvorenu političku partiju [već se] regrutuje u celini iz donjeg sloja srednje klase i proletera«. ⁷⁴ Doista, on nije mogao da pređe preko činjenice da su u čartističkom pokretu i u svim borbama za parlamentarne reforme *zajedno* stupali niži slojevi srednje klase, odnosno sitna buržoazija, i proletarijat, mada primećuje da oni prvi često »stoje ipak na nesrećnoj sredini između proleterijskog čartizma i čiftinskog radikalizma«. ⁷⁵ Ali one Engelsove prezrive reči o sitnoj buržoaziji kao »najmizernijoj klasi koja se ikada upetljala u istoriju« ⁷⁶ — reči koje se često navode kao načelan stav očeva utemeljivača prema srednjoj klasi — odnose se *izričito* i *samo* na nemačko »čiftinstvo« pred revoluciju 1848. godine. Jer, umesto da, kao u Francuskoj ili Engleskoj, pristupaju »manje-

⁶⁸ K. Marx, »Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod«, na naved. mestu, str. 159.

⁶⁹ Isto, str. 158.

⁷⁰ K. Marx, »Kritika Hegelove filozofije državnog prava«, 1843, *MED*, tom 3, str. 53.

⁷¹ K. Marx, »Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod«, na naved. mestu, str. 159, podvukao K. M.

⁷² Isto.

⁷³ K. Marx, Pismo P. V. Anjenkovu, 28. 12. 1846, na naved. mestu, str. 432.

⁷⁴ F. Engels, »Pisma iz Londona«, na naved. mestu, str. 1.

⁷⁵ F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, naved. delo, str. 286.

⁷⁶ F. Engels, »Status quo u Njemačkoj«, 1847, *MED*, tom 7, str. 40.

-više radikalnim političkim i socijalističkim sektama«, sitni buržuji se u nemačkim zemljama u najboljem slučaju »svakodnevno sve više svrstavaju pod komandu buržoazije«⁷⁷; nesamostalni, oni »moraju da se stave pod starateljstvo« kako se ne bi »upropastili«.⁷⁸ Međutim, Engels već nagovestava da čak i nemačkoj sitnoj buržoaziji preostaje »jedan jedini put spašenja: da se okuplja iza dugih linija proletarijata i pridružuje... njegovim zastavama«.⁷⁹

Upravo su uvidi u nemačke društvene i političke prilike naveli Marxa i Engelsa da u *Manifestu*, spisu koji još nije mogao da sabere pouke revolucionarnih godina sredinom veka, u evropskim okvirima uopšte i iznesu svoje rđavo mišljenje o pruskoj sitnoj buržoaziji. Ono je u *Manifestu* uobličeno kao programski cilj i dugo je važno kao konačno uputstvo radničkim partijama u njihovom odnosu prema sitnoj buržoaziji. Iako dopuštaju da proletarizovani delovi buržoazije mogu da »donesu proletarijatu masu elemenata obrazovanja«⁸⁰, pisci odlučno tvrde da »srednji staleži« — i u ovom izrazu otkriva se na koje prilike prvenstveno misle — »... nisu revolucionarni, već konzervativni... štaviše, reakcionarni, jer točak istorije hoće da okrenu natrag«. Doduše, ovaj stav je relativizovan jednom napomenom izrečenom *pro futuro*: »Ako su [srednji staleži] revolucionarni, onda su to s obzirom na svoj predstojeći prelazak u proletarijat, onda oni ne brane svoje sadašnje, već svoje buduće interese, onda oni napuštaju svoje sopstveno stanovište i staju na stranu proletarijata«.⁸¹ Ovu ogradu moguće je, međutim, tumačiti samo na jedan način: »srednji staleži«, ili bar neki njihovi delovi, mogu da budu revolucionarni samo kao *ne-više-srednji staleži*, odnosno kao *već* proletarizovana sitna buržoazija. Sve dok misle da ima i najmanje izgleda da se održe kao srednji staleži, oni i ne pomišljaju na revoluciju.

Ali, i pored načelno sumnjičavog stava prema sitnoj buržoaziji, pisci *Manifesta* ne žele da poruše sve mostove između ove klase i proletarijata. Oni zato odbijaju prigovore da komunisti hoće da ukinu »radom dobijenu, stečenu, lično zarađenu svojinu«, i prave jasnu razliku između sitnoburžoaske ili sitnoseljačke, s jedne, i »moderne buržoaske privatne svojine«, s druge strane.⁸² Čak i ako ona prva ne poklekne pod naletom kapitalističke akumulacije, »lično prisvajanje proizvoda rada za ponovnu proizvodnju neposrednog života nije ugroženo komunističkom eksproprijacijom, jer »ne ostavlja nikakav čist prihod koji bi mogao dati vlast nad tuđim radom«.⁸³ Uostalom, videli smo ranije da sitna buržoazija proizvodi samo *nominalno* na kapitalistički način.

Spisi o francuskoj revoluciji 1848—1850. godine unose i u ovom pogledu duboki rez. Doduše, oni sadrže sva ona slavna mesta na koja se pozivaju tumači i sledbenici kada pokušavaju da nas ubede u načelnu kolebljivost, prevrtljivost i nepouzdanost sitne buržoazije kao saveznika radničke klase.

77. Isto, str. 40—41. Upor. najoštriju Engelsovu ocenu nemačke sitne buržoazije u pismu P. Ernstu, 5. 6. 1890, *MED*, tom 44, str. 360: ona je »plod propale revolucije« i ima »nenormalno izgrađen karakter kukavičluka, borniranosti, bespomoćnosti i nesposobnosti za svaku inicijativu«.

78. F. Engels, »Status quo u Njemačkoj«, na naved. mestu, str. 45.

79. Isto, str. 40.

80. K. Marx — F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, na naved. mestu, str. 387.

81. Isto, str. 388.

82. Isto, str. 390.

83. Isto, str. 391. »Komunizam ne oduzima nikome moć da prisvaja sebi društvene proizvode, on samo oduzima moć da se tim prisvajanjem podjarmi... tuđi rad« (isto, str. 392).

Razumé se, ne možemo da osporimo postojanje ovih ocena, ali možemo bar pokušati da relativizujemo njihovo značenje napomenom da se one odnose *isključivo* na junske pokolje radnika u kojima je učestvovao i *deo* pariske sitne buržoazije. I ovde je selektivno služenje navodima i neviđanje osobenih istorijskih okolnosti vodilo apsolutizovanju ocena čiji je domašaj jasno ograničen.

Nema svrhe opširno izlagati Marxovo tumačenje političkih sukoba pod Drugom republikom: oni se u njegovoj sve više *sociološkoj* optici ukazuju kao pojavni oblik socijalnih protivrečnosti i klasnih borbi. Februarsku revoluciju i zbivanja koja su joj usledila on čita kao postepeno ogoljavanje stvarne potke političkih sukoba, potke koju tvore ekonomski interesi pojedinih frakcija kapitalista, sitne buržoazije i proletarijata. Revolucija je doista bila istovremeno *otkrovenje* i *otkrivanje* istorijske istine ispod iluzija koje su prečile uvid u dublje slojeve stvarnosti građanskog društva.⁸⁴ I mada se, kao što smo tvrdili raspravljajući o jakobinskom teroru, još u prvoj francuskoj revoluciji naslućuju osnovni izbori triju osnovnih klasa kapitalističkog poretka, tek u revoluciji 1848. izbijaju na videlo njihovi *čisti* klasni interesi. Ovde nas prvenstveno zanima način na koji Marx prati i ocenjuje razvoj političkog uobličavanja ekonomskog i, *eo ipso*, političkog interesa sitne buržoazije kao samostalne snage.

On jasno uočava da je u julskoj monarhiji, u kojoj se ekonomska moć krupne finansijske buržoazije savršeno podudarala s njenom političkom vlašću (dokaz da su za Marxa odnosi proizvodnje zaista, »kao svojinski odnosi... odnosi vlasti«⁸⁵), sitna buržoazija bila sasvim marginalna društvena klasa kojoj ne samo što u suženoj vladavini jedne *frakcije* nije bilo mesta nego je i u ekonomskom pogledu najviše trpela od prevlasti finansijskih špekulanata. Berzanski poduhvati ovih potonjih imali su »svaki put za posledicu propadanje mase sitnih kapitalista«⁸⁶. Na taj način, obrazac postavljen u *Manifestu* kao da se ostvario: ekonomska propast radikalizovaoce sitnog buržuja i privesti ga proletarijatu ne samo u socijalnom nego i u političkom smislu. Bezbroyjni stečajevi pariske sitne buržoazije vodili su, dakle, njenom »revolucionarnom istupanju u februaru«.⁸⁷ Budući da je pre revolucije vladala jedna frakcija buržoazije koja je protiv sebe upravlila sve ostale društvene klase, Privremena vlada morala je »u svom sastavu odražavati razne stranke koje su podelile plodove pobeđe«: ona je mogla da bude samo »kompromis raznih klasa«.⁸⁸ Govoreći gramšijevskom terminologijom, umesto frakcije *ekonomski* vladajuće klase koja je uzurpirala i *političku* vlast, trebalo je da bude uspostavljen »blok na vlasti« koji je politički predstavljao širu društvenu osnovu nego što je sâmoj ekonomski vladajućoj klasi bilo potrebno s gledišta legitimnosti njene hegemonije. Revolucija je morala da bude »narodna« i »zaogrnuta plaštom opšteg ustanka protiv finansijske aristokratije«⁸⁹, jer niti je industrijska buržoazija bila sposobna da prevrat izvede bez masovne podrške sitne buržoazije i prole-

84. Izvršna analiza Marxovog metoda u njegovim »istorijskim« spisima može se naći u Jerrald Selgel, *Marx's Fate. The Shape of a Life*, Princeton University Press 1978, str. 193—216.

85. Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, naved. delo, str. 22.

86. K. Marx, »Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850«, *MED*, tom 10, str. 13.

87. Isto, str. 15—16. Engelsova ocena bitno odudara od Marxove. U vreme februarske revolucije, misli on, »sitna buržoazija igra posredničku, ali veoma bednu ulogu« (Pismo E. Blancku, 28. 3. 1848, *MED*, tom 34, str. 445).

88. K. Marx, »Klasne borbe...«, na naved. mestu, str. 16.

89. Isto, str. 19.

tarijata, niti je pak radnička klasa bila u stanju da, mimo interesa savezničke klase, izvrši svoju vlastitu revoluciju.⁹⁰ Zato je morala da bude obnovljena ona fiktivna tvorevina na čiju smo funkcionalnost u trenucima »krize hegemonije« ukazali govoreći o prvoj francuskoj revoluciji: Marx je prepoznaje kao »imaginarni narod«⁹¹ u kojem se prividno zatamljuju klasne razlike i potire raznovrsnost interesa. U takvim okolnostima stvoreno je i osobeno klasno savezništvo sitne buržoazije i proletarijata protiv zajedničkog neprijatelja, ali je koaliciju bilo moguće održati samo po cenu obostranih ustupaka. Proletarijat je, naime, bio primoran da »svoje interese sprovede pored interesa [sitne] buržoazije«, a ova je pak bila prinuđena »da se priključi proleterima kao svojoj avangardi«.⁹² Očigledno je da umerena vlada stvorena na ovaj način nije mogla zadugo da opstane: neko je morao da raskine klasni savez, ukine »bratstvo klasa«, razbije iluziju o »imaginarnom narodu« i, najzad, sopstvene interese obznani u sopstveno ime. Privremena vlada, pod pritiskom radničkih masa, donosi socijalno-ekonomske mere (restrikcija kreditne politike, osnivanje nacionalnih radionica itd.) koje su — kao što Marx nepristrasno uviđa ali otud izvodi pristrasne zaključke — »ionako pritešnjenog *sitnog buržuja* ogorčile protiv republike«.⁹³ Pošto je, naime, proletarijat smatrao još nesposobnim da sâm izvede svoju revoluciju, samo nekoliko meseci kasnije Marx ipak zaključuje da je radnička klasa već u stanju da se otrese dojučerašnjih saveznika i obrazuje, rekli bismo danas, socijalno i politički jednobojnu vladu. On, *avant la lettre*, preporučuje model *permanentne revolucije*⁹⁴ kojom će se odstraniti sitna buržoazija u vreme kada još ni krupni kapitalisti nisu poraženi. Nije li u sledećem, nešto dužem ali veoma poučnom navodu očigledna ova Marxova nedoslednost i, rekli bismo, nestrpljivost: »Videli smo kako februarska republika stvarno nije bila niti je mogla biti [podvukao A.M.] išta drugo do buržoaska republika, ali kako je privremena vlada pod neposrednim pritiskom proletarijata bila primorana da je objavi kao republiku sa socijalnim institucijama, kako pariski proletarijat još nije bio sposoban da pođe dalje od buržoaske republike [podvukao A.M.] drukčije nego u ideji, u uobrazilji...«⁹⁵

Dakle, uprkos svoje slabosti i nespремnosti za vlastitu revoluciju, proletarijat pokušava da sruši građansku parlamentarnu republiku i proglasi socijalnu — ili, čak, socijalističku — republiku na koju misli da polaže pravo svojim učešćem u uspostavljanju one prve, kao što Marx i sâm priznaje, *jedino moguće* republike. Nije stoga nimalo čudno što se sve posedičke klase, uključujući i »razne srednje slojeve buržoaskog društva«, okupljaju oko buržoazije koja, dakako, koristi priliku i huška protiv koalicione vlade nastojeći da »krizu hegemonije« reši u svoju korist i u »bloku na vlasti« zauzme odlučujuće mesto. Junski ustanak je Marxu prilika da potvrdi svoju ranije formulisano teoriju o konačnom svođenju svih interesa u političkoj borbi na samo dva osnovna: zbila se, najzad, »prva velika

90. Isto, str. 18.

91. Isto, str. 26.

92. Isto, str. 19, podvukao K. M.

93. Isto, str. 22, podvukao K. M.

94. Ovu sintagmu, koja je unela toliko smutnje u potonjoj istoriji radničkog pokreta, Marx i Engels upotrebili su prvi put u »Poruci Centralne uprave Savezu od marta 1850«, *MED*, tom 10, str. 206.

95. K. Marx, »Klasne borbe...«, na naved. mestu, str. 27, podvukao K. M.

bitka između [dveju] klasa na koje se deli moderno društvo«⁹⁶ a u tom odlučnom sukobu sitna buržoazija našla se na strani kapitalista samo zato što je njena privrženost svojini nadvladala sve druge obzire. No, poraz proleterske revolucije označava i poraz demokratske sitne buržoazije, koja »može da održi revolucionaran stav prema buržoaziji samo dotle dok iza nje stoji proletarijat«.⁹⁷ Marxove ocene junskog verolomstva sitne buržoazije ne sadrže ipak načelno poricanje mogućnosti njene buduće klasne saradnje s proletarijatom. Jer, kao što je junski ustanak radnika bio »iznuđen«⁹⁸, tako je i sitna buržoazija protiv njih bila »bačena«.^{98a} Očito, političkim prostorom vladaju sile koje sukobljene strane nisu u stanju sasvim da kontrolišu.

Baš kao što je nekoć termidorskom reakcijom obnovljen proces eksproprijacije sitnog vlasništva, tako i junjska reakcija, »u svojoj žurbi da starim buržoaskim odnosima vrati stare garancije«⁹⁹, ponovo stvara uslove koji će srednju klasu konačno revolucionisati. »Prezreni i odbačeni kao saveznici« buržoazije, sitni buržuji »nisu [od nje] mogli izboriti ni jedan ustupak«.¹⁰⁰ Pošto je posle juna sitna buržoazija bila »izigrana«, »žrtvovana«¹⁰¹, »predata na milost i nemilost krupnim buržujima«¹⁰², »prodana na doboš«¹⁰³, Marxu postaje jasno da je njeno mesto među klasama čije je »društveno ropstvo« krupna buržoazija imala da ovekoveči. Njegove reči koje se najčešće pogrešno čitaju kao jednom za svagda izrečena ocena o reakcionarnosti sitne buržoazije valja navesti u celini i razumeti radije kao ironijom prikriveno uviđanje činjenice da u trenucima pogoršanog ekonomskog položaja ova klasa krije revolucionarni potencijal koji je približava proletarijatu: »Niko se u junskim danima nije fanatičnije borio za spas svojine i uspostavljanje kredita nego pariska sitna buržoazija — kafedžije, restorateri, marchands de vins, sitni trgovci, bakali, zanatlije itd. Dućan se podigao i marširao je protiv barikade, da bi uspostavio promet koji vodi iz ulice u dućan. Ali iza barikade su stajali mušterije i dužnici, a ispred barikade poverioci dućana. A kad je barikada srušena i radnici poraženi, kad su dućandžije pijane od pobede otrčale natrag u svoje dućane, videli su da je ulaz u njih zabarikadirao spasilac svojine, zvanični agent kredita, pružajući im preteća pisma: Dospela menica! Dospela kirija! Dospela obveznica! Propao dućan! Propao dućandžija!«¹⁰⁴

Budući događaji potvrđuje Marxova očekivanja u pogledu revolucionisanja sitne buržoazije. »Pošto je proletarijat privremeno bio uklonjen s pozornice... morali su srednji slojevi buržoaskog društva... da se, ukoliko

96. Isto, str. 28.

97. Isto, str. 31.

98. Isto, str. 29.

98a. Isto, str. 34.

Sitna buržoazija je, priznaje Marx, bila »gonjena na bojište u ime svojine«, ali je ekonomskom represijom posle juna bila opet »terana u otvorenu suprotnost« prema krupnoj buržoaziji (isto, str. 74, podvukao K. M.).

99. Isto, str. 27.

100. Isto, str. 31.

101. Isto, str. 37.

102. Isto, str. 34.

103. Isto, str. 35.

104. Isto, str. 33. Kada Marx ovde veli »dućan«, onda on metaforički govori o sitnoj buržoaziji uopšte, jer u ono vreme »sitna buržoazija« kao klasa koja u borbi nosi osobene težnje, naime ima osobeni klasni položaj, jeste »dućan« (C. Baudelot et al., naved. delo, str. 22, podvukli autori).

je njihov položaj postajao nepodnošljiviji, a njihova suprotnost prema buržoaziji oštija, sve više i više priključuju proletarijatu.¹⁰⁵ Nema više ograda koje su stajale na putu njenog priklanjanja stvari radničke klase: sitna buržoazija može da bude revolucionarna i kao-još-sitna buržoazija, i nije potrebno čekati da se sasvim proletarizuje. Pošto se najzad »približila radnicima«, ona je sklopila nov klasni savez koji je Marx pozdravio oduševljenim rečima: februara 1849. stvorena je čak »crvena« socijaldemokratska stranka koja je zastupala stvar srednje klase. Parlamentarni porazi i pogoršanje ekonomskog položaja pod vlašću nove krupnokapitalističke politike »gurali [su] stvarnu sitnu buržoaziju... ka stvarnim proleterima«¹⁰⁶, veli na jednom mestu Marx, osećajući da stvarnost osporava isključivost *Manifesta* i ranijih jednostranih predviđanja. On je sada u toj meri ubeđen u buduće neminovno jedinstvo ovih dveju klasa da nezavisno istupanje Ledru-Rollina na predsedničkim izborima smatra »poslednjim pokušajem [sitne buržoazije] da kao samostalna partija istupi prema proletarijatu«.¹⁰⁷ Čak i posle juna 1849, kada je u »žalostivoj igri između dužnika i poverioca« sitna buržoazija bila poražena u svom pokušaju da vlastite interese istakne u sopstveno ime i »slomi moć buržoazije ne dajući maha proletarijatu«,^{107a} Marx ostaje uveren da ona nije *reakcionarna* klasa; on naprosto ima razumevanja za njen nepromišljeni ustanak koji je, kao i juni prethodne godine, »klasično čisti izraz klase«.¹⁰⁸ Celokupno njegovo izlaganje svedoči odsad o uverenju da postoji jedan osobeni sitnoburžoaski klasni interes koji se samo u krajnje polarizovanoj klasnoj borbi zatamljuje i ostvaruje u klasnom savezu s proletarijatom. Posle neuspeha jakobinskog pokušaja sitne buržoazije da u junu 1849. istupi kao samostalna politička snaga, Marx još čvršće veruje da će se ova klasa sve više približavati proletarijatu. U njenom porazu on vidi mogućnost još otvorenije radikalizacije, jer su »otrcane mere pobedonosne reakcije« bile uperene »pre svega protiv srednjih klasa«¹⁰⁹, koje su »počele... da pretpostavljaju obećanja crvene republike s njenim problematičnim terorom teroru crvene monarhije s njenom stvarnom beznadežnošću«.¹¹⁰

Vidimo, dakle, na koji način, postepenim razvejavanjem iluzija građanske demokratije, izbijaju na površinu sukobi između osnovnih klasa jednog kapitalističkog društva. Nosiocima pojedinih interesnih orijentacija u političkim borbama Marx jednoznačno pripisuje sasvim određeno klasno stanovište. Sitnoburžoaski interes on lokalizuje na sredokraci između dvaju interesa na koje mora da se razloži mnoštvo sviju ostalih: ova klasa nastoji ne da se ukinu obe krajnosti, kapital i najamni rad, nego da se njihova suprotnost »oslabi i pretvori u harmoniju«.¹¹¹ Ne znači, prema tome, da srednja klasa nema svog interesa već da je njen interes podložan manipulaciji s obeju krajnjih stanovišta u političkom prostoru: ekonomski ugrožena, ona naginje proletarijatu sve dok ovaj ne dovede u pitanje i sitnoburžoasku privatnu svojčinu; tada se obraća na stranu buržoazije i

105. K. Marx, »Klasne borbe...«, na naved. mestu, str. 30.

106. Isto, str. 52, podvukao A. M.

107. Isto, str. 40.

107a. Isto, str. 57.

108. Isto, str. 59, podvukao K. M.

109. Isto, str. 60.

110. Isto, str. 62.

111. K. Marx, »Osamnaesti brimer Louisa Bonaparte«, na naved. mestu, str. 114.

pomaže joj da učvrsti poredak čijom će žrtvom i sama pasti. Krug je, dakle, i ovde zatvoren, ali samo pod navedenim okolnostima. Postupi li, međutim radnička klasa onako kako joj je preporučivao *Manifest*, odrekne li se naime svog »problematičnog terora« i posezanja u svojinu kao takvu, na sitnu buržoaziju moći će da računa kao na trajnog saveznika. Više neće biti njenog verolomstva i kolebljivosti. Ovu činjenicu Marx uviđa tek u podmaklom trenutku revolucije, kada pozdravlja »opštu koaliciju protiv buržoazije i vlade«¹¹², »protiv diktature buržoazije«¹¹³, i zato u svojoj Poruci Centralne uprave Savezu, marta 1850. godine, najviše pažnje posvećuje upravo osnovama na kojima je moguće uspostaviti savez demokratske sitne buržoazije i revolucionarnog proletarijata.¹¹⁴ Svestan ograničene snage i uticaja autentičnih radničkih partija i organizacija, on ne samo što dopušta već i otvoreno zahteva da proletarijat koristi revolucionarnost »društvenih slojeva koji su iznad njega«.¹¹⁵

Kao što je, svojim krivudavim tokom, francuska revolucija sredinom 19. veka ukazala Marxu na potrebu za sklapanjem klasnog saveza između proletarijata i neproleterskih, ali i nekapitalističkih klasa i, zato, izneverila njegova ranija očekivanja da će revolucija biti čisto proleterska, zbivanja u Nemačkoj, čijom se analizom bavio prvenstveno Engels, pokazala su da je raniji, načelno prezriv stav prema tamošnjoj sitnoj buržoaziji kao reakcionarnom »čiftinstvu« bio u najmanju ruku preteran. Ona »najmizernija klasa koja se ikada upetljala u istoriju«, klasa kojoj su Marx i Engels u svom nemačkom razdoblju odricali bilo kakve demokratske težnje, postala je nosilac revolucije. »Duša čitavog pokreta«, morao je sada da prizna Engels, »bila je klasa sitne buržoazije, prvenstveno takozvani građanski stalež«.¹¹⁶ On se, dakako, ne odriče svojih uopštenih kolektivnopsiholoških ocena o sitnoj buržoaziji koja je »plašljiva, uzdržljiva i popustljiva« pred opasnošću, »zgranuta, zabrinuta, kolebljiva čim druge klase prihvate i ozbiljno uzmu pokret koji je ona podstakla«¹¹⁷, ali nadu polaže, s jedne strane, u pogoršanje njenog ekonomskog položaja i, s druge, u radikalizaciju političkog delovanja na koju će je podstaći proletarijat. Međutim, Engels i ovde, u zemljama u kojima je proletarijat »sasvim malobrojan, veoma rascepan, slabo razvijen«¹¹⁸, preporučuje model permanentne revolucije koji je u Francuskoj dao rdave rezultate i izolovao proletarijat u junu 1848. Valja, dakle, stupiti u klasno savezništvo protiv zajedničkog neprijatelja, a potom sprovesti autentične ciljeve revolucije, to jest ne zadovoljiti se uspostavljanjem »duvandžijsko-pivarske republike«¹¹⁹ već sprovesti *proletersku* revoluciju. Odbijanje sitne buržoazije u Nemačkoj da se zaputi neizvesnim stazama jedne *preuranjene* revolucije koja nije uspela da dovrši ni svoju prvu, građansko-demokratsku fazu, konačno je diskvalifikovalo ovu klasu u Engelsovim očima. On nije, kao Marx, bio

112. K. Marx, »Klasne borbe...«, na naved. mestu, str. 77, podvukao K. M.

113. Isto, str. 74, podvukao K. M.

114. MED, tom 10, str. 203—211.

115. K. Marx, »Osamnaesti brimer...«, na naved. mestu, str. 96.

116. F. Engels, »Nemačka kampanja za državni ustav«, 1850. MED, tom 10, str. 93, podvukao F. E.

117. Isto, str. 94. Engels je, u jednom aristotelovskom nadahnuću, uočio da, sve dok se ne razgori borba između »osnovnih« klasa, srednji slojevi obezbeđuju stabilnost protoka (upor. isto, str. 115, 163). Šire o njegovoj teoriji »klasne ravnoteže« upor. u W. Wessolowski, naved. delo, str. 43 i sled.

118. F. Engels, naved. delo, str. 114.

119. Isto, str. 116.

spreman da u potpunosti koriguje svoje ocene u pogledu uloge sitne buržoazije i ostao je doveka privržen onom svom slavnom sudu: »Sitna buržoazija, velika u hvalisanju, potpuno je nesposobna za akciju i vrlo plašljiva kad treba nešto rizikovati. Mesquins priroda njenih trgovačkih poslova i njenih kreditnih operacija veoma je pogodna da u njenom karakteru izazove nedostatak energije i preduzumljivosti. Zato se može očekivati da će i njeno političko istupanje ispoljavati slične osobine«. ¹²⁰ Ovde je psihologija društvenih klasa — poslužimo se mnogo kasnijim Halbwacsovom izrazom — urodila jednim privlačnim ali i opasnim stereotipom.

Posle revolucionarnih zbivanja koncem četrdesetih godina, Marx uviđa da će srazmerno slaboj radničkoj klasi još zadugo biti potrebno savezništvo i ostalih slojeva »radnog naroda« u borbi protiv sve samostalnijeg i organizovanijeg interesa krupne kapitalističke buržoazije. Njegova ekonomska istraživanja o kojima smo govorili u prethodnom odeljku ovog poglavlja učvršćuju ga u uverenju da je sitna buržoazija gotovo predodređena da se svrsta na stranu proletarijata. Sve mu je jasnije da postoji jedan osobeni klasni položaj sitne buržoazije koji se ne da svesti ni na jednu od dveju osnovnih socijalno-ekonomskih situacija što se obrazuju na osi najamni rad/kapital. Srednja klasa — izraz koji Marx sve češće upotrebljava da bi označio sitnu buržoaziju — više nije izvedena klasa, prelazni sloj ili naprosto frakcija buržoazije, već i u ekonomskom i u političkom smislu snaga ravnopravna proletarijatu i krupnoj buržoaziji. Marx sada govori o »tri velike društvene klase« ¹²¹, »tri velike klase« ¹²², ili, najzad, o »tri velike klase modernog društva«. ¹²³

Ali tek događaji za Pariske komune 1871. unose odlučujući preokret u Marxovom poimanju uloge srednje klase u klasnoj borbi. Iako se u njoj, zahvaljujući potonjoj Lenjinovoj kanonizaciji, slavio »najzad pronađeni politički oblik« diktature proletarijata i »prvi pokušaj proleterske revolucije« ¹²⁴, Komuna nije uspostavljena prema negdašnjem modelu permanentne revolucije koja, s taktičkih razloga, kida ranije obrazovano klasno savezništvo i ustoličuje jednobojnu diktaturu radničke klase, odnosno njene partije. Sasvim protivno Lenjinovoj oceni, Marx u Komuni pozdravlja socijalno-političku koaliciju proletarijata i srednje klase, koaliciju u kojoj je uspostavljeno ravnopravno partnerstvo na obostranu korist. Lenjinovu redukciju socijalne osnove na kojoj je počivala Komuna i njegovu reviziju Marxove ocene pariskog ustanka još će radikalnije provesti Staljin svojom odlučnom tvrdnjom da je »Pariska komuna pala, pored ostalog, zato što je naišla na otpor srednjih slojeva«. Trebalo je, naravno, pokazati da je »Oktobarska revolucija, prva od svih revolucija na svijetu, istakla u prvi plan pitanje srednjih slojeva... i pobjedonosno ga riješila«. ^{124a} No, vratimo se analizi Marxovih izvornih ocena Pariske komune.

120. F. Engels, »Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj«, 1851/1852, MED, tom 11, str. 79, podvukao A. M. O korekcijama nalaza i očekivanja koja je Marx formulisao u »Osamnaestom brimeru...« u odnosu na »Klasne borbe...«, upor. J. Seigel, naved. delo, str. 201 i sled.

121. K. Marx, Osnovi kritike političke ekonomije I, 1857/1858, MED, tom 19, str. 24.

122. K. Marx, isto, II, MED, tom 20, str. 331.

123. K. Marx, Kapital III, naved. delo, str. 735. U pismu Lauri Lafargue (8. 10. 1889, MED, tom 44, str. 246) Engels govori o »tri velike grupe francuskog društva: bourgeois, petits bourgeois et paysans, ouvrier[s]«.

124. V. I. Lenjin, Država i revolucija, IMRP/Yugoslavijapublic, Beograd, tom. 26, str. 174, podvukao A. M.

124a. J. V. Staljin, »Oktobarska revolucija i pitanje srednjih slojeva«, 1923, u J. V. S., Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje, Kultura, Beograd 1947, str. 188, 190.

Ekonomski prosperitet Francuske pod Drugim carstvom bio je ostvaren najvećim delom upravo zahvaljujući neumerenoj eksproprijaciji nekonkurentnog kapitala ograničenih razmera; »U periodu nevidene industrijske delatnosti, orgija berzanskih špekulacija, finansijskih prevara, avanturizma akcionarskih kompanija«, sitna buržoazija bila je među najugroženijim klasama društva. Ponovo je jedna frakcija buržoazije uzurpirala vlast i nametnula jednostranu hegemoniju. »Carstvo je«, kaže Marx, »ekonomski upropastilo srednju klasu svojim rasipanjem društvenog bogatstva... svojim potpomaganjem veštački ubrzane centralizacije kapitala« ¹²⁵; ono ju je »politički ugnjetavalo, sablažnjavalo njen moral svojim orgijama«, i zato se ona »stavila pod zastavu Komune«. ¹²⁶ Opozicioni blok koji je pripremao ustoličenje Komune bio je zaista svenarodni savez, jer je pored radničke klase uključio i »veliku masu pariske srednje klase — dućandžija, zanatlija, trgovaca, izuzimajući jedino krupne kapitaliste«. ¹²⁷ U novom klasnom savezu Marx više ne luči interese pojedinih njegovih članica, a ponajmanje savetuje uvrierističku isključivost na uštrb srednje klase. Razume se, on ne odstupi od mišljenja da rukovodeća uloga u revoluciji treba da pripadne proletarijatu, ali je svestan da Komuna »predstavlja... ne samo interese radničke klase, sitne buržoazije, nego, u suštini, čitave srednje klase s izuzetkom buržoazije«. ¹²⁸

U malo poznatim pripremnim skicama za Građanski rat u Francuskoj Marx je, otvorenije nego u konačnom tekstu spisa, tvrdio da je Komuna nov oblik narodne revolucije. On je našao mesta i odeljku pod naslovom »Mere u korist radničke klase, ali pretežno u korist srednjih klasa«. U objavljenoj verziji su, doduše, donekle ublažene ove ocene, ali Marx ipak priznaje da je srednju klasu Komuna »spasla mudrim rešenjem pitanja odnosa između dužnika i poverioca«. ¹²⁹ Više nema nikakvih sumnji u lojalnost, istrajnost, čak hrabrost sitne buržoazije, više nema negdašnjeg prezira prema »malograđanima« i »čiftama«. O njima Marx sada govori s dubokim poštovanjem i uvažavanjem njihovih posebnih interesa u jednoj revoluciji koja je predstavnik »svih društvenih klasa koje ne žive od tuđeg rada« ¹³⁰, to jest svih »proizvođačkih klasa«. ¹³¹ On više ne podozreva u srednju klasu kao mogućeg Trojanskog konja kontrarevolucije, jer ni jedna revolucionarna mera Komune ne ugrožava ekonomski status samostalnih i nezavisnih radnika na vlastitim sredstvima. Juni 1848. ne može da se ponovi ne zato što se srednja klasa promenila nego zato što revolucija 1871. nije sledila negdašnji model permanentne revolucije. Istina, proletarijat bi trebalo i dalje da teži hegemoniji u bloku na vlasti, ali svoju prevlast ne bi smeo više da zasniva na insceniranoj »krizi« u kojoj preuranjeno preuzima vlast od svojih dojučerašnjih saveznika. Revolucionarna taktika je sada sasvim promenjena: u Komuni su se, priznaje Marx, »prvi put u istoriji sitna i moyenne buržoazija... otvoreno ujedinile oko radničke revolucije«. ¹³² Ono

125.

K. Marx, »Druga skica za Građanski rat u Francuskoj«, maj 1871, MED, tom 28, str. 484. Upor. i str. 451.

126.

K. Marx, Građanski rat u Francuskoj, juni 1871, na naved. mestu, str. 275.

127.

Isto.

128.

K. Marx, »Prva skica...«, april 1871, na naved. mestu, str. 448, podvukao K. M.

129.

K. Marx, Građanski rat u Francuskoj, na naved. mestu, str. 275.

130.

K. Marx, »Prva skica...«, na naved. mestu, str. 451.

131.

K. Marx, »Druga skica...«, na naved. mestu, str. 481.

132.

K. Marx, »Prva skica...«, na naved. mestu, str. 451.

što je Marxa navelo da konačno odbaci projekt revolucije kao »čisto« proleterskog poduhvata jeste uviđanje činjenice da se polarizacija kapitalističkog društva ne odvija onako brzo kao što je u početku predviđao. Uspješan socijalistički prevrat sada može da bude ostvaren samo kao revolucija većine naroda protiv manjine koju tvori krupna kapitalistička buržoazija. U njemu moraju da učestvuju i »preživeli ostaci ranijih revolucija« koji »vrše još uvek veliki uticaj na narod, bilo zbog svoje poznate odvažnosti i čvrstine karaktera, bilo prosto po tradiciji«. ¹³³

Više, dakle, nema ni govora o privremenom taktičkom savezništvu već o trajnoj podeli vlasti. Srednja klasa stupa dobrovoljno u savez jer »oseća da [joj] spas mogu doneti samo odvažne težnje i herkulovska snaga radničke klase, a ne korumpirana klasa koja pretenduje na ulogu robovlasnika...«. ¹³⁴ Nije li Marxovo mirenje s klasno kombinovanom socijalnom osnovom Komune bilo uzrokovano, dobrim delom, i dejstvom gorke pilule koju je morao da proguta: u svim telima nove vlasti sedeli su predstavnici blankista i prudonista, »sitnoburžoaskih« ideologa od čijeg je pogubnog uticaja onako uporno nastojao da odbrani radnički pokret. Među »revolucionarima svih kategorija«, u sastavu Centralnog komiteta koji je brojao šezdeset članova, bilo je samo 25 radnika, a od toga svega 13 iz Internacionalne. ¹³⁵ Lisagare, svedok na koga se pozivamo, navodi da se dekreti Komune usremljuju prvenstveno protiv »novčane aristokratije« kojoj sučelice stoji »radni čovek«, dakle nikako samo proleter. ¹³⁶ Ovde se već naslućuje začetak »antimonopolističkog saveza radnog naroda«, na koji u novije vreme u nekim zapadnoevropskim zemljama pozivaju tamošnje komunističke partije.

Iskustvo Pariske komune bilo je presudno u Marxovom i, delimično, Engelsovom budućem stavu prema revolucionarnoj koaliciji proletarijata i sitne buržoazije. O temeljitoj promeni stanovišta u ovom pogledu možda najbolje svedoče Marxove primedbe na lasalovski Gotski program Nemačke radničke partije. On se najoštrije suprotstavio formulaciji 4. tačke koja odlučno veli da »oslobođenje rada mora biti djelo radničke klase, nasuprot kojoj su sve ostale klase samo jedna reakcionarna masa«. Kritičar podseća na *Manifest* i ondašnji stav da je »od svih klasa koje danas stoje nasuprot buržoaziji samo... proletarijat istinski revolucionarna klasa«. ¹³⁷ Ali, njegovo navođenje relevantnih mesta u ondašnjem programskom tekstu, koja Lassale navodno nije razumeo, selektivno je i propušta da podseti na negdašnju, ovde već navedenu tvrdnju da su »srednji staleži... konzervativni, štaviše, reakcionarni, jer točak istorije hoće da okrenu na trag«. Lassalova krivica nije, dakle, u tome što je *Manifest* »grubo falsificirao« i počinio »prosto jedan bezobrazluk« već što nije uzeo u obzir rezerve u Marxovom stanovištu prema sitnoj buržoaziji i ostalim neproleterskim slojevima. Sada, sedamdesetih godina, Marx smatra da je »besmislica reći da oni [srednji staleži], zajedno s buržoazijom i povrh toga još s feudalcima, nasuprot radničkoj klasi sačinjavaju samo jednu reakcionarnu masu«. ¹³⁸

^{133.} K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, na naved. mestu, str. 278.

^{134.} K. Marx, »Prva skica...«, na naved. mestu, str. 452.

^{135.} Prosper Olivje Lisagare, *Istorija Pariske komune*, Kultura, Beograd 1946, str. 136—137.

^{136.} Isto, str. 160.

^{137.} K. Marx, »Kritika Gotskog programa«, 1875, *MED*, tom 30, str. 19, podvukao K. M.

^{138.} Isto. Nekako u isto vreme kada Marx podvrgava kritici navedeni stav lasalovaca, i Engels u jednom pismu tvrdi da se na taj način »preuzima... gromoglasna ali historijski pogrešna

Istina, posle *Kritike Gotskog programa*, Marx i Engels u više navrata upozoravaju nemačku socijaldemokratiju da, upućena na pribavljanje šire masovne podrške, ne poklekne ipak pred bujicom »ljudi iz drugih klasa« već da od njih zahteva da se odreknu ostataka »građanskih, malograđanskih itd. predrasuda« i »prihvate proleterski način gledanja«. ¹³⁹ Oni će ubuduće nedvosmisleno pozdravljati »pristupanje malograđana i seljaka radničkoj partiji«, ali uvek upozoravajući da ono može da bude »i opasno, čim se zaboravi da ti ljudi moraju doći, ali i dolaze samo zato što moraju«. Jer, upozorava Engels, »ne treba zaboraviti da će proletarijat proigrati svoju vodeću historijsku ulogu bude li njihovim željama i predodžbama pravio koncesije«. ¹⁴⁰ Pošto klasna čistoća partije, očito, više nije imala izgleda da se očuva u jednoj sve razvijenijoj zemlji u kojoj prosperitet koncem veka suzbija tendencije prema radikalnoj polarizaciji, valjalo je nastojati bar da *Verbürgerlichung*, poburžujčenje, ne zatruje klasnu svest proletarijata. Upozorenje je, doista, bilo opravdano: Robertu Michelsu je, samo nekoliko decenija kasnije, preostalo da sistematizuje posledice poburžujčenja radničkih partija upravo na primeru nemačke socijaldemokratije. ¹⁴¹ »Revizionizam« Druge internacionale, kojim se ovde ne možemo baviti, može se čitati i kao nastojanje trezvenijih socijaldemokratskih vođa da značajne promene u socijalnoj strukturi razvijenijih društava uzmu u obzir u svom obraćanju masovnoj osnovi pokreta. ¹⁴²

Videli smo, dakle, da je u Marxovim spisima teško naći jednostranu i jednoznačnu podršku potonjoj isključivosti komunističkog pokreta s obzirom na mogućnost savezništva radničke klase i sitne buržoazije. I u ovom pogledu je V. I. Lenjin, povodeći se dobrim delom za Engelsovom podozrivošću prema onome što je Wilhel Reich kasnije nazvao »građanskim zagađenjem proletarijata« ¹⁴³, preduzeo odlučujući korak na putu čišćenja radničkog pokreta od svih »neproleterskih elemenata«. Malo se koji Marxov sledbenik, podjednako u teorijskom i praktično-političkom pogledu, otvorenije zalagao za klasnu čistoću proleterske partije i odlučnije odbacivao mogućnost trajnije podudarnosti interesa radničke klase i sitne buržoazije. Upravo je Lenjin, čini se, konačno kanonizovao stereotip o kojem smo na početku ovog odeljka govorili: on je odnos prema sitnoj buržoaziji postavio kao kamen kušnje pred komunističku partiju. U iskustvu boljševičke partije možda je kao najveća sablazan koja pretila istinskom komunisti bilo postavljeno posrtanje u »malograđanstinu«. Lenjin je, uostalom, i izveo ono konačno pomeranje značenja izraza »sitna buržoazija« od sociološke

fraza: nasuprot radničkoj klasi sve su druge klase reakcionarna masa« (Pismo A. Bebelu, 18/28. 3. 1875, *MED*, tom 41, str. 112). Engels — koji propušta da podseti da je »gromoglasna fraza« preuzeta iz *Manifesta* — misli da ova ocena ne vredi više čak ni s obzirom na nemačke prilike, jer socijaldemokratska partija »godinama... ide s njim«, to jest s »demokratskim malograđanstvom«, a njeni se zahtevi »direktno i doslovno poklapaju s programom Narodne stranke i sitnoburžoaske demokracije« (isto, str. 112—113).

^{139.} K. Marx — F. Engels, Pismo F. Bebelu, Liebknechtu, Brackeu i ostalima, 17/18. 9. 1879, *MED*, tom 41, str. 367. Karl Kautsky se, početkom veka, dosledno zalagao da socijaldemokratska partija privoli na svoju stranu sitnu buržoaziju: »Ništa nije pogrešnije«, pisao je on (*Proletarijat i klasna borba*, Beograd 1907, str. 13), »od toga da socijalna demokratija teži da zagorča život tim sitnim ljudima«.

^{140.} F. Engels, Pismo A. Bebelu, 24. 11. 1879, *MED*, tom 41, str. 383.

^{141.} »Poburžujčenje« nastaje, utvrdio je Michels (*Les Partis politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des démocraties*, Flammarion, Paris 1919, str. 191—211), s triju razloga: (a) pristupanjem sitnoburžoaskih slojeva proleterskoj partiji; (b) bujanjem »radničke elite« koja doživljava sitnoburžoaski materijalni i duhovni preobražaj i (c) žudnjom dobrostojećih radnika da se vinu u redove samostalnih i nezavisnih preduzetnika.

^{142.} Eduard Bernstein je, na primer, odlučno odbacivao ortodokсну marksističku tezu o progresivnoj polarizaciji kapitalističkog društva i zalagao se za manje isključiv stav socijaldemokratske partije prema sitnoburžoaskim slojevima koji, po njegovom mišljenju, ne moraju nužno iščeznuti (*Pretpostavke socijalizma i zadaci socijaldemokratije*, Naprijed, Zagreb 1956, str. 90 i sled.).

do socijalno-psihološke oznake koja stoji u funkciji moralnog diskvalifikovanja političkog protivnika. »Malograđanština« je u njegovim spisima postala pojam kojim se denuncira svako odstupanje od »partijske linije«, osuđuje oportunistički, neodlučnost profesionalnih revolucionara, a naročito kolebljivost intelektualaca kao »sitnoburžoaskih elemenata« u koje radnička partija ne može nikad do kraja da ima poverenja.¹⁴⁴ »Sitna buržoazija«, odlučno je pisao Lenjin, »dvolična je po samoj svojoj prirodi, i naginjući, s jedne strane, proletarijatu i demokratizmu, ona sa druge strane naginje reakcionarskim klasama, htela bi da zaustavi istoriju... kadra je da sklopi savez s vladajućim klasama protiv proletarijata radi učvršćenja svoga položaja kao *sitnih sopstvenika*«. ¹⁴⁵ Doduše, svestan slabosti proletarijata u Rusiji, u vreme kada je ciljeve revolucije ograničavao na stvaranje buržoasko-demokratske republike, Lenjin je nastojao da iskoristi pomoć sitne buržoazije, ali je uvek upozoravao na »privremeni i uslovni karakter... solidarnosti« radničke klase i neproleterskih slojeva.¹⁴⁶ Rukovođen grubom pragmatičnošću, preporučivao je da radnička klasa sklopi sa sitnom buržoazijom samo »privremeni i delimični sporazum«, a nipošto klasni savez¹⁴⁷; on je tvrdo verovao da, čak i u zajedničkoj borbi, »saveznika valja nadzirati kao neprijatelja«. ¹⁴⁸ Opštenarodna koalicija svih klasa protiv krupne buržoazije može da bude samo taktički manevar koji će poslužiti da se ostvare ograničeni ciljevi prve faze revolucije i »od sitnoburžoaske demokratije pređe k socijalizmu«. ¹⁴⁹ Kažimo uzgred da je ovaj plan doista i ostvaren između 1917. i 1921. godine, naime u razdoblju postepenog odstranjivanja iz vlasti svih neproleterskih koalicionih partija, njihovog raspuštanja i stavljanja van zakona. Na taj način postavljen je obrazac odnosa svih potonjih socijalističkih revolucija prema sitnoburžoaskim partijama koje su, u okviru narodnofrontovskih koalicija, znatno doprinele pobjedi nad krupnom buržoazijom i spoljnjim neprijateljem, ali i pripremile osnovu za vlastiti poraz.

U jednom čistijem teorijskom obliku ovu sumnjičavost i isključivost u pogledu mogućnosti savezništva proletarijata i svih »trećih lica« razvio je Georg Lukács. U svojoj kritici Rose Luxemburg on je zalaganje poljske revolucionarke za jedinstvo malograđanskih slojeva i radničke klase u borbi protiv monopolističkog kapitala razobličio kao »odbijanje boljševičke koncepcije partije«. ¹⁵⁰ Čistoću klasne svesti proletarijata valjalo je ušćuvati od svih primesa *Verbürgerlichunga*¹⁵¹, jer metafizički princip konstituisanja klase nije smeo da se uprlja čak ni profanim taktičkim podu-

143. Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973, str. 82.

144. O »izvanklasnoj brbljariji liberalnih intelektualaca i sitnoburžoaskih narodnjaka« upor. u V. I. Lenjin, »Ruska buržoazija i ruski reformizam«, *Dela*, tom 18, str. 475.

145. V. I. Lenjin, »Zadaci ruskih socijaldemokrata«, *Dela*, tom 2, str. 354, podvukao V. I. L.

146. Isto.

147. V. I. Lenjin, »Korak napred, dva koraka nazad«, *Dela*, tom 7, str. 266.

148. V. I. Lenjin, »Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji«, *Dela*, tom 9, str. 74. O Lenjinovoj trajnoj privrženosti pragmatičkoj ideji o »iskorišćavanju« neproleterskih i neboljševičkih socijalnih i političkih snaga upor. Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, II, Bigz, Beograd 1983, str. 449, 488 et *passim*.

149. Isto, str. 73.

150. Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1977, str. 381.

151. Isto, str. 273. Čini se da je upravo Lukács prvi među marksističkim piscima počeo sistematski da koristi ovaj Michelsonov izraz koji se, u vrednosno manje angažovanom značenju, održao i u savremenoj sociologiji (upor. ovde posljednje poglavlje).

hvatima.¹⁵² Nadahnut lenjinističkim modelom partije, Lukács je pokušao da teorijski pročisti proletersku klasnu svest, poričući sitnoj buržoaziji mogućnost da dosegne ono *opšte* na čiju je iluzornost Marx nastojao da ukaže: da su, naime, »posebni uslovi njenog oslobođenja *opšti* uslovi u čijim granicama jedino može da se spase moderno društvo«. ¹⁵³ Kao »pretkapitalistička klasa«, sitna buržoazija, po Lukácsevom mišljenju, ne može u građanskom društvu »svjesno utjecati na povijesne događaje«¹⁵⁴, jer je »lišena odnosa spram društva kao totaliteta«¹⁵⁵; ona zato ne poseduje klasnu svest »koja bi se mogla odnositi i odnosi se na preobražaj cijeloga društva«. ¹⁵⁶ Ova načelna nesposobnost sitne buržoazije da se, sticanjem vlastite klasne svesti, uspostavi kao klasa »za sebe« isključuje je, u Lukácsvim očima, iz kruga društvenih snaga na koje uopšte treba računati u budućoj odlučnoj borbi među »istorijskim klasama«. Sitna buržoazija se stoga, zaključuje mađarski filozof, »u strogo marksističkom smislu«¹⁵⁷ ne može ni smatrati *klasom* kao što su proletarijat i buržoazija. Iz činjenice na koju smo i mi više puta ukazivali, naime da sitna buržoazija nije u stanju da »organizira cjelinu društva prema [svojim] interesima«¹⁵⁸, Lukács je izveo pogrešan zaključak o njenoj načelnoj irelevantnosti u klasnoj borbi. Upravo u trenutku koji on smatra *posljednjim* značajnim političkim činom sitne buržoazije, to jest u francuskoj revoluciji, kada »malograđanstvo... igra povijesno aktivnu ulogu«¹⁵⁹, mi smo uočili *prvo* klasno svesno istupanje osobenog interesa novovekovne srednje klase. Videćemo da čak ni fašizam, čijoj smo se analizi s gledišta uloge sitne buržoazije u njegovom uspostavljanju sasvim približili, nije bio *posljednji* politički istup srednje klase.

152. Slično, začudo i Karl Karch, *Marxisme et contre-révolution*, Editions du Seuil, Paris 1975, str. 121 i sled.

153.

K. Marx, »Osamnaesti brimer Louisa Bonaparte«, na naved. mestu, str. 114.

154.

G. Lukács, naved. delo, str. 116.

155.

Isto, str. 123.

156.

Isto, str. 406.

157.

Isto, str. 124.

158.

Isto, str. 113.

159.

Isto, str. 122. Lukács je sitnoj buržoaziji i inače odlučno poricao status klase. Kada on kaže da su »buržoazija i proletarijat... jedine, čiste klase građanskog društva« (naved. delo, str. 121), jasno je da ne misli naprosto da je reč o *jednim čistim klasama*, već tvrdi mnogo više: da su proletarijat i buržoazija *jedine i čiste klase*. Na taj način, Lukács je, dobrim delom, pripremio teorijsku podlogu kominternovskoj paroli »klasa protiv klase«.

FAŠIZAM: »SOCIJALNA PANIKA« SITNE BURŽOAZIJE

*Patim, dakle jesam: takvo bi moglo
da bude geslo naših srednjih klasa.*
(J. Artur, 1929)

1. OD »STARE« DO »NOVE« SREDNJE KLASI

U jednom od ranijih poglavlja ustanovili smo da je pretkapitalistička sitna buržoazija potkraj feudalnog poretka bila nosilac izričito demokratskih težnji koje su smerale uspostavljanju egalitarne zajednice nezavisnih proizvođača. Pokazali smo zatim na koji je način ubrzano raslojavanje preduzetničkog građanstva, sprovedeno pod uticajem razobručene *auri sacra fames* u ranokapitalističkom razdoblju, vodilo uobličavanju posebnog klasnog interesa sitne buržoazije: on se najprepoznatljivije potvrdio u jakobinskoj malograđanskoj utopiji. No, uprkos klica totalitarnog načina mišljenja i delovanja koje smo razaznali u jakobinskom improvizatorskom pokušaju obuzdavanja kapitalističke *laisser-faire* privrede, ovaj pokret ostajao je još u okvirima evropske liberalno-demokratske tradicije. Viziju uravnoteženog društva podjednako ekonomski i politički moćnih subjekata, čije je ostvarenje Tocqueville raspoznao u devetnaestovekovnoj Americi, svetlim bojama slikao je i optimistički liberalizam sredinom prošlog stoleća. Pokazali smo, takođe, na koji način valja tumačiti Marxovo apokaliptičko proročanstvo u pogledu sudbine srednje klase u razvijenom kapitalizmu. Sada valja da, na primeru fašizma — a prvenstveno nemačkog nacizma — šire obrazložimo naše uverenje da smer radikalne politizacije srednje klase presudno zavisi od njenog *vlastitog* položaja u pojedinim razdobljima istorije kapitalističkog društva.

Jedinstvena, na izgled natklasna liberalistička ideologija, koja je sve posedničke klase uspevala da okupi na osnovama nepovredivosti svojinskog prava, u trenucima zaoštrene klasne borbe mogla je i sitnu buržoaziju da mobilize protiv svih pokušaja posezanja u vlasništvo kao takvo. Postepeno, ali ustrajno razvlašćivanje dugo se u očima sitnih robnih proizvođača i trgovaca ukazivalo kao slučajna posledica delovanja niza nepovoljnih, međusobno nepovezanih činilaca koji nisu ugrađeni u osnove kapitalističkog sistema već su plod slobodnotržišnih zakona, proizvod trenutne

konjunktura ili posledica nedostatka poslovne sreće. Zato je srednja klasa, naročito u razdobljima ekonomskog prosperiteta (viktorijansko doba u Engleskoj, *fin de siècle* u Francuskoj, »pionirsko doba« u Americi, bizmarškova epoha u Nemačkoj) usrdno doprinosila učvršćenju građanskog *consensusa*. U njoj je kapitalistički poredak nalazio najvatrenijeg i najpouzdanijeg pobornika svojih osnovnih ekonomskih, političkih, etičkih itd. vrednosti, a pre svega svojine, rada, mira i reda. Udobnost i smirena moralnost sitnoburžoaskog načina života stajali su kao idealnotipska slika u samom jezgri građanske ideologije. U tom, hegelovski rečeno, »opštem staležu« ukazivalo se na ideal u kojem se mogu uspokojiti čak i težnje nižih proizvođačkih slojeva: »radničko pitanje« je neutralizovano kao privremeni socijalni problem koji je moguće otkloniti pravičnijom raspodelom dobara i postepenim »poburžujčenjem« proletarijata. Klasna saradnja sitne i krupne buržoazije, uspostavljena posle propasti jakobinske utopije i učvršćena zajedničkim protivljenjem svim pokušajima rušenja privatnosvojinske osnove poretka, opstajala je sve dok je liberalistička slika sveta legitimno važila kao nepromenljiva. Zlatno razdoblje srednje klase trajalo je sve dok je ekonomski liberalizam, sa svojim demokratskim političkim ustanovama, između dvaju polova kapitalističkog načina proizvodnje, rada i kapitala, ostavljao dovoljno prostora samostalnom i nezavisnom privrednom delovanju mnoštva pojedinaca. Međutim, kada je, potkraj 19. veka, u najnaprednijim kapitalističkim zemljama u uvećanoj meri obnovljeno koncentrisanje kapitala koje je i najavilo nov način proizvodnje, sitna buržoazija doživela je novo klasno osvešćivanje. Jakobinska utopija, koja je odgovarala ranoliberalističkom raslojavanju, prometnula se sada u krajnje konzervativnu političku radikalizaciju.

Posvuda je, naime, uspon monopolističkog kapitalizma prouzrokovao ono kolektivnopsihološko stanje koje je Theodor Geiger nazvao »socijalnom panikom« srednje klase. U svoj svojoj oštirini obnovljeno je staro *Mittelstandsfrage*, utoliko pre što se probudio i strah krupne kapitalističke buržoazije da će, lišena posrednika, biti neposredno suočena s proletarijatom i njegovim prevratničkim zahtevima. U većini evropskih zemalja buntovnu politizaciju srednje klase najavile su, pripremile ili pak neposredno podbole socijalnokonzervativne teorijske i ideološke tvorevine koje su između kapitalizma i socijalizma razabirale »treći put«, primeren jednoj »trećoj klasi«. Zato nam se čini samo delimično tačnom primedba da je »tek fašistička pretnja mnogim ljudima otkrila problem srednjih klasa«.¹ Pogoršanje njihovog ekonomskog položaja i političku dezorijentaciju u sukobu dveju velikih ideologija uvideli su koncem 19. i početkom 20. veka mnogi socijalni teoretičari i, dakako, političari.

Sećamo se one smeje analogije kojom je uzroke propasti Rimskog carstva Gaetano Mosca povezo s krizom građanskog poretka: i u jednom i u drugom slučaju destabilizaciji postojećeg sistema na presudan način doprinosi uništavanje ekonomske osnove na kojoj počivaju srednji društveni slojevi. Kao što je rimski patricijat, neumerenim eksproprijanjem antičke sitne buržoazije, potkopao temelje Carstva, tako i moderna kapitalistička plutokratija sprovodi »uništavanje osrednje svojine i srednjih kapitalista«², naime onih slojeva koji su, po Moscinom mišljenju, uporište svih moralnih, intelektualnih i kulturnih vrednosti modernog građanskog

1. Daniel Guérin, *Sur le fascisme*, tom II, *Fascisme et grand capital*, Maspero, Paris 1971, str. 15. Na pogoršanje položaja srednje klase ukazivali su nemački i italijanski pisci još i pre prvog svetskog rata. Upor. npr. J. Wernicke, *Der Mittelstand und seine wirtschaftliche Lage*, Leipzig 1909; Leo Mufferman, *Die Moderne Mittelstandsbewegung*, Leipzig/Berlin 1913; F. Chesa, »Le classe medie«, *Rivista italiana di sociologia*, 1911.

društva. Ekonomska propast srednjih klasa, upozoravao je on, mogla bi imati nesagledive posledice i dovesti do »plutokratske diktature«. Kao što je »rasprostranjenost srednje svojine, prema Aristotelu, bila neophodan uslov funkcionisanja grčkog grada, tako je i postojanje srednje buržoazije nužno za normalan život modernog predstavničkog sistema«. ³ Mosca je izričito odbijao da u postojanom propadanju srednjih klasa vidi posledicu kapitalističke akumulacije: jedini razlog njihovom pogoršanom ekonomskom položaju on je našao u nametanju teških i apsurdnih poreza koji sitne vlasnike prisiljavaju da se svrstaju u birokratsku službu. Na taj način, oni gube nezavisnost duha i slobodu delovanja: danas bismo kazali da se »stara« srednja klasa nužno pretvara u »novu«. »Ako je rat«, govorio je Mosca misleći na svetski sukob 1914—1918, »nedavno posvuda manje ili više pogoršao položaj srednjih klasa, to se duguje drugim razlozima koje nije predvideo istorijski materijalizam«. ⁴ Mada je bio nesiguran u pogledu stvarnih uzroka koji su doveli do slabljenja onog »drugog sloja upravljačke elite«, Mosca je uviđao posledice koje bi njegovo odumiranje moglo da ima po stabilnost poretka: između elite i mase, naime, ne bi više stajao nikakav posredni član i otvoreni sukob bi postao neizbežan. Neobičnom sociološkom maštom italijanski mislilac je — uprkos svojim pogrešno postavljenim pretpostavkama — naslutio značaj osnovnih promena u socijalnoj strukturi razvijenih kapitalističkih zemalja koje će, znatnim delom, pogodovati usponu fašističkih pokreta i ustoličenju fašističkih sistema. Mosca je, međutim, samo beležio stanje na koje nije verovao da može uticati, ali se drugi pisci nisu libili da se i neposredno obrate sitnoj buržoaziji i zaštu njeno delotvornije uplitanje u sukob između »osnovnih« klasa.

Kao što je optimistička ideologija koja s pouzdanjem navešćuje buduće društvo srednje klase odgovarala liberalnom kapitalizmu, tako je njegovoj monopolističkoj fazi pogodovala borbena, socijalnokonzervativna ideologija koja je pozivala da se silom vaspostavi izgubljeni sitnoburžoaski raj. Pod onim prvim pogledom, uprtim u budućnost, uravnoteženo društvo srednje klase ukazivalo se kao ideal kojem će se postepeno primicati sve širi društveni slojevi; pod ovim drugim, koji je romantičarski idealizovao zlatno doba srednje klase, moderno industrijsko društvo javilo se kao Levijatan koji sve prelazne društvene slojeve sunovraćuje u bezličnu proletersku masu. Liberalistički mit, o kojem smo ranije opširno govorili, ulivao je sada, koncem 19. veka, sve manje poverenja, a njegovo slabljenje vodilo je i rušenju građanskog *consensusa* u kojem je srednja klasa imala posebno mesto. Ali, pre nego što se upustimo u analizu uzroka i posledica dvadesetovekovne radikalizacije srednje klase, valja da se ukratko osvrnemo na novu, značajnu promenu u sociološkom značenju ovog središnjeg pojma našeg izlaganja.

Pošto se, kao što smo ustanovili, prvobitno odnosio na buržoaziju *tout court*, a potom konkretizovao upućujući na sitnu buržoaziju, pojam srednje klase zadobio je početkom 20. veka novo, još šire značenje. Redove »stare«, posedničke srednje klase, koji potkraj 19. veka počinju da se ubrzano proređuju, popunjavaju članovi jedne rastuće društvene grupe koju su sociolozi rano nazvali »novom« srednjom klasom. ⁵ »Kako je sred-

2. Gaetano Mosca, *Elementi di Scienza Politica*, Fratelli Bocca Editori, Torino 1923 (1896¹), str. 274.

3. Isto, str. 397.

4. Isto, str. 456.

5.

Vele (npr. Daniel Bell, *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Penguin Books 1973. str. 69) da je izraz »nova srednja klasa«, ili »stalež«, skovao

nji stalež«, veli Herman Lebovics govoreći o promenama u društvenoj strukturi prednacističke Nemačke, »nastavljao da opada, novi srednji stalež *rastao je da bi zamenio* žrtve modernizacije«. ⁶ Ono što je u ovom stavu podvučeno implicira da je — uprkos objektivnom sužavanju sociološkog obima *posedničke* sitne buržoazije — srednja klasa, u jednom novom značenju, nastavila da se proširuje *neposedničkim* slojevima. Oni su joj, međutim, morali u nečemu presudno sociološki nalikovati, a ovaj zajednički imenitelj nađen je gotovo sasvim izvan *ekonomskih* obeležja njihovog položaja. *Locus communis* borbenog nastupanja svih ovih slojeva ukazao se u onoj trećoj dimenziji socijalne stratifikacije, naime u *statusu*, a ekonomski položaj i društvena moć svedeni su, bar prividno, na sekundarna obeležja klasne situacije. ⁷ Zato se u maločas navedenom Lebovicsevom stavu ne govori slučajno o srednjem *staležu*. U ovom terminološkom anahronizmu ogleđa se neprevaziđeno pretkapitalističko *statusno* poimanje položaja različitih društvenih slojeva. Usporena industrijalizacija i odsustvo građanske političke revolucije čine istorijski kontekst u kojem je dugo mogao da opstane veoma samosvestan sloj *bürgera* koji su svoj položaj određivali još u okvirima feudalno-hijerarhijski pojmljene društvene strukture. Kao što u svojoj socijalnoj etimologiji pojma klase pokazuje Ralf Dahrendorf, u nemačkim prilikama — upravo tamo gde je i nastao moderni izraz »novi srednji stalež« — termin *klasa* odnosi se isključivo na preduzimače i radnike, dok se sve ostale društvene grupe, koje u drugim jezicima bez dvoumljenja nazivamo klasama, takođe označavaju kao staleži. ⁸ Doista, reč *Mittelstand* ima u kolektivnoj svesti Nemaca sasvim osobeno značenje, opterećeno snažnim emocionalnim nabojem: ona upućuje na postojanje jasne svesti o posebnosti društvenog položaja ne samo nezavisnih i samostalnih građanskih posednika (*Die eigentliche Bourgeoisie*), već i nameštenika, činovnika i poslenika u slobodnim profesijama (*Angestellte, Beamte, Freie Berufe*), kao i seoskih vlasnika (*»Grenzschichten«*), u odnosu na obe moderne »klase«, kapitalističku i radničku. Izuzetost iz njihovih sve zbijenijih redova mogla je zato da bude dovoljan zajednički imenitelj koji je objedinio onako raznorodne društvenoprofesionalne grupe kao što su »stari« i »novi« srednji staleži. Ako već ne *klasnom* svešču, ovo osećanje duboke solidarnosti i moralnog, pre nego ekonomskog zajedništva koje je prožimalo pomenuto na izgled nesravnjivo mnoštvo, mogli bismo da nazovemo bar *statusnom* svešču. Njenom novom buđenju doprinelo je ne samo neprijateljstvo prema organizovanom radu i kapitalu, već i kolektivno nezadovoljstvo nemogućnošću da u gotovo sasvim popunjenom političkom prostoru nađe odgovarajuće zastupništvo svojih interesa. Izgleda da je Vil-

Emile Lederer u svom članku »Die Privatengestellten und Sozialpolitik« (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1912), a potom šire obrazložio u radu »Der Neue Mittelstand« (*Grundriss der Sozialökonomik*, IX od., sv. I, 1926, s J. Marschakom). Ovo, po svemu sudeći, nije sporno, ali bismo mogli da ukažemo i na jedan *raniji* članak Roberta Michelsa (*Sulla decadenza della classe media industriale antica e sul sorgere di una classe media moderna*, *Giornale dei economisti*, januar 1909) u kojem se već naslućuje razlika između »stare« i »nove« srednje klase.

6. Herman Lebovics, *Social Conservatism and the Middle Class in Germany, 1914—1933*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 1969, str. 28, podvukao A. M.

7. Ne usudujemo se, naravno, tvrditi da na ekstremno političko ponašanje utiču uvek i samo *status discrepancies*, kao što bi hteo, na primer, S. M. Lipset (*Revolution and Counterrevolution*, Basic Books, New York 1968, str. 167), ali je svakako reč o jednom od značajnih uzroka socijalne mobilizacije koji se — naročito u marksističkoj sociološkoj literaturi — često prenebregava.

8. Ralf Dahrendorf, *Class and Class Structure in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London 1967, str. 6.

9. Upor. npr. članak Alfreda Meusela, »Bürgertum«, u *Handwörterbuch der Soziologie*, hrsg. von A. Vierkant, F. Enke Verlag, Stuttgart 1959, str. 90 i sled.

fredo Pareto bio zaista u pravu kada je, još početkom veka, upozoravao na »rastući značaj dveju klasa, naime bogatih špekulanata, s jedne, i radnika, s druge strane«; on je u ovoj klasnoj polarizaciji video osnovu na kojoj će izrasti prevlast dveju političkih orijentacija — naime plutokratije, s jedne, i demokratije, s druge strane — ali je najveću bojazan pokazao od »delimičnog povezivanja ovih dvaju elemenata«: uskrснуće »demagoška plutokratija« kojoj će biti cilj da se »nametne državi i izrabljuje ostale društvene klase«.10 Pareto se, razume se, prevario u pogledu uspona »demagoške plutokratije«, ako pod ovim pojmom ne podrazumevamo fašistički sistem, ali je dalekovidno predvideo stanje između dvaju ratova: podjednaki strah sitne buržoazije pred usponom organizacija radničke klase i organizacija koje brane interese krupnog, monopolističkog kapitala.

Ovde se nećemo detaljnije baviti izričito sociološkim problemima socijalne strukture novog srednjeg staleža, odnosno klase, niti ćemo pak raspravljati o teorijskoj održivosti ovog pojma u današnjim prilikama. Raspravu o ovim posebnim pitanjima ostavićemo za naše poslednje poglavlje. Trenutna svrha našeg izlaganja jeste identifikovanje društvenih slojeva kojima se, pripremajući masovnu osnovu fašističkog pokreta, obraćala socijalnokonzervativna ideologija. Ovaj zadatak obavezuje nas da ukratko ocrtamo zajedničko mesto na kojem su se susrele težnje »stare« i »nove« srednje klase u poremećenoj društvenoj strukturi imperijalističkih zemalja. Obe frakcije srednje klase — mada s različitih razloga — podjednako su strepele od posledica »modernizacije« u oblasti privrednog života. Njihovo jedinstvo u negativnom smislu obrazovalo se u zajedničkom protivljenju pretećoj proletarizaciji koja »staroj« srednjoj klasi predstoji njenim razvlašćivanjem, a »novoj« svođenjem na položaj najamnih radnika u velikim, birokratizovanim — državnim ili privatnim — organizacijama. Sjedinjavalo ih je, na statusnoj osnovi, obostrano nastojanje da se razlikuju od radništva: jedni su se dičili svojim *vlasništvom*, ekonomskom nezavisnošću, radišnošću koja se ovaploćuje u stalno rastućem — ili bar postojanom — imetku, drugi pak svojim *pozivom*, obrazovanjem, kompetencijama administrativno-tehničke prirode i, paradoksalno, državnom službom od koje su oni prvi zazirali. Osoben malograđanski način života, pre negoli »odnos prema sredstvima za proizvodnju« — dakle, kolektivno-psihološki, a nikako ne ekonomskopravni položaj — obrazovao je široku osnovu na kojoj su se susticale na izgled nepomirljive težnje »stare« i »nove« srednje klase.

»Socijalna panika« koja je ove klase obuzela neposredno posle prvog svetskog rata — iako se često smatra naprosto spontanom buntom ili plodom smišljene manipulacije — imala je svoje teorijske ili ideološke podstrekače koji su se, u Nemačkoj, oslanjali na dugotrajnu tradiciju tamošnjeg konzervativnog mišljenja.11 Ovde možemo samo uzgred da ukažemo na osnovne ideje mislilaca koji su rano uvideli svu ozbiljnost *Mittelstandsfrage* i njegovu podjednaku nesvodivost na »radničko« ili »buržujsko« pitanje. Oni su u prvim godinama vajmarske Nemačke umeli da udovolje nastojanju srednje klase da između kapitalizma i socijalizma nasluti svoj, »treći« put. Nisu se libili da se ovim nespokojnim društvenim grupama i neposredno obraćaju i klonili su se prezira prema »malograđanima« čiju

10. Vilfredo Pareto, *Transformazioni della democrazia*, Cappelli editore, Rocca San Casciano 1966, str. 94—95.

11. Šire o složenom i protivrečnom zaleđu nemačkog konzervatizma upor. u Karl Dietrich Brächer, *The German Dictatorship. The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*, Penguin University Books 1978, str. 15—71; vid. takođe i Ljubomir Tadić, *Tradicija i revolucija*, Srpska književna zadruga, Beograd 1972, *passim*.

su moguću politizaciju dve velike ideologije obezvređile kao istorijski beznačajnu.

Sociolog Werner Sombart nudio je srednjem staležu svoj nostalgični »nemački socijalizam« koji će, umesto »marksističkog socijalizma«, ukloniti zla kapitalističke konkurencije i doneti istovremeno socijalno i nacionalno oslobođenje — ali ne klasnom borbom već obnavljanjem društvene harmonije predindustrijskog doba.12 Edgar Salin je moralizatorski žudeo za »divnim životom« u jednom »organski ustrojenom društvu u kojem svako ima svoj stalež, položaj i poziv«13, i u kojem su seljaci, zanatlije i trgovci oslonac državne vlasti. Othmar Spann, energičan protivnik modernog individualizma, izgradio je »pozitivnu viziju novog društva«14 koja se oslanjala na obnovljenu srednjovekovnu korporativnu zajednicu i u kojoj se našlo mesta i za »novi srednji stalež« službenika i tehničara. Ernst Niekisch se u svom »nacionalnom boljševizmu« zalagao za uspostavljanje »čiste države« u kojoj će se klasne razlike poravnati na nivou srednje klase.15 Oswald Spengler, pesimistički kritičar modernog industrijskog društva i zapadne građanske demokratije, uzdizao je rad seljaka i zanatlija jer je »po sebi mnogo smisleniji nego rad mašinskog ili poljoprivrednog radnika«16, ali i kreativniji i moralno dostojniji nego parazitska delatnost modernog bankara i finansijskog špekulanta koji izrabljuju »radni narod«.

Uprkos znatnim teorijskim i ideološkim razlikama, koje su se kretale od nacionalistički radikalizovanog socijalizma do otvoreno konzervativnog protivrepublikanskog i protivdemokratskog patosa, svi ovi mislioci ulagali su zajednički napor da u posleratnoj ekonomskoj krizi i ideološkoj pometnji ponude srednjoj klasi teorijsko obrazloženje njenog nezadovoljstva i usmere njenu netrpeljivost podjednako prema boljševičkom socijalizmu i parazitskom kapitalizmu. Oni su obnavljali srednjovekovni ideal staleški ustrojene zajednice, ili pak viziju bizmarkovske imperijalističke države, nagoveštavajući mogućnost prevazilaženja klasnih razlika bez zapovedanja klasne borbe, uzdizali radišnost »malog čoveka« kao izvor vrhunske moralnosti — jednom rečju, s gnušanjem su odbacivali »modernizaciju« i obraćali sa davnim danima. Svuda je u to vreme odjekivao vapaj moćnima da ne dopuste uništavanje ekonomske osnove srednjih klasa, jer bi njenim iščezavanjem bili narušeni i temelji postojećeg poretka: »Ova masa stanovništva«, pisao je pred rat jedan angažovani belgijski poklonik tamošnje sitne buržoazije, »iako je u socijalnom pogledu raznovrsna i zbrkana, svojim je obimom i moći širenja, mnogostrukošću odnosa koje održava s drugim društvenim grupama, svojim prelaznim položajem, najpogodnija da očuva... tradicionalnu moralnost«.17 S druge pak strane, malo je bilo trezvenijih mislilaca koji su u ono vreme upozoravali da buntovna politizacija srednjih klasa može da postane najpouzdaniji oslonac totalitarnih režima.18

12. Herman Lebovics, naved. delo, str. 49 i sled.

13. Isto, str. 89.

14. Isto, str. 103.

15. Isto, str. 141 i sled.

16. Isto, str. 166.

17. Raymond Palin, »Les classes moyennes en Belgique«, *Inventaires III, Classes moyennes*, F. Alcan, Paris 1939, str. 163. Ovaj zaboravljeni zbornik radova o srednjim klasama, kojem su svojim prilogima doprineli pisci s raznih strana, najuverljivije svedoči o raznolikosti stanovišta u pogledu mogućih pravaca politizacije sitne buržoazije u ono predratno vreme.

18. Upor. C. Bouglé, »Introduction«, *Inventaires III*, naved. delo, str. 1.

Ali, da li je srednja klasa bila doista predodređena da, u okviru imperijalizma, svoje nezadovoljstvo potvrdi pristupanjem pokretu koji joj je obećavao krajnje reakcionarno rešenje njenih ekonomskih, socijalnih i statusnih nevolja? Da li je, drugim rečima, srednja klasa morala da podlegne procesu fašizacije koji joj se obično pripisuje kao nužan politički izbor? Ovde ćemo samo nagovestiti naše neslaganje s jednostranom političkom teorijom koja srednjoj klasi uvek dodeljuje mesto na krajnje desnom krilu političkog prostora. Pomenuto predubedenje, kao što smo pokazali i u prethodnom poglavlju, nadahnuto je uopštavanjem nekih izolovanih Marxovih ocena i, što je mnogo delotvornije, učvršćeno je dnevopolitičkom praksom mnogih radničkih, a pre svega komunističkih partija. Teorijskom i praktičnom odbacivanju pozitivnog političkog naboja koji nosi srednja klasa doprinela je presudno Druga internacionala, naročito pak njeno ortodoksno krilo koje je ostalo gluvo na upozorenja takozvanih »revizionista«. Njeni ekonomisti uočili su stvarno pogoršanje položaja robnih proizvođača ograničene moći, ali su preuranjeno likovali nad činjenicom što se, navodno, ostvaruju Marxova predviđanja o progresivnoj polarizaciji klasne strukture u zemljama zrelog kapitalizma. *Mittelstandsfrage* je u njihovim očima bilo unapred rešeno: »ostaci« srednje klase su nepovratno izgubljeni za radnički pokret, svrstaće se na stranu »buržuja« u trenucima sloma kapitalističkog poretka, ili će se — možda — doslednom polarizacijom sami od sebe obratiti na stvar radničke klase. »Malograđani«, verovalo se, zaslužuju prezir nesravnjivo veći negoli »buržuji«, a često su i opasniji klasni neprijatelji. Ne samo što im među »istorijskim klasama« kojima predstoji konačni međusobni obračun nema mesta, već im nema mesta ni u istoriji uopšte. »Marxova teorija koncentracije [kapitala]«, pisao je Rudolf Hilferding početkom veka, »postala je... opšte priznata istina. Opadanje industrijskog srednjeg staleža smatra se nezadrživim«. ¹⁹

Nema zboru, u svim industrijskim zemljama procenat stanovništva koje je ostvarivalo dohodak na osnovu privatnog vlasništva i neposrednog učesća u procesu proizvodnje ili razmene (trgovci, zanatlije, sitni industrijalci, siromašni i srednji seljaci) ubrzano je opadao krajem prošlog i početkom ovog veka. ²⁰ Ovde ne možemo da raspravljamo o složenim individualno-psihološkim posledicama koje gubitak oslonca u privatnoj svojini ostavlja na bivšeg pospovnika. Ali, izvesno je da su masovne razmere ovih ekonomskih kretanja doprinele susticanju mnoštva pojedinačnih sudbina u jedinstvenom osećanju kolektivne osujećenosti koje se, u okviru liberalističke ideologije individualnog postignuća, više nije dalo objasniti neizvesnim delovanjem »sreće« i »uspeha«. Stvoreni su, dakle, preduslovi za ponovni uspon sitnoburžoaske klasne svesti koja se, kao što je naše dosadašnje izlaganje smeralo da pokaže, budi upravo u trenucima pojačanog raslojavanja same posedničke klase.

Davno pre nego što je prvi svetski rat sasvim ogolio ovo raslojavanje, sitnoburžoaski slojevi su u gotovo svim evropskim zemljama, a naročito u Americi, reagovali na monopolisanje izgleda na tržištu populističkim pokretima koji su težili obnavljanju ranih liberalističkih ideala. U tom pre-

19. Rudolf Hilferding, *Finansijski kapital*, Kultura, Beograd 1958, str. 397.

20.

U Nemačkoj je 1882. godine 42,8% stanovništva bilo »samostalno«, 1907. je njihov procenat smanjen na 35%, a 1933. na 30% (upor. Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine: liberalizam i fašizam*, IC Komunist, Beograd 1978, str. 27 i sled.). Podatke o smanjivanju sektora sitne robne proizvodnje, trgovine i usluga navode svi nepristrasni privredni istoričari i sociolozi: »Ovo opadanje je automatsko«, veli Joseph Schumpeter (*Imperialism and Social Class*, Basic Blackwell, Oxford 1951, str. 156), »jer nije stvar delanja ili izostanka delanja [privrednog subjekta] već potiče iz samodejstvujuće logike konkurentskog sistema«.

duzetničkom radikalizmu — *preduzetničkom* zato što se klonio da dovede u pitanje same osnove kapitalističkog poretka, a *radikalizmu* stoga što je zahtevao antimonopolističke mere i zaštitu sitne svojine pred rastućim industrijskim, finansijskim i trgovačkim kapitalom — naslućivali su se već osnovni elementi dvadesetovekovne fašističke ideologije: *ni kapitalizam, ni socijalizam*.²¹ Podjednako protivna organizovanom radu i kapitalu, »populistička mobilizacija predstavlja pokušaje da se oživotvori integracija na osnovi 'tradicionalnih' vrednosti«. ²² Opiranje »modernizaciji«, naime usponu industrijskog društva s njegovim krupnim proizvodnim, stambenim, finansijskim itd. jedinicama i velikim političkim organizacijama, činilo je najširu ideološku osnovu na kojoj su izrastali mnogobrojni i raznovrsni populistički pokreti krajem 19. veka. Liberalistička država je u mnogim slučajevima njihove zahteve ugrađivala u svoj zakonodavni sistem — kao što je, na primer, bio niz antimonopolističkih propisa i zakona protiv kartelizacije — ali su interesi krupnog kapitala orijentisanog na imperijalističko gospodarenje tržištem svuda prevagnuli uoči prvog svetskog rata.

Ali, ako populizam i nije bio izričito ili isključivo politički pokret srednje klase — jer je svojim natklasnim programom često obuhvatao najrazličitije slojeve, pa i delove radničke klase — s usponom monopolističkog kapitalizma stvaraju se i *autentične klasne organizacije sitne buržoazije*. Nasuprot uvreženom mišljenju da su tek fašističke partije svojim programima omogućile ugroženim sitnoburžoaskim slojevima sticanje samostalnog političkog predstavnštva, valja podvući činjenicu da se, davno pre njihove pojave, niz društvenoprofesionalnih organizacija s neskrivenim političkim ciljevima otvoreno rukovodio interesima srednje klase.²³ Ove organizacije, među kojima će se uskoro mnoge obratiti na fašizam ili neposredno urasti u fašističke partije, bile su najmasovnije i najborbenije upravo u zemljama koje je krasila vekovna tradicija cehovskog i korporativnog udruživanja. U Belgiji su, veli onovremeni pisac koga smo već navodili, »srednje klase brojne, samosvesne i dobro organizovane«. ²⁴ Njihova prosvetna i kooperativna udruženja, obrazovana još potkraj 19. veka u nastojanju da se zanatlijsko-trgovačko vlasništvo odbrani od okrupnjivanja kapitala, čak i u svojim nazivima razotkrivaju svoju klasnu osnovu i doista potvrđuju snaženje sitnoburžoaske klasne svesti (»Ured srednjih klasa«, »Udruženje za proučavanje i odbranu sitne buržoazije«, »Privremeni kreditni fond srednjih klasa«, »Hrišćanska federacija srednjih klasa Belgije« itd.). I u Francuskoj je, početkom veka, pokrenut talas udruživanja u organizacije kojima je osnovni cilj bio da interese »stare« i »nove« srednje

21.

Ne gubimo, dakako, iz vida da su mnogi populistički pokreti, naročito u devetnaestovekovnoj Americi, imali ako već ne socijalistički a ono bar liberalno-demokratski karakter (upor. Richard Hofstadter, »North America«, u *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, ed. by G. Ionescu and E. Gellner, Weidenfeld and Nicolson, London 1969, str. 9-27). Pregled istorije američkog populizma, od *People's Party* (1892), preko Demokratske partije početkom veka, do Huey Longovog pokreta tridesetih godina 20. stoleća, moguće je naći u Massimo Teodori, *La fine del mito americano*, Feltrinelli Editore, Milano 1975, str. 59 i sled.

22.

Angus Stewert, »The Social Roots«, u *Populism*, naved. delo, str. 182.

23.

Jedno takvo mišljenje o neutentičnosti sitnoburžoaskog političkog istupanja brani Todor Kuljić (*Fašizam*, Nolit, Beograd 1977, str. 94, 104 et passim). Autorov stav prema srednjoj klasi oscilira između, s jedne strane, paušalnih ocena *à la* Druga i Treća internacionala i, s druge, povremenog priznavanja samostalnosti delovanja sitne buržoazije. Otuda protivrečnosti u njegovom izlaganju, kao što je, na primer, sledeća: »Ovu objektivnu osetljivost položaja srednjih klasa koristi istovremeno jaz između srednjih klasa i radničke klase« (str. 101), *versus* »... on [srednji sloj] nije bio koalicioni partner krupnog kapitala već je, štaviše, pokušavao da ostvari parcijalnu koaliciju sa proletarijatom u iznalaženju autonomnog srednjeg puta između kapitala i rada« (str. 110).

24.

R. Palin, naved. članak, str. 159. Belgijske srednje klase bile su u toj meri samosvesne da su imale i sopstveni list (*L'action des classes moyennes*).

klase odbrane podjednako odlučno od sindikalnih organizacija radničke klase, s jedne, i monopolističkog kapitala, s druge strane. I ovde su one u svojim nazivima jasno obznanjivale svoje klasno utemeljenje («Konfederacija sitne trgovine», «Sindikat sitne i srednje industrije», «Grupacija srednje industrije» itd.). Njihovi najistaknutiji predstavnici smatrali su ove organizacije »samo etapom koja vodi opštijem grupisanju srednjih klasa«²⁵; zaista, 1936. godine oni osnivaju »Generalnu konfederaciju srednjih klasa« koja je, čak i svojim nazivom, imala da parira obema velikim organizacijama »osnovnih« klasa: »Generalnoj konfederaciji rada« i »Konfederaciji poslodavaca«. Njen osnovni cilj bio je zaštita sitnih štetiša, zalaganje za poreske reforme i reorganizaciju kredita, borba protiv trustova i kartela. Srednje klase su, kliče se u programu »Konfederacije«, »najbrojniji, najzdraviji i najispravniji element nacije«.²⁶ Druga moćna organizacija sitne buržoazije u Francuskoj bila je »Generalna konfederacija sindikata srednje klase«; ona je u svojim proglasima podvlačila profesionalni karakter pokreta koji je na korporativnoj osnovi okupljao federacije pojedinih struka. »Srednje klase su«, stoji u njenom programu, »ideološki i politički podeljene. Povezuje ih jedna jedina osnova: priroda njihova posla«. I mada se odriče političke delatnosti, »Konfederacija« priznaje da će »podsticati ili buditi opšte preusmerenje zemlje«²⁷ koju razdire štetna i nezdrava klasna borba; život se, naime, »ne iscrpljuje u nekoj vrsti neprestanog sukobljavanja kapitala i rada«.²⁸ Nadahnute, prvobitno, dirkemovski shvaćenom potrebom da se država podvrgne moralnoj obnovi, ove organizacije su se kasnije otvoreno fašizirale: u njihovim redovima regrutovana je široka osnova francuskih nacionalističkih i fašističkih pokreta (*Action française, Croix de feu, Jeunesses patriotes, Solidarité française* itd.). Njihovo masovno članstvo bilo je rasplajeno antiparlamentarizmom, nacionalističkim povodom i, pre svega, neobičnim antikapitalizmom koji se usmeravao na »lopo-ve«, »špekulante«, »nelojalne konkurente«, »jevrejsku plutokratiju«, ali i »boljševičke« organizacije radničke klase. Osnovna parola koja je najgromkije odjekivala u redovima sitnoburžoaskih masa glasila je: »Štetiše na okup!«²⁹

U Nemačkoj je uspon fašizma zatekao već afirmisana ekonomska i politička udruženja srednje klase, kao što su *Wirtschaftspartei, Reichsstand des deutschen Handwerks, DHGV* itd. Još pre prvog svetskog rata, u vreme ubrzane kartelizacije nemačke industrije, kada je imperijalistički orijentisan krupni kapital nastojao da odlučnije istupi na svetskom tržištu, predstavnici tamošnjih srednjih klasa su, pod pokroviteljstvom centramaških političkih partija, vodili doslednu *Mittelstandspolitik*: zahtevali su autentično predstavništvo svojih interesa u *Reichstagu*, vršili pritisak na vladu da u svojim ekonomskim i političkim odlukama uzima u obzir i moguće negativne posledice iščezavanja sitne svojine itd. Ovi naponi urodili su 1907. godine obrazovanjem udruženja pod nazivom *Deutsche Mittelstandsverei-*

25. [H]enri [M]ouglin, »Note sur les associations de défense des classes moyennes«, u *Inventaires III*, naved. delo, str. 329.

26. Isto, str. 337.

27. Isto, str. 331.

28. Isto, str. 332.

29. Upor. Maurice Chavardès, *Une campagne de presse. La droite française et le 6. février 1934*, Flammarion Paris 1970. O francuskoj verziji fašizma koji je harangirao sitnu buržoaziju povikom na »kosmopolitisku finansijsku oligarhiju« upor. u Ernst Nolte, *I tre volti del fascismo*, Arnoldo Mondadori, Milano 1971. Ne gubimo, dakako, iz vida da je francuski fašizam bio osoben utoliko što je njegovo vodstvo bilo aristokratski i rojalistički nadahnuto, mada je pokret imao dosta široku sitnoburžoasku masovnu osnovu.

nigung. Naime, još 1904. godine, izvesni dr Boediker, veoma opskurna ličnost, svestan ozbiljnosti problema srednjih klasa, osnovao je međunarodni institut za njihovo sistematsko proučavanje.³⁰ Zadatak instituta koji je ustanovljen u vreme najživlje agitacije u prilog poboljšanju, ili bar očuvanju položaja srednjih klasa, bio je da prikuplja i sređuje dokumentaciju o profesionalnim i klasnim organizacijama nezavisnih proizvođača širom Evrope, da proučava različita nacionalna zakonodavstva i ekonomske propise koji se tiču njihovog položaja, ali i da — uprkos svojoj proklamovanoj apolitičnosti — na međunarodnoj osnovi usklađuje zahteve različitih nacionalnih udruženja. U ono neizvesno predratno vreme, delatnost doktora Boedikera krunisana je održavanjem nekoliko međunarodnih kongresa posvećenih položaju srednjih klasa, organizovanjem izložbi i sajмова, stručnih seminara, pokretanjem niza listova i časopisa itd. Ne treba ni napominjati da je osnovno političko stanovište ovog mecene sitne buržoazije bilo smešteno na krajnje desnom krilu nemačkog konzervatizma. Dakle, nacionalsocijalizmu je doista preostalo samo da »nastavi tradiciju pokreta srednje klase koji se posle sedamdesetih godina 19. veka razvio u raznolikim kombinacijama konzervativnih, hrišćansko-socijalnih i zemljoradničkih grupacija«.³¹ Istina, osvojivši vlast i odrekavši se neopozivo prvobitnog programa, nacisti su — kao što ćemo videti — u okviru svoje totalitarnosti politike *gleichschaltunga* raspustili sve profesionalne i političke organizacije srednje klase koje su im ustrajno pružale podršku u borbi za vlast. Time je i formalno potvrđen raskid nacističke ideologije s interesima koji su stajali u masovnoj osnovi pokreta. Nacistička država mogla je nesmetano da se posveti promicanju monopolističke i imperijalističke privredne politike protiv koje su, u početku, ustajale maločas pomenute organizacije srednje klase.

Imajući, dakle, na umu dugotrajnu tradiciju ovih autentično sitnoburžoaskih organizacija, mora nam se učiniti čudnim što teoretičari Druge internacionale nisu naslućivali klice mogućeg sukoba interesa između različitih posedničkih klasa koje je imperijalizam duboko podelio. Hilferding je, na primer, smatrao da je »borba interesa između sitnog i krupnog preduzeća... uglavnom rešena« još u liberalističkom razdoblju, kada je »spu- tavanjem krupnokapitalističkih preduzeća srednji stalež nastojao da odgodi svoj poraz«. Pošto je konkurentsku borbu izgubio, srednji stalež se, navodno, pomirio s prevlašću krupnog kapitala i prilagodio ulozi nosioca dopunske proizvodne, trgovačke ili uslužne delatnosti. »Niko od njih [sitnih kapitalista]«, zaključuje Hilferding, »ne vodi konkurentsku borbu protiv krupne industrije, štaviše, oni su zainteresovani u njenom što većem proširenju...«. Više nema mesta, misli on, njihovom »opštem antikapitalističkom držanju«, jer sitna buržoazija »svoj spas vidi samo u brzom razvitku kapitalizma«. Njen glavni protivnik postaje *radnička klasa*, »pošto je moć radničke organizacije najveća baš u sitnim preduzećima«.³² Podležuci ortodoksnom marksističkom stereotipu o srednjoj klasi kao »prvoborc u gerilskom ratu protiv socijaldemokratije«³³, Hilferding je odbio da u njenim proletarizovanim slojevima vidi mogućeg saveznika proletarijata u borbi protiv kapitalističkog monopola. Svoju strogu ekonomsku analizu, koja

30. Franklin Charles Palm, *The Middle Classes. Then and Now*, The Macmillan Co, New York 1936, str. 308—321.

31. K. D. Bracher, naved. delo, str. 345.

32. R. Hilferding, naved. delo, str. 398.

33. Isto, str. 399, napomena.

je onako snažno impresionirala Lenjina, ovaj pisac napušta uvek kada ima da prozbori reč *sitna buržoazija*: to su, veli on, »elementi« koji nužno vode »prirepašku politiku« i »postaju plenom svake demagogije«, a najčešće su pak »oduševljeni pristalice imperijalističkih stranaka«³⁴ i »glasačka marva finansijskog kapitala«.³⁵ Hilferding rano formuliše stav koji će, deceniju ili dve kasnije, navesti evropske komunističke partije da, u svojoj »klasnoj čistoci«, prepuste srednje slojeve fašističkoj manipulaciji.

U svojoj manihejskoj viziji društvene strukture kapitalističkih zemalja (»klasa protiv klase«!), Kominternu nije mogla da dopusti mogućnost samostalne politizacije prelaznih društvenih slojeva. Još je Lenjin odbio da sitnoj robnoj proizvodnji prizna bilo kakvu društveno-ekonomsku osobenost u okviru temeljne rasepljenosti građanskog sveta između kapitala i rada. Sitni buržuj, tvrdio je on, u osnovi je *samo* buržuj, i od njega se može očekivati *jedino* da se svrsta na stranu nosilaca kapitalističkog klasnog interesa.³⁶ Međutim, jedan od retkih marksista koji je vrlo rano, početkom dvadesetih godina, uvideo osobenost klasnog položaja sitne buržoazije i založio se za njeno savezništvo s proletarijatom u borbi protiv fašizma, bio je italijanski komunist Antonio Gramsci.³⁷ On je, mimo opštih uputstava Kominterne, pozivao neproleterske ali antimonopolističke klase na obrazovanje »istorijskog bloka«, i na taj način preduhitrio zakasneli obrat koji u dotadašnju politiku Internacionale unosi njen poziv na stvaranje »narodnih frontova«. Gramsci je, dakle, shvatio da je buntovnu politizaciju sitne buržoazije u poratnom razdoblju moguće okrenuti i na korist radničkog pokreta. Ali, kao što je kasnije, pred prizorom uspona nacizma, pisao Daniel Guérin, »jedna od dveju strana treba da učini ustupke. Razume se«, uvideo je on, »proletarijat može da dopusti nekoliko ustupaka. Treba da se potruži ne bi li izbegao da udarci koje zadaje krupnom kapitalu pogode istovremeno i sitne štetiše, zanatlije, trgovce, seljake«.³⁸ Kominternu, međutim, nije marila za interese srednje klase: njena poznata »definicija« fašizma (1928. godine) predstavljala je sitnu buržoaziju samo kao svojih ciljeva nesvesnu masu i pasivnu žrtvu smišljene zavere najreakcionarnijih krugova krupne monopolističke buržoazije. Srednje klase su se, navodno, spremno podvrgle »antikapitalističkoj frazeologiji«, koja je plodno tle našla u »postojanju znatnih deklasiranih socijalnih elemenata, osiromašenju širokih slojeva gradske sitne buržoazije i inteligencije [i] nezadovoljstvu seoske sitne buržoazije«.³⁹ Kada pomenuta »definicija« odlučno tvrdi da je »glavni cilj fašizma da uništi revolucionarnu radničku avantgardu«⁴⁰, to jest komunistički pokret, ostaje sasvim nejasno zašto je ovaj srazmerno jednostavan zadatak u vreme oseke poratnog revolucionarnog pokreta morao da se obavlja onako složenim i dugotrajnim procesom faši-

34. Isto str. 400.

35. Isto str. 403.

36. V. I. Lenjin, »Prilog karakteristikici ekonomskog romantizma«, *Dela IMRP/Yugoslaviapublice*, Beograd, tom 2, str. 173—174.

37. Upor. npr. »La crisi della piccola borghesia«, *Unità*, 2. 7. 1924, sada u Gramsci, *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma 1967, str. 565—567. O Gramscijevom zalaganju za obrazovanje »istorijskog bloka« u borbi protiv fašizma upor. u Maria Antonietta Macciocchi, *Pour Gramsci*, Editions du Seuil, Paris 1974, str. 162—164.

38. D. Guérin, naved. delo str. 15. O promenljivom stavu Kominterne prema ulozi pojedinih klasa u borbi protiv fašizma upor. Nicos Poulantzas, *Fascisme et dictature*, Maspéro, Paris 1970, str. 37—60.

39. »Program of the Communist International, 1928. Definition of Fascism«, u Eugen Weber, *Varieties of Fascism*, Van Nostrand Reinhold Co, New York 1964 str. 146.

40. Isto, str. 147.

zacije sitne buržoazije u državi koja je još bila kapitalistička i raspolagala celokupnim aparatom fizičke i ideološke prinude. Zašto je, naime, svet-skom duhu, koji kao da stoji iza ekonomističkog fatalizma Kominterne, bilo potrebno da se poigrava čitavom jednom klasom da bi, za račun druge, porazio treću klasu? Dogmatski optimizam Kominterne najuverljivije ilustruje sledeći stav koji sadrži ne samo pogrešnu ocenu prirode fašističkog režima nego i demoralizatorsko uputstvo komunističkim partijama da se uzdrže od intervencije u predestinirani istorijski tok: »Trenutno smirenje posle pobeđe fašizma samo je prolazna pojava«, kaže se u jednom programskom tekstu. »Uspon revolucionarne plime u Nemačkoj *neizbežno* će se nastaviti. Otpor masa fašizmu *neizbežno* će rasti. Otvorena diktatura fašizma razara sve demokratske iluzije, *oslobađa mase uticaja socijaldemokratske partije* i tako ubrzava hod Nemačke prema proleterskoj revoluciji.«⁴¹ Kominternu je čvrsto verovala da je fašizam »poslednja faza kapitalizma u raspadanju«, katastrofična provala kapitalističkih protivrečnosti posle koje bi, silom svetskoistorijske nužnosti, imao da nastupi socijalizam, odnosno komunizam. Praktični, pak, doprinos fašizmu stvari radničke klase ogledao se, u ovom hegelovski shvaćenom lukavstvu uma, u diskreditovanju socijaldemokratije u očima proletarijata (socijaldemokratija = socijalfašizam, odnosno socijalizam na rečima, a fašizam na delu). Sitna buržoazija je *unapred* izgubljena za radnički pokret kao njegov mogući saveznik, jer je »lakej«, »prirepak« i »glasačka marva« finansijskog kapitala.

2. SITNOBURŽOASKI SOCIJALNI SASTAV I IDEOLOGIJA FAŠISTIČKOG POKRETA

Ovde nećemo naivno poricati da je, doprinoseći uspostavljanju fašističkog poretka, sitna buržoazija, »u krajnjoj liniji«, služila ostvarenju posebnih ciljeva krupnog kapitala; naprotiv, navešćemo podatke koji uverljivo potkrepljuju ovu tvrdnju. Ali, rukovođeni jednim stavom Wilhelma Reicha, pokušaćemo da razlikujemo »interese u masovnoj bazi nekog političkog pokreta od njegove objektivne funkcije koja tim interesima proturječi«. Doista, postupimo li drugačije, »ne možemo se sporazumjeti, jer netko onda kada govori o 'fašizmu' misli na objektivnu ulogu fašizma, a drugi misli na subjektivne interese fašističkih masa«.⁴² Ovde ćemo prvenstveno govoriti o »subjektivnim interesima fašističkih masa« i, rukovođeni našim dosadašnjim izlaganjem, raspoznati u njima davnašnje *autentične* interese sitne buržoazije kao klase. Naime, ako u ovim stvarima i ima lukavstva uma, onda je ono delovalo na korist krupne kapitalističke buržoazije, dakle otvoreno protiv interesa srednje klase. Sasvim protivno ekonomističkom fatalizmu kojim je Kominternu pokušala da teorijski apsolvira problem fašizacije sitnoburžoaskih masa, prilikom suđenja o ovom razdoblju u obzir valja uzimati i kolektivnopsihološke razloge pristajanja uz fašističku ideologiju. Jedino na taj način moguće je razumeti prividno paradoksalnu činjenicu da sitna buržoazija najusrdnije pomaže ustoličenje poretka koji će otvoreno delovati protiv njenih klasnih interesa.⁴³ Zato će nas

41. *Rundschau*, 1. 4. 1933, naved. prema Franz Borkenau, *World Communism*, The University of Michigan Press 1971, str. 376—377, podvukao A. M.

42. Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973 str. 50.

43. Jednu od najranijih socioloških dijagnoza fašizacije sitnoburžoaskih masa dao je Harold Lasswell (»The Psychology of Hitlerism as a Response of the Lower Middle Classes to Continuing Insecurity«, *The Political Quarterly*, br. 4, 1933); njegove osnovne postavke kasnije su

ovde prvenstveno zanimati odnos između sitnoburžoaské ideologije fašističkih masa i objektivne funkcije ekonomske politike koju je sprovodila fašistička država. Razume se, taj se odnos ne može bez ostatka svesti na razliku između fašističkog pokreta čiji bi uspeh mogao da se zahvali njegovom antikapitalističkom programu, i fašističkog poretka koji bi se otvoreno izjasnio kao sredstvo u rukama najviših slojeva kapitalističke klase. Postoje bar dva razloga s kojih se opiremo ovakvom pojednostavljenom tumačenju odnosa između pokreta i sistema. Najpre, fašizam je, gotovo do samog svog pada, zadržao antimonopolističku retoriku, a potom, od njegovih prvih koraka subvencionisala ga je upravo krupna monopolistička buržoazija. Ali, to ne znači niti da su fašističke mase svesno stajale na stranu industrijskih i finansijskih magnata u njihovoj borbi protiv radničkih organizacija, niti pak da je fašistička država preduzela ijedan ozbiljniji antikapitalistički poduhvat. Kako je, dakle, bilo moguće da krupna buržoazija podržava jedan u osnovi plebejski pokret u čijem je programu proglašena neprijateljem broj jedan, odnosno, kako je bilo moguće da srednje klase zadrže svoje poverenje u fašizam čak i kada je država čijem su ustoličenju kumovale donosila privredne dekrete sasvim suprotne njihovim stvarnim i obznanjenim interesima? Apsurdno je tvrditi da je fašistički sitnoburžoaski pokret mogao svesno da smera učvršćenju krupnokapitalističke države. Ako su sitna buržoazija i krupni kapital doprineli uspostavljanju fašističkog poretka — jedni svojim glasovima, a drugi svojim novcem — ne znači da nisu bili rukovođeni oprečnim interesima; oni su se susticali jedino u zajedničkoj žudnji za jakom, autoritativnom državom koja se obema klasama činila podjednako spasonosnom: zaustaviće proletarizaciju jedne, a drugoj će obezbediti sigurnost profita ugroženog radničkim zahtevima, rđavom privrednom konjunkturu, međunarodnom konkurencijom, nedostatkom sirovina i tržišta itd. Osećajući nesaglasnost temeljnih interesa ovih dveju klasa, fašističko rukovodstvo pruža sitnoj buržoaziji, svom masovnom uporištu, utehu i najavljuje ostvarenje njene podrealističke utopije, a magnatima teške industrije daje tajna obećanja. Godine 1927, u vreme žestoke antikapitalističke kampanje svoje stranke, Hitler upućuje tajni pamflet Emilu Kirdorfu, rurskom industrijalcu, uveravajući ga u bezazlenost nacističke propagande protiv krupnih monopola.⁴⁴

Na koji je način moguće braniti tvrdnju o neposrednoj povezanosti sitnoburžoaskog klasnog interesa, ugroženog zaoštavanjem imperijalističkih protivrečnosti, s fašističkom ideologijom u kojoj je on našao svoje ozbiljenje? Najubičajeniji dokazni postupak sastoji se u analizi socijalne strukture masovne osnove fašističkog pokreta. U članstvu nacističke partije, na primer, kao i u njenom širem biračkom telu, moguće je nedvosmisleno ustanoviti nesrazmerno veću zastupljenost pripadnika srednjih društvenih slojeva nego što je iznosio njihov procenat u ukupnom stanovništvu. Iskustvena evidencija koja se u ovom pogledu navodi uglavnom je usaglašena, uprkos izvesnim razlikama koje se duguju ne uvek sasvim usklađenom definisanju osnovnih pojmova (srednji slojevi, klase, staleži, sitna buržoazija itd.).

Početkom 1920. godine, dakle u vreme donošenja svog prvog programa, Nemačka radnička partija, buduća NSDAP, brojala je 33% zanatlija i kvalifikovanih radnika, 14,5% pripadnika slobodnih profesija, 7% studenata,

razvili pripadnici frankfurtske škole u okviru svojih frejdommarksističkih analiza autoritarne ličnosti (upor. npr. Adorno et al., *The Authoritarian Personality*, Harper and Brothers, New York 1960).

44. H. Lebovics naved. delo str. 212.

14% državnih nameštenika i »belih okovratnika«, 13% vojnika i oficira, 12% trgovačkih nameštenika, 4% vlasnika trgovina i samo 2% nekvalifikovanih radnika.⁴⁵ Mada, kao što smo videli i u slučaju jakobinske partije, socijalno poreklo rukovodilaca nekog političkog pokreta ne mora, samo po sebi, ništa da govori o njegovoj klasnoj utemeljenosti, značajno je da su osnivači NSDAP⁴⁶, a i pripadnici kasnije veoma razgranatog partijskog aparata, poticali najvećma (37%) iz krugova nižih nameštenika, slobodnih profesija, sitnih preduzimača, učitelja itd.⁴⁷ Zanimljivi su i podaci o apsolutnoj i relativnoj premoći sitnoburžoaskog članstva NSDAP u potonjim razdobljima njenog delovanja. Između 1930. i 1934. godine procenat nameštenika kretao se od 25% do 26,6%, što je bilo više nego dvostruko u odnosu na zastupljenost ove društvenoprofesionalne grupe u ukupnom radnoaktivnom stanovništvu; procenat službenika, naročito nastavnog osoblja, povećao se u istom razdoblju s 8,3% na 13%, a 1935. godine dostigao je čak 29%, mada ih je u ukupnoj masi bilo svega 5%! Postotak članova »stare srednje klase« ostao je relativno stabilan (20%), ali dvostruko veći nego onaj koji im je pripadao u radnoaktivnom stanovništvu u celini.⁴⁸ Ove podatke moguće je, kao što čine neki istraživači, uklopiti u širi teorijski okvir kojim se tumači uspon svih prevratničkih pokreta u 20. veku: nove »revolucionarne elite« regrutuju se, navodno, upravo u sitnoburžoaskim slojevima jer su oni najpodložniji intelektualnoj i emocionalnoj osujećenosti, naime stanjima koja navode na neprijateljski stav prema ustanovljenom poretku.⁴⁹ Ali, u slučaju fašističkog pokreta, navedene činjenice svedoče o jednoj njegovoj nesrazmernoj osobenosti, naime o savršenom poklapanju sitnoburžoaskog socijalnog sastava elite i mase.

Činjenice koje smo naveli kao da pružaju statističku potvrdu onoj idealnotipskoj slici koja prosečnog nacističkog glasača 1932. godine prikazuje kao »protestanta samostalnog zanimanja, iz srednje klase, koji živi na selu ili u malom mestu«, a »ranije [je] glasao za centrističke ili regionalističke partije, koje su se energično suprotstavljale moći i uticaju krupnog biznisa i jakog radništva«.⁵⁰ Slika je, ipak ocrтана po cenu prenebegavanja veoma složene socijalne strukture nacističkih pristaša. Naime, grube pokazatelje na osnovu kojih je nastao ovaj stereotip valja upotpuniti i jednim rajhovskim uvidom u ideološku, a ne samo ekonomsku strukturu društva, naime saznanjima koja omogućuju da se objasni docnije srazmerno masovno pristajanje proleterskih slojeva uz nacionalsocijalizam. Istina, u članstvu NSDAP i među njegovim biračima postotak radnika bio je uvek manji nego njihova zastupljenost u ukupnom stanovništvu: između 1930. i 1934. godine on se kretao od 28% do 32%, dok ih je u ukupnoj masi bilo

45. David Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany, 1933—1939*, Anchor Books, New York 1967, str. 17.

46. William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, Fawcett Crest, New York 1960, str. 62—65; upor. i D. Schoenbaum, naved. delo, str. 15 i sled.

47. K. D. Bracher, naved. delo str. 295. Autor na istom mestu navodi da su u rukovodstvu NSDAP relativno najviše bili zastupljeni pripadnici »nove srednje klase«, odnosno »beli okovratnici«.

48. N. Poulantzas, naved. delo, str. 283.

49. Upor. Daniel Lerner et al., »The Nazi Elite« u *World Revolutionary Elites. Studies in Coercive Ideological Movements*, ed. by Harold D. Lasswell and Daniel Lerner, The M. I. T. Press, Massachusetts 1966, str. 198—202, kao i D. Lerner, »The Coercive Ideologists in Perspective«, na naved. mestu, str. 458—460.

50. S. M. Lipset, *Politički čovek*, Rad Beograd 1969, str. 186. Nekoliko tipičnih životnih istorija nacističkih pristaša izloženih u obliku autobiografskih kazivanja radnika antisemite, vojnika, sitnoburžoaskog omladina, bankarskog službenika i zemljoradnika, daje Theodor Abel, *The Nazi Movement. Why Hitler Came to Power*, Atherton Press, New York 1966, str. 203—301.

više od 45%.⁵¹ Uprkos mišljenju da su omasovljenju NSDAP najviše doprinieli otpadnici iz SPD i KPD, stoji činjenica da su ove stranke izgubile samo desetinu svojih ranijih glasova.⁵² S druge strane, berlinski štrajk transportnih radnika (1932. godine), koji se često navodi kao potvrda bliskosti NSDAP i KPD jer je organizovan pod zajedničkim rukovodstvom dveju stranaka, pribavio je nacistima poverenje dezorijentisanih slojeva radničke klase, ali je taj propagandni manevar koštao Hitlera gubitka oko dva miliona sitnoburžoaskih glasova.⁵³ Osim kominternovskom politikom odbijanja radništva od socijaldemokratije, njihovo pristupanje nacističkoj stranci može se objasniti samo činjenicom na koju smo u dosadanjem izlaganju više puta ukazivali: sitnoburžoaska ideologija je, upravo zbog svoje prividne opštosti i natklasnosti, podobna da se rasprostire i u slojevima stanovništva širim nego što je njena objektivna sociološka osnova. »Malograđanski« etos prihvataju i slojevi koji ne pripadaju sitnoj buržoaziji, a u srednju klasu svrstavaju se samoidentifikacijom na lestvici prestiža i ispitanici koji po svojim »objektivnim« sociološkim obeležjima spadaju u druge, najčešće niže klase. Zato, kada kaže da kod uspona nacizma »praktičko-politički nije odlučivala privredna nego ideologijska slojevitost«⁵⁴, Wilhelm Reich ima na umu upravo ovaj na izgled neobičan proces odbijanja jednog dela radničkih masa od tradicionalnih levih partija i njihovo — partijskim knjižicama i glasačkim listićima potvrđeno — obraćanje na sitnoburžoasku ideologiju, odnosno nacizam. Postotak radnika se u predvečerje Hitlerovog uspona na vlast naglo popeo, mada je i dalje masovnu osnovu partije tvorilo njeno sitnoburžoasko jezgro: 24% »belih okovratnika«, 18,9% nezavisnih preduzimača, 7,7% državnih nameštenika i 13,2% zemljoposjednika.⁵⁵ Izborni rezultati su u ovom pogledu još zanimljiviji i kao da potvrđuju Reichovu pretpostavku o nepodudaranju ekonomske i ideološke strukture društva. Naime, ukupan broj pripadnika srednjih slojeva i onih delova radničke klase koji svoj ekonomski položaj nisu, kao što se u kominternovskoj teoriji očekivalo, izrazili u proleterskoj klasnoj svesti, poklapa se s brojem glasova koje je NSDAP dobila na izborima 1932. godine, a broj radnika u »kolektivnoj proizvodnji« približan je broju glasova što su pripali Socijaldemokratskoj i Komunističkoj partiji.⁵⁶

Ako smo na dovoljno uverljiv način dokumentovali — uostalom, danas gotovo opšte prihvaćenu — tvrdnju da je fašizam u svojoj *masovnoj osnovi* bio izričito sitnoburžoaski pokret, možemo se okrenuti analizi njegove *ideologije* u kojoj ćemo takođe razaznati jedno jasno prepoznatljivo sitnoburžoasko jezgro. Programi fašističkih stranaka obezbeđuju najneposredniji uvid u praktičnopolitičke ciljeve pokreta i, iako nijednu partiju a fašističku ponajmanje⁵⁷, ne obavezuju na trajniji i čvršći način, ukazuju na društvene slojeve kojima se obraćaju i čije interese izražavaju.

51.

N. Poulantzas naved. delo, str. 205.

52.

S. M. Lipset, naved. delo, str. 176.

53.

F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles 1969 str. 149. Theodor Abel (naved. delo, str. 314) našao je u uzorku od 600 članova NSDAP samo 7% bivših pripadnika SPD i KPD.

54.

W. Reich, naved. delo, str. 18—19. Zato se članstvo NSDAP regrutovalo mahom u lumpenproletarijatu i radništvu sklonom sitnoburžoaskom pogledu na svet: među kućnom poslugom, uživaocima socijalne pomoći, nižim nameštenicima, itd. (isto, str. 16 i sled.).

55.

D. Schoenbaum, naved. delo, str. 28.

56.

Upor. W. Reich, naved. delo str. 18—18.

57.

O odnosu vođa totalitarnih partija prema vlastitim programima upor. u Hannah Arendt, *Le système totalitaire*, Editions du Seuil, Paris 1972, str. 48.

Mada je svojom rastegljivom ideologijom nastojao da istovremeno udovolji zbrkanim težnjama najrazličitijih društvenih slojeva koji su se, u poremećenoj socijalnoj strukturi što je opasno pretela da se rastvori u *masu*, odbijali od tradicionalnih političkih alternativa, fašistički program sadržavao je bar jedno relativno čvrsto ideološko jezgro: obnovljenu sitnoburžoasku utopiju koja je sada, u imperijalističkom razdoblju, bila već nepovratno udaljena od mogućnosti makar i delimičnog ozbiljenja. U njemu raspoznajemo davnašnje zahteve ugrožene srednje klase koji su sada, umesto s revolucionarnom prirodopravnom ideologijom kao u vreme jakobinskog poleta, stopljeni s rasističkim, nacionalističkim, militarističkim itd. patosom. Fašistički program bio je formulisan na sredokračić između, s jedne strane, težnji *dela* radničke klase za usponom u redove sitne buržoazije i, s druge, nastojanja sitne buržoazije da se odupre proletarizaciji. Ovu drugu statusnu osujećenost srednje klase vešto je i vrlo rano uočio i sâm Hitler i na njoj osnovao najveći deo svoje ideologije: »U mladosti sam bio okružen sitnoburžoaskom sredinom«, piše on u *Mein Kampf*, »svetom koji ima veoma malo dodira s fizičkim radnicima. Ma koliko na prvi pogled izgledalo čudno, razdaljina između ovog ni u kom slučaju ekonomski dobrostojećeg sloja i fizičkih radnika često je dublja nego što se misli. Razlog ovaj, gotovo bismo mogli reći mržnji jeste strah društvene grupe koja se tek nedavno uzdigla s položaja fizičkog radnika da će ponovo pasti u stari, malo cenjeni stalež, ili bar da će biti u nj ubrojana«.⁵⁸

U posleratnom ekonomskom rasulu, opštoj socijalnoj nesigurnosti i šarenilu političkih stranaka, Hitler je, intuicijom demagoga, uočio na kojoj je programskoj osnovi moguće okupiti demoralizovane sitnoburžoaske mase. U programu Nemačke radničke partije (24. 2. 1920.) najviše prostora posvećeno je upravo rešenju *Mittelstandsfrage*. U tradiciji nemačkog socijalnog konzervatizma, program odlučno zahteva ukidanje dohotka koji nije stečen radom, »oslobađanje od robovanja kamatama«, nacionalizovanje kartela i monopola, eksproprijaciju krupnog zemljišnog vlasništva, ukidanje zemljišne rente, podelu prihoda krupne industrije s državom, konfiskaciju ratnih profita, preduzimanje mera protiv korupcije i spekulacije itd. Naročito je značajna tačka 16. koja, u cilju »stvaranja i očuvanja zdrave srednje klase«, nalaže eksproprijaciju velikih robnih kuća i njihovo jevtino ustupanje sitnim trgovcima ugroženim »nelojalnom konkurencijom«.⁵⁹ I Mussolinijev program, mada nadahnut drugačijom ideološkom tradicijom, ističe slične zahteve: »Raspuštanje anonimnih i akcionarskih društava, ukidanje banaka i berzi, [uspostavljanje] državnog kredita stvaranjem nacionalnog organa za njegovu raspodelu, konfiskovanje svih prihoda koji nisu stečeni radom, vanredni progresivni porez na kapital«.⁶⁰ Oba ova programa savršeno su odgovarala onim društvenim slojevima koje je Weber, nekako u isto vreme, nazivao »malim dangubama bez kapitala«. Oni su se, u posleratnoj destabilizaciji liberalno-građanskog poretka i ekonomskoj krizi prouzrokovanoj slomom konkurentске slobodnotržišne privrede, našli u položaju marginalne društvene klase. U vrenju koje je potkraj imperijalističkog sukoba prvi put otvoreno suočilo socijalističku i kapitalističku alternativu, sitna buržoazija obnovila je svoj san o »trećem putu« koji se, dakako, protezao jednim delom unutar područja građanske privatnoprivredne reglementacije privredne delatnosti, ali je sadržavao i mno-

58.

U Herman Lebovics, naved. delo, str. 205.

59.

»The First Program of the Nazi Party«, u E. Weber, naved. delo, str. 153—154.

60.

U D. Guérin, naved. delo, str. 83—84; vid. i E. Weber, naved. delo, str. 26.

ga socijalnoutopijska i, čak, socijalistička rešenja. Ali ono što je u ovim programima bilo autentično sitnoburžoasko i odgovaralo osobenom klasnom interesu srednje klase, jeste obnavljanje izneverene čežnje za »zlatnim dobom« lojalne i poštene konkurencije koju će, umesto ravnodušne liberalističke države, ili pak monopolističke države već uveliko srasle s interesima krupnog kapitala, nadzirati jedan natklasni autoritet, naime jaka država u službi sitne buržoazije.

Fašistički i nacistički programi obraćali su se nedvosmisleno slojevima koje je poratna inflacija, podstaknuta u Nemačkoj nametanjem obaveza da se nadoknadi ratna šteta, plate reparacije i ispune obaveze prema inostranim zajmodavcima, najteže pogodila: skromnim štedišama, trgovcima upropaštenim obezvređenim kreditima, seljacima koje je osiromašilo kolebanje cena poljoprivrednih proizvoda, službenicima koji su nastojali da namaknu kapital ne bi li se »osamostalili«, demobilisanim vojnicima koji se, nezaposleni, nisu snalazili u poratnoj depresionoj krizi itd. Novembra 1923, u vreme kada se za jedan američki dolar moglo dobiti 4,2 biliona maraka⁶¹, »87% Nemaca nije posedovalo nikakav imetak«. ⁶² U takvom stanju, kada sitna buržoazija oseća pretnju proletarizacijom, ranofašistička propaganda se podjednako žestinom ustrempljuje, s jedne strane, na sindikalne i političke organizacije radničke klase, a s druge, na monopolističku »plutokratiju« koja je prekoračila granice »poštenog sticanja«. Prikazujući se kao branilac interesa najširih slojeva radnog stanovništva, fašistička (odnosno nacistička) partija vidi svog glavnog protivnika prvenstveno u bankarskom, zelenaškom, berzanskom, kreditnom — jednom rečju, finansijskom, neproizvodnom i »parazitskom« kapitalu. Ma šta mislili o demagogiji takozvanih »levih krila« fašističkih partija, moramo utvrditi kao činjenicu da je njihov antikapitalizam, iako sitnoburžoaski ograničen i oprezan, delovao privlačno i u redovima jednog dela radništva. Međutim, on se dvema svojim osnovnim idejama bitno razlikovao od doslednog socijalističkog antikapitalizma: restriktivnim shvatanjem privatne svojine i zamišlju o korporativnoj državi.

»[Partija] nije protiv kapitala već protiv njegovih zloupotreba«, pisao je Joseph Goebbels nastojeći da sitnoburžoasku ideologiju očuva između proleterskog i imperijalističkog poimanja privatne svojine; NSDAP je »protiv svakog oblika kapitalizma, to jest protiv zloupotrebe narodne svojine... Svako ko je odgovoran za ovu zloupotrebu je kapitalist... Svojina je i za nas sveta. Ali to ne znači da i mi pevamo u horu onih koji su pojam svojine preobratali u izopačenu nakaradnost... Narod slobodnih i odgovornih radnika — to je cilj nemačkog socijalizma«. ⁶³ Restriktivno shvatanje svojinskog prava u fašističkoj ideologiji samo prividno nalikuje staroj liberalističkoj ideji o ograničenom vlasništvu; privatna svojina u fašističkoj državi nije zaloga individualne slobode i predmet neograničenog prava raspolaganja (*usus, fructus et abusus*) već koncesija koju država dodeljuje u ime opšteg ili nacionalnog interesa. Iole značajnija svojina mora da se prilagodi nacionalnim ciljevima i podleže restriktivnim merama državne intervencije koja je raspodeljuje po svojoj volji. Ovo načelo je jasno obrazložio Marcel Déat, francuski višijeovski fašist, bivši socijalista: »Svekolika svojina je zakonita ukoliko ne šteti opštem interesu... ali čim poprimi dru-

61. H. Lebovics, naved. delo str. 19.
62. D. Guérin, naved. delo, str. 43.
63. D. Schoenbaum naved. delo, str. 25, podvukao A. M.

štvenu funkciju, podvrgava se društvenoj kontroli«. ⁶⁴ Nemačka socijalno-konzervativna misao je i u ovom pogledu pružila fašističkim ideolozima teorijske osnove. Othmar Spann je, na primer, nastojao da svojinu definiše na sredokraći između liberalističkog apsolutno slobodnog raspolaganja i prava uživanja i komunističkog poricanja individualnog vlasništva⁶⁵; Oswald Spengler je pak preporučivao ograničavanje prava sopstvenika na njegovu svojinu u ime nacionalnog interesa: »Upotrebljavaj svoje vlasništvo kao da ti ga je Narod poverio na čuvanje!«. ⁶⁶ Goli voluntarizam *fürerprinzipa* još je neposrednije povezoao odricanje u ime tobožnjeg opšteg interesa s potrebama krupnog kapitala i, kao što ćemo uskoro videti, uklonio sve prepreke razvlašćivanju sitnih sopstvenika u korist monopola.

Restriktivno shvatanje svojinskog prava stoji u neposrednoj vezi s korporativističkim učenjem u kojem se ponajbolje raspoznaje istorijska involutivnost obnovljene sitnoburžoaske utopije. Korporativizam je trebalo da posluži kao teorijska osnova i praktično načelo integralne organizacije organski shvaćene države koja bira »treći put« između kapitalizma i socijalizma. »Kao što je prošli vek«, pisao je Mussolini, »video kapitalističku, tako će ovo stoleće videti korporativističku privredu. To je jedini način... da se savlada tradicionalna suprotnost između kapitala i rada... Kapital i rad treba postaviti na isti plan, i jednom i drugom dati podjednaka prava i iste dužnosti«. ⁶⁷ Duce je u ovom stavu, otvorenije nego iko drugi, obrazložio davnašnju težnju sitne buržoazije da pomiri krajnosti kapitalističkog načina proizvodnje: spasti moderno društvo i izbeći klasnu borbu. ⁶⁸ Ova korporativistička ideja izvorno je nadahnuta načelima srednjovekovnog cehovskog ustrojstva privrede; kasnije ju je šire razvio devetnaestovekovni sitnoburžoaski socijalizam i reformistički sindikalizam, ali je — naročito posle papinskih enciklika *Rerum novarum* (Leon XII, 1891) i *Quadragesimo anno* (Pije XI, 1931), koje pozivaju na klasno pomirenje u znaku socijalne pravde i društvene samilosti — postala u mnogim očima spasonosno rešenje kapitalističkih protivrečnosti. Jedan od njenih najgorljivijih zastupnika, vatreni pristalica Mussolinijevog učenja i rodonačelnik rumunske varijante fašizma, Mihail Manoilescu, među imperativima korporativističkog preustrojstva države najveći značaj pridaje »dekapitalizaciji«. Ali »dekapitalizaciju« ne valja brkati sa socijalizacijom: ona prva je samo »ublažavanje kapitalizma« koje se najdelotvornije sprovodi obuzdavanjem prekomernog gomilanja prihoda od kapitala. »Ukinuti ili smanjiti rentu, znači 'dekapitalizovati'. Ali to ne znači nužno i socijalizovati. Jer, socijalizovati znači potpuno ukinuti rentu i sredstva za proizvodnju preneti u ruke radnika«. ⁶⁹ U svojoj knjizi, najcelovitijem pokušaju teorijskog obrazlaganja ekonomskih i socijalnih prednosti korporativno uređene države u odnosu na anarhičnost liberalnog kapitalizma, i Manoilescu je otvoreno izrazio vekovnu žudnju srednje klase: »Ideal bi bio da se pronade jedan sistem vlasništva i proizvodnje koji bi omogućio da se privatna inicijativa

64. E. Weber, naved. delo, str. 49.
65. H. Lebovic, naved. delo str. 122.
66. Isto, str. 167.
67. E. Nolte, naved. delo, str. 324.

68. Možda u ovom Duceovom stavu još odjekuje uspomena na vlastitu socijalističku prošlost: on se sada zalaže za program koji Marx i Engels u *Manifestu* nazivaju »sitnoburžoaskim...
69. Mihail Manoilescu, *Le siècle du corporatisme. Doctrine du corporatisme intégral et pur*, Alcan, Paris 1934 str. 52, podvukao M. M. Godina izlaska knjige iz štampe nije nevažan podatak: 6. februara 1934. zbio se u Francuskoj pokušaj fašističkog udara.

očuva nedirnutom u svoj svojoj stimulatívnoj i stvaralačkoj vrednosti, ali da se istovremeno u mnogome smanji nadoknada koju rečena inicijativa dobija danas, kada poprima obeležja privatne svojine.⁷⁰ U korporativnom sistemu privatna svojina morala bi da bude »depersonalizovana«, jer je vek liberalističkog individualizma prošao. Integralno organizovana dirigovana privreda ostavlja mesta samo onoj privatnoj inicijativi koja doprinosi javnom dobru. Ovaj plan reorganizacije društva smerao je, naročito u italijanskom fašizmu, otklanjanju obaju velikih zala koja su obespokojavala sitnu buržoaziju u novije doba: anarhičnost konkurentske privrede i klasna borba. Nova država imala bi da obuzda »nelojalnu konkurenciju«, da obezbedi ravnopravne uslove privređivanja celom »radnom narodu« (u koji se sensimonistički cinično ubrajaju svi poslenici proizvodnje, od radnika do preduzetnika), da sve klasne organizacije rastvori u vertikalnim, mešovitim sindikatima koji svima garantuju »pravednu nadnicu«, da nedelotvornu i nekompetentnu parlamentarno-demokratsku državu zameni socioprofesionalnim korporativnim predstavništvom koje će delovati u znaku poštovanja opšteg interesa itd. Korporativistička »Povelja rada«, koja je ovaj politički program pravno sankcionisala 1927. godine, jasno je stavila do znanja da je »italijanska nacija organsko... moralno, političko i ekonomsko jedinstvo«. Rad se, u svim svojim pojavnim oblicima, »intelektualnom, tehničkom ili fizičkom«, javlja kao »društvena dužnost«, a proces proizvodnje je, »s nacionalne tačke gledišta, jedinstvena celina«.⁷¹ Socijalne — nipošto *klasne* — razlike poimaju se u korporativističkoj zamisli društvene strukture kao posledica funkcionalne diferencijacije radnih obaveza u kojoj svako, prema svojim mogućnostima, dela na opšte dobro. Jedina stvarna razlika među ljudima — dakako, pored rasne nejednakosti — jeste razlika između »trudbenika« i »parazita«. U svojoj socijalnoj retorici novi poredak predstavlja se kao natklasna organizacija *masa* — naravno, više u psihološkom nego u sociološkom smislu reči. *Volks-gemeinschaft* ili *popolo italiano* postaju u očima fašističkih ideologa metafizički principi egalitarizacije iza kojih se krije gotovo staleška podela društva.

Ne valja, međutim, misliti da korporativistička ideologija teži pukom obnavljanju srednjovekovnog cehovskog sistema. Ona nastoji da starovremenske oblike udruživanja prilagodi, pod patronatom jaké države, novonastalim uslovima privređivanja u monopolističkom razdoblju kapitalizma. U tom smislu, fašizam doista »crpi svoju korporativističku ideologiju istovremeno kod reakcionara i reformista«.⁷² Blef s korporativnom državom činio se kapitalističkim magnatima prikladnim sredstvom za prikriivanje stvarno pojačane eksploatacije, ali je u ovoj ideji bilo i autentičnih težnji sitnoburžoaskih masa. »Plebejci« na levim krilima fašističkih pokreta otišli su i u ovoj stvari predaleko. U Italiji su zahtevali »samoupravljanje proizvođača« shvaćeno na prudonistički način⁷³, ali sve što Mussolini dozvoljava jeste stvaranje zamršenog sistema sindikalnog organizovanja po industrijskim granama na čijem čelu, razume se, stoje poslodavci. I u Nemačkoj »levo krilo« NSDAP (dr Ley, G. Strasser) zahteva izgradnju »dirigovane privrede nemačkog socijalizma«⁷⁴, ali se u rukovodstvo profesio-

nalnih grupa i »Fronta rada« postavljaju predstavnici patronata. Korporativistička organizacija privrede — iako nastala kao zamisao koja odgovara cehovskom organizovanju proizvodnje neznatnih razmera — poslužila je nacifašizmu kao institucionalni i ideološki okvir kojim je radničkoj klasi i razvlaštenoj sitnoj buržoaziji nametnuta kruta radna disciplina u vreme monopolizacije kapitala pod državnom paskom. Cinični kult rada uskladio se s gotovo feudalnom vanekonomskom prinudom: poništeni su kolektivni ugovori, nadnice su fiksirane, pravo na štrajk ukinuto, pokretljivost radne snage podvrgnuta strogoj kontroli itd. Rezultati su se ubrzo pokazali: u Trećem Reichu profiti skaču između 1933. i 1938. godine za 127%, a nominalne nadnice povećavaju se samo za 14%.⁷⁵

Ako je i ovaj drugi dokazni postupak bio dovoljno ubedljiv i potvrdio pretpostavku da u jezgru fašističke ideologije počiva jedan stari sitnoburžoaski *etos*, možemo najzad da postavimo i ono presudno pitanje kojem je vodila dosadašnja analiza. Ako se, naime, jedna od osnovnih protivrečnosti imperijalizma ogledala u nepomirljivosti interesa sitne buržoazije i kapitalističkog monopola⁷⁶, nije li apsurdno tvrditi da su magnati teške industrije imali razloga da podržavaju jedan pokret koji je svojim antikapitalizmom neposredno pretio njihovom osnovnom ekonomskom i političkom interesu? Međutim, kao što nas podučavaju nebrojeni istorijski primeri, nije nimalo nemoguće da čitave klase, hodeći za svojim pogrešno ili dobro shvaćenim interesom, objektivno doprinesu ostvarenju dugoročnih ciljeva svojih klasnih neprijatelja. Sitnoj buržoaziji se, zbog načelne nemogućnosti ostvarenja njenog klasnog interesa, najčešće i događalo da ostane žrtvom »lukavstva uma«. Razlikujući subjektivne interese fašističkih masa od objektivnih ciljeva kojima je fašizam u krajnjoj liniji služio, možemo da razumemo i neosporne činjenice o finansijskoj podršci što ju je krupna buržoazija pružala fašističkom pokretu. Uostalom, fašističke mase nikada i nisu bile obaveštene o zakulisnim nagodbama svojih vođa s predstavnicima mrske »plutokratije«. Interes vođstva jednog političkog pokreta ne mora se, naime, poklapati — a u pravilu se i ne podudara — s interesima njegove masovne osnove. Iako se često smatra da su tvrdnje o konspirativnom klasnom savezu sitnoburžoaskih vođa i kapitalističkih magnata plod »marksističke uobrazilje«, ili pak da je ova sprega uspostavljena tek dolaskom fašizma na vlast⁷⁷, moguće je dokazati da je ona uspostavljena već prvih dana postojanja fašističkog pokreta. Počelo je s plaćanjem grupa antiradničke milicije u poratnim revolucionarnim danima⁷⁸ (*Arditi del Popolo* i *Corpi franchi*, koji se docnije pretvaraju u paramilitarističku organizaciju *Fasci di combattimento* u Italiji, odnosno *Freikorps* koji uskoro prerastaju u *Sturmabteilung* u Nemačkoj). Kada su fašističke partije ustanovljene, darodavci su štedro pomagali njihova glasila: prilozi i pokloni industrijalaca i armijskih glavešina omogućili su pretvaranje nedeljnih glasila *Völkischer Beobachter* i *Il Popolo d'Italia* u visikotirazne

74. D. Guérin, naved. delo, str. 234.

75. R. Kühnl, naved. delo str. 149 i sled.

76. Upor. N. Poulantzas, naved. delo, str. 96, et passim.

77. U jednoj od najboljih političkih biografija Adolfa Hitlera (Alan Bullock *Hitler. A Study in Tyranny*, Penguin Books 1978, str. 84), podaci o finansijskoj podršci magnata nacističkom pokretu smatraju se »preteranim«. E. Nolte u svojoj obimnoj studiji o »trima licima fašizma« poriče uverljivost ovih činjenica u jednoj uzgrednoj napomeni (naved. delo, str. 697) i utvrđuje da je reč o preterivanjima istočnonemačke istoriografije (isto, str. 691). U tekstu, međutim navodimo svedočanstva pisaca koji nisu nimalo skloni komunističkoj propagandi.

78. F. L. Carsten, naved. delo, str. 65.

70. Isto, str. 54.

71. E. Weber naved. delo, str. 74.

72. D. Guérin, naved. delo, str. 91.

73. Isto, str. 234. Šire o antikapitalizmu ranog italijanskog fašističkog pokreta vid. u Gino Germani, *Autoritarismo, fascismo e classe sociali*, II Mulino, Bologna 1975, passim.

dnevne listove⁷⁹, a socijalnokonzervativni časopis *Die Tat*, koji je harangirao dezorijentisanu sitnu buržoaziju, imao je otpočetak »bogate i moćne pokrovitelje«.⁸⁰ Kada, pak, fašističke partije postaju masovne organizacije, spremne i sposobne da otklone sve prepreke usponu imperijalizma i sruše nedelotvornu građansku demokratiju, industrijalci povećavaju svoje priloge: neposredno finansiraju Mussolinijev marš na Rim⁸¹ i organizaciju Hitlerovih pompeznih izbornih kampanja.⁸²

Bilo bi, međutim, neumesno smatrati da su magnati imali neograničeno poverenje u fašistički pokret samo zato što su s jednim delom njegovog vođstva uspeli da ostvare povoljnu nagodbu. Antikapitalističke proklamacije fašističke levice oni nisu smatrali pukom demagoškom igrom u funkciji proširenja masovne osnove pokreta, već ozbiljnom plebejskom pretnjom vlastitom položaju i poretku koji im garantuje sigurnost. Ne samo što je veliki deo partijske baze bio istinski ponesen »antikapitalizmom« i socijalističkom frazeologijom Mussolinijevog i Hitlerovog programa, nego su i takozvana »leva krila« rukovodstava njihovih partija zadržavala *Führeru* i *Duceu* ozbiljne teškoće taktičke prirode. S jedne strane, ona su svojim radikalizmom i ustrajnim pozivima na »drugu revoluciju«, ili »novi marš na Rim«, pribavljala pokretu sve širu osnovu i neutralizovala ionako dezorijentisane radničke organizacije, a s druge su pak strane pretila da poljuljaju poverenje moćnih investitora u senci. Eduardo Frosini, jedan od levičarski nastrojenih fašističkih vođa, nezadovoljan *Duceovim* sve otvorenijim priklanjanjem krupnom kapitalu, pisao je vođi 1923. godine: »Ti si u toj meri izmenio svoj program iz 1919. da sada štitiš one koje je fašizam obećao da sruši. Bacio si se u ruke onih koje si hteo da uništiš«.⁸³ U sličnom uverenju da je prvenstveni cilj nacizma ukidanje krupnokapitalističke privatne svojine, vođa SA odreda, opskurni Ernst Röhm, odlučno je izjavljivao: »Revolucija koju smo izvršili nije nacionalna već nacionalsocijalistička. Čak bismo mogli da stavimo naglasak na ovu drugu reč — *socijalistička*«.⁸⁴ Još pre dolaska na vlast Hitler je morao da povremeno obuzdava »levo krilo« Partije koje je svojim zahtevima pretilo da kompromituje poverenje krupnih finansijera, naročito magnata teške industrije. Čak su i nacistički poslanici u *Reichstagu* (G. Strasser, Feder, Frick) insistirali na donošenju antikapitalističkih zakona, zahtevali eksproprijaciju velikih robnih kuća, nacionalizaciju banaka, limitiranje profitnih stopa itd. U zahtevima za nacionalizacijom oni su često istupali zajedno s komunističkim poslanicima: sitna buržoazija i proletarijat imali su u ovoj stvari iste interese. Kada ni posle fašističkog osvajanja vlasti »plebejci« nisu odustali od zahteva za »drugom revolucijom«, zbililo se s njima isto što je zadesilo dosledne jakobince koji su buržoaziju »držali za reč«. *Duce* preduzima čišćenje Partije od svih levih sindikalista predvođenih Farinaccijem i proglašava šestogodišnju obustavu prijema u njene redove (1925—1931), a Hitler sprovodi radikalnu amputaciju levog krila u »noći dugog noža« (1934). *Führer*, koji nije mnogo mario za vernost svom prvo-

bitnom programu, ipak preduzima reviziju njegove 17. tačke: više ne zahteva eksproprijaciju »poštenih« i »odanih« kapitalista već samo »jevrejskih špekulanata«.⁸⁵ I u Italiji i u Nemačkoj obračun s ekstremistima bio je neophodan uslov da bi se fašistička partija integrisala u imperijalističku državnu mašineriju koju je valjalo efikasno upotrebiti u smislu podizanja profita i neutralisanja radničkog pokreta.

Ali ono što je najbitnije, s obzirom na svrhu našeg izlaganja, jeste konačni raskid fašističkih dugoročnih ekonomskih ciljeva s interesima u masovnoj osnovi pokreta. Najzad je izbila na videlo protivrečnost između, s jedne strane, sitnokapitalističke privrede čije je ustoličenje fašizam obećavao u vreme dok je delovao kao *pokret* i, s druge, imperijalističke i monopolističke privredne politike koju je trebalo da sprovodi fašistički *system*. Nade sitne buržoazije bile su grubo i otvoreno izneverene. Fašistička država ubrzava i olakšava proletarizaciju sitnih sopstvenika, čime u konjunkturalnim ekonomskim uslovima obezbeđuje nesmetan priliv slobodne radne snage i kapitala. Između 1936. i 1938. godine 104.000 samostalnih zanatlija postaju najamni radnici.⁸⁶ Ohrabrivanje krupnokapitalističkog preduzetništva Hitler racionalizuje teorijom o »dobrom poslovnom čoveku« ili »poštenom trgovcu«, koji su nacionalsocijalizmu neophodni jer »znaju posao«. »Revolucija je«, objavljuje on kao voluntaristički vođa koji, nadahnut providenjem, upravlja istorijom, »obavila bez izuzetka sve što se od nje očekivalo... Sledećih hiljadu godina u Nemačkoj neće biti nove revolucije«.⁸⁷ Privatnoj inicijativi uklanjaju se sve prepreke koje joj je nametnulo kratkotrajno i dvosmisleno »levičarenje«, a zbrkana nacistička ideologija počinje da brani kapitalizam u ime mutno shvaćenog socijalizma. Donose se administrativni propisi koji neposredno razvlašćuju manje uspešne industrijske, zanatlijske i trgovačke firme: sva preduzeća koja raspolažu kapitalom manjim od 20.000 maraka imaju se raspustiti, čime odjednom biva uništena jedna petina sitnih preduzimača.⁸⁸ Ono što je zahtevalo dug proces postepene eksproprijacije ekonomskim putem, nacizam sprovodi voluntarističkim dekretom, a u ovom pogledu, kao što smo videli u prethodnom poglavlju, ne ostaje sasvim usamljen. Ukidaju se, dakako, i sva udruženja trgovaca i zanatlija, a velike robne kuće, čija je najavljena eksproprijacija nekoć pokretu privela široke mase sitnih trgovaca, sada se podstiču u »nacionalnom interesu«. Nacionalistička praktična politika više ne prikriva svoju podršku krupnom kapitalu, a na stranicama partijskog glasila odriče pomoć »malim dangubama bez kapitala koji vape za državnom pomoći«: »Naravno«, piše *Völkischer Beobachter*, »nacionalsocijalizam je od početka podržavao zanatlijski rad, ali to ne znači da je država obavezna da zanatlije pomaže subvencijama«.⁸⁹ Ili, još otvorenije, 1939. godine: »Ideologija srednjeg staleža je neodgovarajuća osnova za izgradnju nacionalne privrede. Ona pretpostavlja, prvo, da je narod sâm nesposoban da se uzdigne u srednji stalež i stvara prepreku svima onima koji žele da se srednjeg staleža domognu. Drugo, predstavnici ideologije srednjeg staleža nemaju nameru

79. W. L. Shirer, naved. delo, str. 64.

80. H. Lebovics, naved. delo, str. 180.

81. D. Guérin, naved. delo, str. 30.

82. W. L. Shirer, naved. delo, str. 185. Autor izveštava o krugovima koji su pružali najusrdniju podršku NSDAF: »... ugalj i čelik bili su glavni izvori prihoda koji su prificali od industrijalaca...« (str. 214).

83. D. Guérin, naved. delo, str. 139.

84. Isto, str. 144.

85. H. Lebovics, naved. delo, str. 214. Ne nalikuje li ova korekcija prvobitnog programa nacističke partije negdašnjoj Robespierrovoj reviziji prve Deklaracije o pravima čoveka i građanina? (upor. ovde str. 42). Ma koliko bila površna, sličnost je ipak upadljiva.

86. D. Schoenbaum, naved. delo, str. 50. N. Poulantzes (naved. delo, str. 286) navodi još indikativnije podatke o progresivnom opadanju broja samostalnih zanatlija i preduzimača različitih struka u vreme konsolidacije nacističke države.

87. D. Schoenbaum, naved. delo, str. 50.

88. W. L. Shirer, naved. delo, str. 346.

89. D. Schoenbaum, naved. delo, str. 143.

da ovu klasu stave u službu naroda. Naprotiv, narod bi imao da bude stavljen u službu srednjeg staleža.⁹⁰

Na taj način je i poslednji ideološki omotač kojim se nacistička socijalnoekonomska politika zaodevala bio strgnut. Polje se monopolističku koncentraciju kapitala oslobođeno je svih sitnoburžoaskih iluzija koje su nalazile zadovoljštinu u ranoj nacističkoj propagandi. Ne samo što NSDAP na vlasti ne suzbija monopolizaciju i kartelizaciju već donosi i propise koji omogućuju njeno ubrzano sprovođenje. Uništavanje materijalne osnove sitne buržoazije vrši se i posredno, povećanjem poreza na trgovinu, fiksiranjem cena na malo, monopolizovanjem cena sirovina, oslobađanjem kamatnih stopa, ukidanjem potrošačkih kooperativa i svih oblika korporativističke zaštite srednjeg poseda. Prodor kapitalističkih odnosa u poljoprivredu koji podstiče fašistička država uništava seoske srednje klase: ruši se idilična slika o srednje imućnom seljaku koji u prisnom dodiru s prirodom, u okviru patrijarhalne lokalne zajednice, živi izvan moralno iskvarene gradske, kapitalističke civilizacije. Proletarizacija širokih seljačkih slojeva, negdašnjeg bitnog oslonca fašističkog pokreta, sprovodi se zakonski zajamčenom realizacijom hipotekarnog duga, okrupnjivanjem zemljišnog poseda i, naročito u Italiji, neposrednim razvlašćenjem sitnog poseda u korist velikih latifundija.⁹¹ Odmah po stupanju na vlast, Hitler i Mussolini preduzimaju mere kojima će učvrstiti ekonomsku osnovu svoje buduće ekspanzionističke politike i krupnom kapitalu uzvratiti podršku koju im je ovaj pružao u borbi za vlast. Vršiti se denacionalizacija nacionalizovanih kompanija, ukidaju se zakoni protiv kartelizacije, obnavljaju neki ranije pod kontrolu stavljeni monopoli, daju se poreske i kreditne olakšice teškoj industriji, organizuju javni radovi i povećavaju ratne porudžbine kod krupnih industrijalaca. Jednom rečju, napuštaju se prvobitni partijski programi koji su sitnoj buržoaziji obećavali izbavljenje od preteće proletarizacije i najavljivali uspostavljanje egalitarnog društva srednje klase. Uostalom, rukovođeni licemernom demagogijom, fašistički vođe nikada i nisu smatrali da ih programi čvršće obavezuju na poštovanje zahteva masa koje su uz njih pristale. »Ideje programa«, govorio je Hitler neposredno po stupanju na vlast, »ne obavezuju nas da postupimo kao budale i sve ispreturamo; već [nalažu] da smernice naših zamisli ostvarujemo mudro i oprezno«.⁹² Apokrifni britanski fašist Oswald Mosley pokazao je sličan prezir prema bilo kakvom programu kada je izjavio: »Bilo bi ludo unapred precizno ocrtati put kojim ćemo dostići [naše ciljeve]«.⁹³ Konačno su, dakle, osujećeni subjektivni interesi fašističkih masa. Kao što smo već napomenuli, oni ne samo što nisu imali izgleda da budu ostvareni nego su se i neposredno protivili glavnoj struji društvenoekonomskog kretanja: monopolističkoj koncentraciji kapitala u službi ekspanzionističke politike. Fašistička država je sada mogla da odigra svoju »objektivnu« istorijsku ulogu uprkos »subjektivnim« težnjama fašističkih masa.

Celokupno dosadašnje izlaganje u ovom poglavlju vodilo je dokazivanju jedne jedine proste činjenice koja se bespogovorno prihvata uvek kada je reč o drugim klasama i drugim istorijskim razdobljima, a u čiju se uverljivost sumnja samo kada je reč o sitnoj buržoaziji i fašizmu. Hteli smo,

90.

Isto, str. 136.

91.

Upor. Max Gallo, *L'Italie de Mussolini*. Vingt ans d'ère fasciste, Marabout, Verviers 1980, str. 217 i sled.

92.

A. Bullock, naved. delo, str. 281—282.

93.

E. Weber, naved. delo, str. 28.

naime, da pokažemo da jedan ekonomski i politički sistem može ne samo izneveravati očekivanja masovne osnove pokreta kojim je uspostavljen već i da najčešće otvoreno dela protivno svojim prvobitno obznanjenim ciljevima. Na primeru francuske revolucije pokazali smo već na koji je način jakobinska sitnoburžoaska utopija pribavila kapitalističkoj klasi masovnu podršku u njenoj borbi protiv feudalne aristokratije; videli smo i koju je sudbinu rusovski projekt doživeo termidorskim prevratom; uverili smo se i u kojoj se meri interes sitne buržoazije već tada bitno razlikovao od interesa krupne buržoazije koja je obuzdala građansku revoluciju i proglasila načelnu nemogućnost ostvarenja sitnoburžoaskog načina proizvodnje: liberalnom kapitalizmu smetale su, naime, kočnice koje je robespjerizam kanio da mu nametne. Sličan udes zadesio je i fašistički malograđanski projekt, čijem je ostvarenju monopolistički kapitalizam ostavljao još manje mesta. Fašistička »revolucija srednje klase« morala je da bude obuzdana u času kada su ciljevi industrijskih i finansijskih magnata bili ostvareni.⁹⁴ Kao što smo u jakobinskom razdoblju francuske revolucije razabrali klasičan obrazac sitnoburžoaskog *demokratskog* revolta protiv nepovoljnih posledica ranoliberalističke *laisser-faire* privrede, tako smo u fašizmu uočili *krajnje reakcionaran* pokušaj obuzdavanja monopolističke akumulacije kapitala na štetu sitne buržoazije. Fašizam, koji se ponekad brzopleto naziva i »jakobinizmom našeg doba«⁹⁵, mada bi mu pre pristajao naziv »kvazijakobinizma«⁹⁶, nalikuje robespjerovskoj improvizaciji samo svojim voluntarističkim pokušajem *političke* intervencije u *ekonomske* zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje. U oba pokreta sitna buržoazija nastoji da nametne svoju viziju ograničene kapitalističke konkurencije, ne dovodeći u pitanje samu privatnosvojinsku osnovu poretka. U formalnom pogledu, dakle, shema je ista: reč je o klasi koja u dvama različitim razdobljima razvitka kapitalizma — najpre u trenutku njegovog buđenja, potom u času njegove duboke krize — poseduje manje ili više jasnu svest o osobnosti svog položaja i svojih interesa u odnosu na sve ostale klase. Iluzornost njenog pokušaja da se unutar građanskog privatnoprivrednog poretka suprotstavi vlastitom socijalnom raslojavanju ne obezvređuje je ipak kao »istorijsku klasu« ili, čak, kao »subjekta istorije«. Videli smo i na primeru fašizma da sitna buržoazija ima svoj projekt, svoju klasnu svest, političku partiju, svoj program, ideologe, teoretičare i vođe, određeni »način života« i odgovarajuću kolektivnu psihologiju, svoje klasne saveznike i, dakako, klasne neprijatelje. Ne znamo ni za jedno sociološko obeležje koje sitnoj buržoaziji ne bi dobro pristajalo i pribavilo joj status »istorijske klase«.

94.

Ne gubimo, međutim iz vida da je čak i krupni kapital samo privremeno imao koristi od iracionalne fašističke države. Ubrzo je i on osećio nepovoljne posledice jedne prenapregnute, dirigovane ratne privrede: režim je postao skup. Ogroman državni birokratski aparat, ubrzano naoružavanje, grandiozne partijske manifestacije, iracionalna ekonomska politika uopšte — sve je to vodilo pojačanoj inflaciji, odlaganju plaćanja državnih dugova kod privatnih kapitalista itd. Razočaranje investitora najbolje je izrazio F. von Thyssen, jedan od najrevnosnijih platiša, kada je u svojoj knjizi pod indikativnim naslovom *Platio sam Hitlera*, ustanovio: »Kakav sam kreten bio!« (W. L. Shirer, naved. delo, str. 360).

95.

E. Weber, naved. delo, str. 139.

96.

D. Schoenbaum naved. delo, str. 238. Zanimljivo je, međutim, da su se neki fašistički vođe, uprkos svom otvorenom preziru prema demokratskim tradicijama začetim u prosvetiteljstvu i francuskoj revoluciji, ponekad i sami pozivali na jakobince: tako je program Camillea Desmoulinsa, doslednog jakobinca, francuski fašist Georges Valois proglasio »veoma bliskim« vlastitom političkom *credu* (G. Valois, »What is Fascisme«, u E. Weber, naved. delo, str. 183).

*Ni u jednom modernom jeziku nema reči
da se opiše ova grupa koja nije grupa, klasa
koja nije klasa, sloj koji nije sloj.*
(R. Dahrendorf)

Dosad smo o srednjoj klasi govorili uglavnom kao o tradicionalnoj sitnoj buržoaziji i zalagali se za tvrdnju da se središnji pojam našeg razmatranja može jednoznačno koristiti jedino s obzirom na samostalne i nezavisne proizvođače na vlastitim sredstvima koji ne izrabljuju tuđu radnu snagu. Dokazivali smo da postoji jedan istorijski prepoznatljiv i osoben klasni interes ove društvene grupe, koji se obrazuje na sredokraći između, s jedne strane, najamnim radom određenog interesa proletarijata i, s druge, na sticanje profita usmerenog interesa kapitalističke buržoazije. U prethodnom poglavlju, međutim, videli smo da je, osim tradicionalne sitne buržoazije, masovnu osnovu fašističkog pokreta obezbedio mnogo širi krug društvenoprofesionalnih grupa koje su sociolozi, ne našavši im mesta ni u proletarijatu ni u buržoaziji, veoma rano objedinili pod nazivom *nove srednje klase*. Već samim ovim imenom postulirana je bliskost osnovnih interesa i sličnost klasnog položaja dveju veoma raznorodnih društvenih grupa: s jedne strane, *stare*, posedničke srednje klase, a s druge, jedne *nove* srednje klase zavisnih i neposedničkih službenika i nameštenika u najamnom radnom odnosu. Podudaranje njihovih interesa, koje je fašistička propaganda umela vešto da iskoristi, počivalo je, međutim, samo na *negativnom* zajedništvu uspostavljenom zahvaljujući obostranoj statusnoj osujećenosti. Tradicionalna sitna buržoazija, ostatak liberalističkog razdoblja, i »nova srednja klasa«, nastala s usponom monopolističkog kapitalizma, našle su se podjednako ugrožene s obeju, međusobno sve udaljenijih strana ekonomskog i političkog prostora: između rada i kapitala, proleterskog socijalizma i monopolističkog kapitalizma. Ova »treća snaga« nastojala je da — bez obzira na »objektivnu« funkciju *pokreta* čijem je ustoličenju u *sistem* doprinela — nađe svoj, »treći put«.

Ali, ako su ove raznolike društvenoprofesionalne grupe, koje se suviše olako svrstavaju u *novu srednju klasu*, u jednom trenutku spremno pristale uz ideologiju tradicionalne sitne buržoazije, znači li i da se njihov

osnovni klasni položaj ima smatrati samo u novo ruho zaodnutim klasnim položajem *stare srednje klase*? Drugim rečima, da li približno isto mesto na statusnoj lestvici nužno implicira da dve, u toj meri različite društvene grupe zauzimaju isto mesto i na lestvicama kojima merimo ostale dimenzije klasnog položaja? Izgleda da je upravo preuranjeni potvrđan odgovor na ova pitanja naveo sociologe na pogrešan zaključak da se tradicionalna sitna buržoazija, s jedne, i socijalno raznorodni slojevi »belih okovratnika«, s druge strane, mogu smatrati samo dvama modalitetima jedne iste, naime *srednje* klase. Istina, postupnim iščekavanjem idealnotipskog lika nezavisnog i samostalnog *vlasnika* i, u isti mah, *radnika*, društvena struktura kapitalističkog sistema nije pojednostavljena u skladu s marksističkim predviđanjem. Ona nije ostala lišena društvenih grupa kojima, bar na prvi pogled, nema mesta ni u radničkoj, niti pak u kapitalističkoj klasi. Ali da li otuda sledi — kao što je mnogima izgledalo — da je sve upražnjenije mesto tradicionalne sitne buržoazije, odnosno *stare* srednje klase, popunila jedna *nova* srednja klasa zavisnih radnika u najamnom odnosu koji, verovalo se, ipak ne pripadaju proletarijatu već preuzimaju osnovna sociološka obeležja i funkcije sitnih robnih proizvođača i trgovaca na vlastitim sredstvima?

Ako je tradicionalna sitna buržoazija mogla srazmerno lako da se odredi, ako je značenje ovog pojma bilo uglavnom ujednačeno i čak omogućavalo poređenje različitih srednjih klasa u prostoru i vremenu, pojam *nove* srednje klase izmiče svakom jednoznačnom određenju: niti znamo ko se ima smatrati njenim članom, niti možemo s pouzdanjem tvrditi da je »definicija« koju smo dali jedina mogućna. Ovde se zato nećemo baviti zaludnim nastojanjem da jednom za svagda rešimo problem. Želimo samo da na primeru triju prevladajućih teorija pokažemo da se, zavisno od stanovišta posmatrača, društvenoprofesionalne grupe koje se konvencionalno svrstavaju u novu srednju klasu mogu — u okviru uobičajene slike o društvenoj strukturi — smatrati (a) novom vladajućom klasom; (b) srednjom klasom u širem smislu, ili pak (c) novom radničkom klasom.¹ Nastojaćemo da ukažemo na prednosti i nedostatke svakog od ovih gledišta, ne bismo li na taj način bar delimično oslobodili prostor za jedno *ново* postavljanje pitanja o stvarnom sociološkom statusu pojma *nove srednje klase*.

1. NOVA SREDNJA KLASA KAO NOVA VLADAJUĆA KLASA

Razmotrimo najpre teorije koje, u sasvim izričitom ili pak prećutnom obliku, najavljuju uspon jedne nove vladajuće klase čije jezgro neće činiti ni jedna od tradicionalnih društvenih klasa već *nova srednja klasa*, naime stručnjaci, tehničari, »beli okovratnici« ili menadžeri — jednom rečju, društvenoprofesionalne grupe koje nastaju s razvojem takozvanog »industrijskog društva«, »tehničke civilizacije« ili »države blagostanja«. Kao što su rodonačelnici klasičnog liberalizma slavili *staru* srednju klasu, to jest sitne

1. R. Dahrendorf (*Class and Class Conflict in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul London 1959, str. 53—55) nalazi samo (a) i (c) teoriju, a svoju sopstvenu zamisao gradi razvrstavajući »bele okovratnike« između vladajuće i radničke klase; T. B. Bottomore (*Sociologija kao društvena kritika*, Naprijed, Zagreb 1977, str. 100—102) postavlja klasifikaciju sličnu ovoj koje se mi držimo, a N. Poulantzas (*Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Éditions du Seuil, Paris 1974, str. 207—212) razlikuje u ovoj stvari dve glavne teorijske struje: (1) onu koja neproizvodnim najamnim radnicima poriče status posebne klase i svrstava ih disjunktivno *ad* (a) ili *ad* (c), odnosno razvrstava *ad* (a) i *ad* (c), i (2) onu koja ih u celini smatra novom srednjom klasom. Sâm Poulantzas, čijom se teorijom ovde posebno ne bavimo, gradi pojam »nove sitne buržoazije« da bi obuhvatio jezgro nove srednje klase, dok njene više slojeve svrstava u buržoaziju, a niže u proletarijat.

kapitalističke preduzetnike i radišne »kalvinističke male ljude«; i proglašavali je budućim nosiocem svekolike privredne i političke moći, tako su i vesnici »postkapitalističkog društva« izgradili mit o *novoj* srednjoj klasi kao *novoj* vladajućoj eliti.

U poglavlju posvećenom analizi masovne socijalne osnove i ideološke sadržine fašističkog pokreta uzgred smo ocrtili društvoekonomске uslove i duhovnu klimu koji su, prvenstveno u okviru nemačkog imperijalizma, doprineli buđenju političke svesti tamošnjeg »novog srednjeg staleža«. Videli smo na koji je način njegovo klasno osvešćivanje u velikoj meri podbula socijalnokonzervativna teorijska misao: ona je ovim slojevima predskazivala skori uspon do vodećih privrednih i političkih položaja u jednom visoko industrijalizovanom i krajnje birokratizovanom poretku. Ali ova vera da će, zahvaljujući praktičnotehničkim i organizacijskim kompetencijama, u redovima novih srednjih klasa ustati nova elita, cvetala je i u zemljama koje nisu upoznale masovne fašističke pokrete s osloncem u srednjoj klasi. Liberalističko uzdanje u staru srednju klasu ustuknulo je pred prizorom propasti velikog broja nezavisnih i samostalnih preduzimača koji su tvorili osnovu građanskog poretka. Imperijalistički kapitalizam razvejavao je ovu sliku i sagradio nov idealni tip prosperitetnog građanina: posvuda se u razvijenim industrijskim zemljama ustoličila predstava o *stručnjaku* koji svoj uspeh duguje jedino svom znanju. Videli smo na koji su način i klasične teorije elita pokušale da svoj eksplikativni model prilagode novom stanju: Moscin »drugi sloj političke klase«, ili pak Sorelov »revnosan red podoficira« već se sasvim približavaju tradicionalnoj eliti i polažu pravo na *političku moć*. Oni više nisu samo izvršioци tehničkih i organizacijskih naloga elite već se i sami uobličavaju u jednu novu elitu. Kao što je Lenski kasnije rastumačio, »srednje klase sve manje funkcionišu kao agenti, a sve je veća njihova osobna nezavisnost, samostalnost i sigurnost«.²

Svim ovim teorijama, koje ćemo predstaviti na primeru jednog od njihovih klasičnih obrazaca, zajednička je tvrdnja da je pobedom građanskih revolucija nasledna aristokratija konačno uklonjena kao vladajuća elita, da je potom i sama buržoazija doživela sličnu sudbinu ustupajući stvarnu kontrolu nad procesom proizvodnje školovanim organizatorima i upravljačima i da je, najzad, i proleterska elita, nevična privrednim i državnim poslovima, prepustila njihovo vođenje obrazovanim stručnjacima. Svuda se na vlast polako uspinje ideološki neutralan i jedino načelima efikasnosti rukovođen *organizator* i *administrator*. Pod površnim pogledom posmatrača naročito je socijalna struktura fašističkih elita učvrstila sliku o »*novoj* srednjoj klasi« kao *novoj* vladajućoj društvenoj grupi. Štaviše, izjednačavanje fašizma, nacizma i komunizma pod jedinstvenim pojmom totalitarizma omogućilo je uopštavanje zaključka da se na vlast posvuda uspinju pripadnici društvenih grupa koje, s obzirom na svoje socijalno poreklo, prihode i kvalifikacije, možemo da svrstamo u srednju klasu: sve ove »*prinudne* ideologije« stvaraju osujećeni srednji slojevi, naoružani obrazovanjem kao svojim jedinim blagom; ono ih je, uostalom, i »*podučilo* veštinama koje su upotrebili da bi se domogli vlasti«.³ Ali, nije se samo u elitama totalitarnih poredaka videla »*nova* srednja klasa« na vlasti.

2. Gerhard Lenski, *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*, McGraw-Hill New York 1966, str. 63.

3. Daniel Lerner, »The Coercive Ideologists in Perspective«, u *World Revolutionary Elites. Studies in Coercive Ideological Movements*, ed. by Harold D. Lasswell and Daniel Lerner, MIT Press, Massachusetts etc. 1966, str. 460.

E. A. Ross, jedan od »očeva osnivača« američke sociologije, kome se ne može prebaciti da se zalagao za autoritarno rešenje društvenih protivrečnosti, predskazivao je da je upravo na srednjoj klasi, kao nosioču natklastne ideologije, red da se ustoliči kao nova elita.⁴ Slično je bilo i mišljenje Alfreda Bingham, pisca koji je sredinom tridesetih godina tvrdio da, »ako se... sledi izvorni marksistički pojam klase koja iz ekonomski nadmoćne prelazi u politički nadmoćnu grupu, on danas vodi zaključku da su *srednje klase tehničara i menadžera predodređene da budu sledeće u nizu vladajućih klasa*«.⁵

Veru u istorijski prevratničku ulogu nove srednje klase učvrstio je konačno James Burnham svojom *teorijom o menadžerskoj revoluciji*.⁶ On je izvršio presudan uticaj na savremena shvatanja o konvergenciji sistema, kraju ideologije i usponu postkapitalističkog društva i, uopšte, ugradio svoje ime u temelje svih tehnološkim determinizmom rukovodjenih tumačenja promena u društvenoj strukturi modernog kapitalističkog sistema. Stanovište ovog disidenta iz trockističkih redova — uostalom, sasvim neoriginalno⁷ i teorijski rđavo obrazloženo — s našeg je gledišta zanimljivo samo utoliko što, s jedne strane, u njegovoj osnovi počiva do krajnosti razvijena vera u ustoličenje gornjih slojeva nove srednje klase kao nove vladajuće klase, a s druge, što se upravo na primeru pojmovnog aparata kojim se on služi može uočiti sva proizvoljnost same ideje o »*novoj* srednjoj klasi«. U Burnhamovoj jednostavnoj teoriji o konvergenciji sistema — koja fašistički, komunistički i njudilovski poredak sravnjuje na sasvim površan način — menadžeri će postati nova vladajuća klasa u svetskim razmerama. Živimo, pisao je on neposredno uoči drugog svetskog rata, u predvečerje jedne nove društvene revolucije kojom će se ukinuti stari, kapitalistički poredak, što međutim ne znači da će se odmah uspostaviti socijalizam kao njegova istorijski nužna smena. U svojoj analizi funkcionisanja kapitalističkog sistema, koja još nije oslobođena nečiste savesti bivšeg marksiste i naivnosti dojučerašnjeg popularizatora ovog učenja, Burnham je celokupnu svoju argumentaciju organizovao oko jednog uvida formulisanog, kao što smo videli, još u Marxovim zrelim ekonomskim spisima. Reč je, naime, o onom dvosmislenom procesu razdvajanja funkcijâ *posedovanja* i *upravljanja* sredstvima za proizvodnju koji je nastupio iščezavanjem klasičnog liberalističkog preduzetnika kao vlasnika i, istovremeno, organizatora proizvodnje. Pošto je, naime, na uobičajeni način odredio osnovne ekonomske odlike kapitalističkog privrednog sistema, u kojem je

4. Charles H. Page, *Class and American Sociology*. From Ward to Ross, Schocken Books, New York 1969, str. 245.

5. Wright Mills, »A Marx for the Managers«, u *Power Politics and People. The Collected Essays of C. Wright Mills*, ed. by I. L. Horowitz, Oxford University Press, 1970, str. 57, podvukao W. M.

6. James Burnham, *The Managerial Revolution* (1941). Ovde se služimo francuskim prevodom pod karakterističnim naslovom *Doba organizatora (L'Ère des organisateurs)*, Calman-Lévy, Paris 1947. Na italijanskom jeziku knjiga je objavljena takođe veoma rano, pod naslovom *La rivoluzione dei tecnici*, Mondadori, Milano 1946.

7. Još 1939. godine je Bruno Rizzi, italijanski komunist i kritičar staljinizma, objavio u Parizu knjigu pod naslovom *La bureaucratisation du monde*, koja je nedavno obnovljena u italijanskom izdanju (*Il collettivismo burocratico*, Sugarco, Milano 1977). Prva verzija Rizzijeve knjige, potpisana samo imenom »Bruno R.«, bila je sasvim nedostupna a široj javnosti je predstavljena najpre u jednom članku L. Trockog (*The USSR in War*, *The New Internationalist*, novembar 1939). T. B. Bottomore (*Elites and Society*, Pelikan Books 1976, str. 77) potiskuje Burnhamov uzor još dublje u prošlost i osnovne ideje ove teorije pronalazi u delu Thorsteina Veblena *The Engineers and the Price System* (The Viking Press, New York 1921). Daniell Bell (*The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Penguin Books 1976, str. 91—95) Burnhamu takođe odriče originalnost i poriče mu bilo kakav teorijski doprinos u analizi funkcionisanja modernog industrijskog sistema. U ovoj zaludnoj arheologiji ideja mogli bismo da, među Burnhamovim pretečama, dođemo i do samog Saint-Simona i njegovog *industrijskog sistema* kojim upravljaju tehnokrate i naučnici.

buržoazija vladajuća klasa *jer* poseduje sredstva za proizvodnju i njima upravlja, Burnham je ustanovio da su sva osnovna načela na kojima je dosadašnji slobodnotržišni poredak počivao »pozvana da iščeznu«, i to u nekoliko predstojećih godina, a ne možda decenija ili generacija: »Menadžerska revolucija nije nešto što moraju očekivati naša deca, već možemo da vidimo kako ona nastaje pred našim očima.«⁸ Burnham je bio u toj meri uveren da je proces raspadanja klasičnog kapitalizma nepovratan da je trajanje prelaznog razdoblja izričito ograničio na pedeset godina od kraja prvog svetskog rata.¹⁰ Promena »koja je upravo u toku«¹¹, verovao je on, sasvim menja prirodu postojećeg načina proizvodnje i može se, svojim svetskoistorijskim posledicama, porediti samo s prelaskom iz feudalizma u kapitalizam.¹² Ali, kao što rekosmo, Burnham nije verovao u jednolinijski istorijski determinizam i podjednako je odlučno odbacivao obe oprečne teorije kojima se predviđala sudbina kapitalističkog sistema: niti će se, kao što tvrde njudilovski reformatori, kapitalizam održati zahvaljujući državnoj intervenciji u privrednoj oblasti, niti će se pak, kao što priželjkuju ortodokсни marksisti, kapitalizam nužno preobraziti u socijalizam. »Postoji«, pisao je on, »teorijski neograničen broj alternativa kapitalizmu, podrazumevajući sve oblike društva koji su već bili ostvareni, kao i one koji se mogu zamisliti.«¹³ Međutim, ova pluralistička zamisao o budućnosti kapitalizma — protiv koje, oboružani današnjim iskustvom, ne bismo načelno imali ništa protiv — najzad se u Burnhamovoj teoriji o menadžerskoj revoluciji ipak svela na jednu isključivu filozofiju istorije ili, tačnije, na jedno besprizivno proročanstvo: »Menadžersko društvo je ne samo jedna moguća nego i najverovatnija alternativa kako kapitalizmu tako i socijalizmu.«¹⁴ Bez obzira na svoje pravopolitičke, ideološke ili institucionalne oblike, svi industrijski sistemi teže jednom istom tipu društva. Burnhamova menadžerska revolucija, koja svojom patetičnošću nalikuje Cronerovoj »novoj socijalnoj revoluciji nove srednje klase«¹⁵, najzad će izjednačiti već ionako bliske režime kao što su nacistički poredak, sovjetski staljinizovani boljševizam i — što je, verovatno, šokiralo američku liberalističku publiku — njudilovski sistem. U svim ovim zemljama etatizovana i dirigovana privreda stvara uslove za rađanje jedne jedinstvene strukturalne promene: »Poslednjih sedamdeset i pet godina«, kaže Burnham datujući početak prevratničkog procesa u drugu polovinu prošlog veka, »raste takozvana 'nova srednja klasa', koju čine »službenici u najamnom odnosu, inženjeri, direktori, računovođe, birokrati i ostali nameštenici koje nije moguće uključiti ni u kategoriju 'radnika', niti pak u kategoriju 'kapitalista'«.«¹⁶ Sve ove društvenoprofesionalne grupe obrazovale su se u praznom prostoru koji je nastao, s jedne strane, dobrovoljnim ili prisilnim povlačenjem kapitalističkih preduzetnika iz procesa neposrednog rukovođenja proizvodnjom, a s druge, depersonalizacijom vlasništva u akcionarskim ili državnim kor-

8. J. Burnham, naved. delo, str. 68.

9. Isto, str. 122.

10. Isto, str. 117.

11. Isto, str. 69.

12. Isto, str. 155.

13. Isto, str. 83.

14. Isto, podvukao J. B.

15. Fritz Croner, *Die Angelstellen in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt a/M und Wien 1954.

16. J. Burnham, naved. delo, str. 94.

poracijama. Burnham je, naime, podlegao rasprostranjenom uverenju da je, oslobođena svoje funkcije organizatora proizvodnje, kapitalistička klasa prestala da bude i vladajuća klasa u političkom smislu reči. Kapitalistički poredak, navodno, odumire i ustupa mesto jednom sasvim novom tipu društva kojim vladaju menadžeri u svim oblastima delatnosti i na svim nivoima moći: »Društvena grupa koja danas nastoji da se domogne položaja vladajuće klase«, utvrđuje on, »jeste grupa menadžera«, koja će »po isteku prelaznog razdoblja ... činiti, u stvari, vladajuću klasu.«¹⁷ Kontrolišući proces proizvodnje, ona će prigrabiti ne samo moć da raspoređuje njegove plodove već će se dočepati i same državne vlasti, jer svojim organizacijskim kompetencijama potiskuje ne samo kapitalistu već i tradicionalnog političara.

Međutim, Burnhamovo sociološko određenje nove vladajuće klase bilo je sasvim skromno, baš kao i njegovi ostali ključni pojmovi. Sve što on uspeva da kaže o menadžerima jeste to da su oni »naprosto ljudi koji, u stvari, danas upravljaju sredstvima za proizvodnju.«¹⁸ Kao što je Dahrendorf kasnije uočio, »mnoge Burnhamove formulacije daju osnova sumnji da on menadžerima naziva naprosto sve moćnike.«¹⁹ Tvorac teorije o menadžerskoj revoluciji mislio je, naravno, da će vrhovna ekonomska i politička vlast uskoro počivati u rukama *najviših* slojeva upravljača, ali je — baš kao što se nekoć činilo i u pogledu *svih* slojeva buržoazije — u novu vladajuću klasu ubrojao bez razlike sitne i krupne upravljače.²⁰ Čini se da je on, kao i mnogi sociolozi pre i posle njega, bio opčinjen dubinom podele na umni i fizički rad i apsolutizovao je kao jedini kriterijum u razlikovanju elite i mase.²¹ S jedne strane, naime, stoje *svi* upravljači, ma koliko beznačajna i bezuticajna bila njihova funkcija, a s druge rutinski izvršioци u privredi i administraciji.²¹ Doduše, Burnham je bar bio svestan da novo društvo neće ovim poslednjima doneti nikakvo poboljšanje njihovog položaja u odnosu na stanje u kapitalističkom poretku: »... menadžerska privreda biće ... eksploatorska baš kao što je bila i kapitalistička«, s jedinom razlikom što će novo izrabljivanje potčinjenih masa biti »korporativno.«²² Država će se, zaključuje on, svojim integralnim planiranjem i nastojanjem da svojom kontrolom obuhvati sve oblasti privrednog, društvenog i političkog života uskoro sasvim osamostaliti u odnosu na društvo i neprestano će uvećavati slojeve upravljača na svim nivoima.

Burnham je, nema sumnje, uočio funkcionalnu neophodnost stručnjaka i tehničara u sve složenijem procesu upravljanja velikim industrijskim, političkim i vojnim sistemima. Ali, kao što je neposredno po objavljivanju njegove proročke knjige zapazio Wright Mills, jedan od prvih kritičara *Menadžerske revolucije*, pogrešan je bio zaključak da se tehnička neophodnost novih društvenoprofesionalnih grupa, odnosno nove srednje klase, *ipso facto* pretvara u izgled na sticanje *političke* moći.²³ S druge strane, činjenica da su se *neki* pripadnici nove srednje klase domogli vlasti u faši-

17. Isto str. 117—118.

18. Isto, str. 123.

19. R. Dahrendorf, naved. delo, str. 87.

20. J. Burnham, naved. delo, str. 127.

21. Upor. npr. W. G. Runciman, »The Three Dimensions of Social Inequality«, u *Social Inequality*, ed. by André Béteille, Penguin Books 1969, str. 43—63. Runciman čak smatra da se ova razlika proteže duž sve tri dimenzije socijalne stratifikacije.

22. J. Burnham, naved. delo, str. 167.

23. C. W. Mills, »A Marx for the Managers«, na naved. mestu str. 57.

stičkim državama — što je Burnhama učvrstilo u uverenju da se doista ustoličuju novi upravljači — nipošto ne znači, kao što smo i sami pokazali u prethodnom poglavlju, da je srednja klasa kao klasa osvojila vlast. Pošto su se dokopali vlasti, njeni najprodorniji pripadnici ne samo što nisu promicali interese klase iz čijih su redova potekli već su, kada se fašistički sistem učvrstio, verno služili monopolističkom kapitalu i radili na sistematskom uništenju masovne osnove vlastitog pokreta.²⁴ »Izgledi da se oni koji obavljaju tehnički neophodne usluge dokopaju političke vlasti«, primećuje Mills, »nisu u funkciji njihovih tehničkih uloga već njihovog klasnog položaja i političke sklonosti«.²⁵

Ali, može li se uopšte govoriti o jedinstvenom klasnom položaju i, otuda, zajedničkoj političkoj sklonosti onako šarolike društvene grupe kao što su Burnhamovi »menadžeri«, odnosno nova srednja klasa? Zašto bi se, konačno, u istoj sociološkoj kategoriji našli najviši izvršni funkcioneri velikih korporacija i rutinski nadzornici neposrednog procesa proizvodnje? Videćemo kasnije na koji je način sâm Mills pokušao da reši ova pitanja. Zasad je dovoljno podsetiti da je u svojoj ranoj kritici Burnhamove teorije on postavio obrazac svih potonjih osporavanja tvrdnje da obezličavanje svojine u akcionarskim društvima lišava kapitalističku klasu stvarne vlasti u političkoj oblasti. Nije li, uostalom, još Max Weber, sociolog koji je smatrao da se racionalno organizovan upravni aparat »formalno može upotrebiti za sve zadatke«²⁶, sumnjao u mogućnost njegovog potpunog osamostaljenja i nezavisnog političkog delovanja? Iako je, tvrdio je on, »odvajanje činovnika od vlasništva nad sredstvima za upravljanje... podjednako sprovedeno u javnoj i privatnoj birokratiji«, ostaje da se »na čelu birokratske vlasti neizbežno nalazi elemenat koji, u najmanju ruku, nije čisto birokratski«; naime, »birokratska vlast [je] samo kategorija vlasti koja se vrši preko jednog posebnog upravnog aparata«.²⁷ Razume se, ne želimo da kažemo da se birokratija nikad ne može osamostaliti u odnosu na svoje tvorce, odnosno političku elitu kojoj služi, ali u smislu koji joj Burnham pridaje ona mora da ostane potčinjena osnovnim interesima kapitalističke klase, nacističkog rukovodstva ili pak komunističke »nomenklature«. Oslanjajući se u mnogom pogledu na Webera, Mills je zato u jednom drugom ogledu, deset godina kasnije, još odlučnije odbacio tvrdnju da »politička prevlast izvire iz funkcionalne, ekonomske neophodnosti«, i osporio zasnovanost teorija koje predviđaju da će »klasa koja je neophodna u obavljanju glavnih funkcija u društvenom poretku biti sledeća u nizu vladajućih klasa«.²⁸ U svojoj ranoj kritici Burnhama, on je naveo već dovoljno ubedljive argumente protiv tvrdnje da menadžerska revolucija svrgava kapitaliste kao vladajuću klasu. Poveravajući, naime, vođenje privrednih poslova kompetentnim organizatorima, stvarni vlasnici mogu tek sada da se u potpunosti posvete političkoj delatnosti: »Gospodin Chamberlain«, potkrepljuje Mills svoju primedbu, »nije izgubio vlast zato što je upravljanje svojom privatnom korporacijom za proizvodnju čelika zamenio premijerskim položajem«.²⁹ S druge pak strane, Burnhamovo svođenje svojine na

24. O popularnoj tezi da je nacizam bio vladavina srednje klase, upor, u već navedenom zborniku radova pod uredništvom Lasswella i Lerneru naročito prilog ovog poslednjeg («The Nazi Elite», str. 194—318).

25. C. W. Mills, naved. članak, str. 61.

26. Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd 1976, tom I, str. 175.

27. Isto, str. 174, podvukao M. W.

28. C. W. Mills, »The Sociology of Stratification«, na naved. mestu, str. 321.

raspolaganje dobrima previđa da su menadžeri lišeni naslednog prava bez kojeg nema svojine u pravom smislu reči: »Sinovi menadžera ne nasleđuju svojinu, kojom ovi upravljaju, već je pre nasleđuju srodnici odsutnih vlasnika«.³⁰ Najzad, delegiranje izvršne vlasti u upravljanju svojinom licima koja nisu njeni vlasnici ne ugrožava političku moć vladajuće klase koja svoje najmljene službenike može u svakom trenutku da liši mandata. Jednom rečju, ono što Burnhamu omogućuje da menadžere proglasi novom elitom koja upravo preuzima vlast u liberalno-demokratskom, fašističkom i komunističkom poretku jeste sasvim neopravdano i rastegljivo definisanje ključnih pojmova. Sâm pojam menadžera, upozoravao je i Mills, ne može se nipošto primeniti na vodeće funkcionere državne i partijske birokratije, koji svoj položaj duguju ne toliko stručnosti koliko grupnoj lojalnosti. »Ko su 'menadžeri', pita se Mills i dodaje da je reč o »pravom pitanju svakom ko želi da razume Burnhamov argument«.³¹ Ali, svojom primedbom da se »najveći deo ubedljivosti Burnhamove teze duguje jednostavnoj činjenici da je širom sveta organizacijski oblik, možda, u sve većoj meri, birokratski«³², Mills najavljuje grešku koju će i sâm kasnije počinuti kada u *Eliti vlasti* bude vrhove svijui piramidalno postavljenih struktura moći povezao u jednu »elitu«, gradeći na taj način pojam koji, baš kao i pojam menadžera, ostaje sociološki nedovoljno jasno određen.

Burnhamova teorija o menadžerskoj revoluciji imala je uticaj nesravnjivo veći nego što je bio njen stvarni saznavni domašaj. U svojim mnogobrojnim posleratnim varijantama ona je donekle oslobođena izvornog apokaliptičkog naboja i, u manje dramatičnom obliku, uključena u teorije o postindustrijskom društvu.³³ Međutim, srž teorije ostalo je insistiranje na epohalnim posledicama procesa razdvajanja vlasništva i kontrole nad sredstvima za proizvodnju. Millsovim argumentima pridružili su se kasnije mnogi kritičari koji su, kao na primer Bottomore, raspolagali uvidom u stvarno funkcionisanje korporacija s anonimnim kapitalom i osporili tvrdnju da ovaj, »u najboljem slučaju poluistinit pojam«³⁴ depersonalizacije kapitala govori o narušavanju kontinuiteta privatnopedničke kapitalističke privrede. Sâm Mills je kasnije posvedočio postojanje tesne povezanosti sveta menadžmenta i krupnog kapitala u američkim uslovima³⁵, što je Ralph

29. C. W. Mills, »A Marx for the Managers«, na naved. mestu, str. 63.

30. Isto. Napomenimo uzgred da je možda jedna od retkih teorijskih vrednosti Burnhamove teze uvidanje činjenice da politička vlast ne mora nužno izvirati iz ekonomske moći, odnosno neposrednog, formalnopravnog svojinskog statusa. Ako se, primenjena na uslove državnog kapitalizma, pokazala sasvim neoperacionalnom i u znatnoj meri naivnom, jer je buržoaziju proglasila odumrlom u političkom smislu samim tim što ona ne učestvuje u neposrednom upravljanju proizvodnjom, ova teza mogla bi da ima određenu heurističku vrednost u analizi klasne strukture socijalističkih sistema, koji se brzopleto proglašavaju besklasnim samo zato što je u njima izvršena »eksproprijacija eksproprijatora«. Jedna novija studija o klasnoj strukturi SSSR dokumentuje činjenicama mogućnost da se »pravo raspolaganja svojinom« pretvori u tradicionalno posedništvo bez ikakvih ograda (Michael Voslensky, *La Nomenklatura. Les privilégies en URSS*, Belfond, Paris 1980, str. 144—150).

31. C. W. Mills, »A Marx for the Managers«, na naved. mestu, str. 65.

32. Isto.

33. Upor. npr. C. A. R. Crosland, *The Future of Socialism* (1956) i *The Conservative Enemy* (1959); J. Strachey, *Contemporary Capitalism* (1961), itd. Među novijim sledbenicima Burnhamove teorije valja pomenuti R. Arona, J. K. Galbraitha itd.

34. T. B. Bottomore, naved. delo, str. 79. U svom ogledu »Administrativna elita« (*Sociologija kao društvena kritika*, naved. delo, str. 108—116), Bottomore uverljivo opovrgava stanovište o nepovezanosti upravljačkih elita i tradicionalnih klasa u savremenom kapitalističkom društvu.

35. S. Rajt Mills, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd 1964, *passim*.

Miliband mogao da opazi i na primeru engleskog kapitalizma.³⁶ John Westergaard je pak naveo dokumentaciju koja svedoči o »prirodnoj istovetnosti interesa« menadžera i akcionara, što se ogleda prvenstveno u zajedničkom posedovanju akcija: menadžeri, dakle, postepeno ponovo u istim rukama objedinjuju vlasništvo i kontrolu.³⁷ Na stranu čak i ova činjenica, motivi kojima se u upravljanju poslovima s tuđom svojinom rukovode menadžeri ne odudaraju ni u čemu od imperativa da se racionalno deluje u smislu maksimalizacije profita. Blackburn je, najzad, ustanovio da je i klasičan tip menadžera koji u svojim rukama drži kontrolu korporacije počeo da iščezava i već ustupa mesto usko specijalizovanom operativnom rukovodiocu. Kao što je nekoć razlaganje kapitala vodilo jačanju izvršne moći privrednog upravljanja — čime su Burnham i njegovi sledbenici bili doista fascinirani — tako sada razlaganje menadžerske funkcije srozava potencijalnog pritežaoaca najviše vlasti na pukog izvršioca programirane politike preduzeća.³⁸

Kritičari Burnhamove teorije mogli bi, međutim, podsetiti da osnovna teza proroka menadžerske revolucije može da nađe makar i delimičnu potporu u delu sâmog Karla Marxa. Doista, kao što smo videli u jednom od prethodnih poglavlja, Marx je u svojim zrelim ekonomskim spisima poverovao načas da će, obezličavanjem kapitala i njegovim rasipanjem u mnoštvu ruku, akcionarska društva voditi podruštvljenju privatnokatoličke privrede i stvoriti uslove »ukidanju kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje.«³⁹ Ali, kada kaže da je »ključna i možda najproblematičnija strana Burnhamove teorije činjenica da on u stopu prati Marxa poistovećujući ekonomsku moć i dominaciju s političkom moći i dominacijom«⁴⁰, Dahrendorf pogrešno zaključuje da se i Burnhamova teza zasniva na *formalnoppravnom*, a ne *sociološkom* smislu vlasništva. Jer, ako je Marx svojinu zaista shvatao u ovom užem značenju, kao pravni naslov, onda Burnham čini upravo suprotno kada je poima kao ma koje pravo raspolaganja i kontrolisanja formalnopravno tuđe svojine.

Postoji, međutim, jedan još ozbiljniji argument kojim je moguće odbaciti navodno marksističko utemeljenje Burnhamove teorije. On se tiče *klasnog položaja* »neproizvodnih radnika« o kojima je i Marx govorio uviđajući strukturalne promene u kapitalističkom načinu proizvodnje. Ma koliko bili udaljeni od neposrednog fizičkog rada i bez obzira na svoju relativnu samostalnost u odnosu na klasičnog kapitalističkog preduzetnika, oni ostaju *najamni radnici* u službi stvarnih vlasnika: »... oni stoje kao funkcionirajući kapitalisti — stvarni agenti kapitalističke proizvodnje — prema samima sebi ili prema nekim trećim licima kao pukoj, tromoj egzistenciji kapitala, stoga kao *radnici* prema sebi ili prema drugima kao *sopstvenici*. I pošto su, eto, radnici«, zaključuje Marx, »oni su u stvari najamni radnici i zbog svoje posebne vanrednosti samo bolje plaćeni najamni radnici, što delom zahvaljuju i okolnosti da sami sebi plaćaju svoju najamni-

36. Ralph Milliband, *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969, str. 37 i sled.

37. J. H. Westergaard, »Sociology: The Myth of Classlessness«, u *Ideology and Social Science*, ed. by Robin Blackburn, Fontana/Collins, London and Glasgow 1975, str. 137 i sled.

38. Robin Blackburn, »The New Capitalism«, u *Ideology and Social Science*, naved. delo, str. 170—177.

39. K. Marx, Kapital III, MED, tom 23, str. 370. Upor. ovde str. 80.

40. R. Dahrendorf, naved. delo, str. 89.

nu.«⁴¹ Uprkos naporima mnogih sledbenika, u Marxovom delu nije moguće pronaći čak ni nagoveštaj jedne teorije o usponu »nove srednje klase.«⁴² Kada se brani da ne razmatra »stvarni sastav društva, koje se nipošto ne sastoji samo iz klase radnika i industrijskih kapitalista«⁴³, Marx naprosto uviđa — kao što smo pokazali u odgovarajućem poglavlju — da je dvoklasni model samo *model* koji, za ljubav osnovnom teorijskom postulatu, zatvara oči pred još brojnim ostacima *stare* srednje klase, naime tradicionalne sitne buržoazije, i ne implicira postojanje — čak ni u začetku — neke *nove* srednje klase. Čak i ako je dopuštao da će se javiti nove društveno-profesionalne grupe koje je podjednako teško ubrojati u *tradicionalne* kapitaliste ili proletere, Marx im nije nalazio mesta u nekoj *srednjoj* klasi, a još je manje mogao misliti da bi one, sve dok temeljni društveno-ekonomski odnos ostaje kapitalistički, mogle da tvore novu vladajuću klasu.

2. NOVA SREDNJA KLASA U »DRUŠTVU SREDNJE KLASA«

U poglavlju posvećenom analizi tokvilovskog mita o »društvu srednje klase« ukazali smo na sledbenike ove ideje u potonjem razvoju američke društvene nauke. U spisima njenih »očeva osnivača« opstala je, na sociološki način prerađena i novom argumentacijom poduprta, optimistička ideologija devetnaestovekovnog liberalizma. Nećemo se vraćati razmatranju složenih društveno-istorijskih okolnosti koje su, u očima tamošnjih sociologa, pogodovala stvaranju osobene slike o vlastitom društvu kao u osnovi besklasnoj i beskonfliktnoj zajednici. Osim tradicionalne okrenutosti sociologije uopšte praktičnim potrebama stabilizacije građanskog poretka koji je najuravnoteženiji upravo kada počiva na srednjoj klasi⁴⁴, u učvršćenju ove slike presudno je bilo delovanje liberalističkog duhovnog nasleđa koje se, neprestano osvežavano ideologijom »amerikanizma«, očuvalo gotovo nepomućeno do naših dana. Kao što veli dobar poznavalac istorije ove nauke, »zamisao koja je počivala [u njoj] osnovi bila je da je Amerika društvo srednje klase u kojem joj [srednjoj klasi] neki ljudi naprosto čvršće pripadaju nego drugi.«⁴⁵ Doista, pojam srednje klase postao je referencijalni okvir s obzirom na koji su se tumačile ne samo pojedine uže društvene pojave već i priroda sâmog globalnog društva: ekonomski položaj srednje klase, njen »stil života«, modeli njenog političkog ponašanja, osobeni kulturni obrasci kojima se ona rukovodi itd. našli su se u središtu pažnje sociologa koji su hteli da progovore o američkom društvu uopšte. Ali, kao

41. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti* III, MED, tom 26, str. 367, podvukao K. M.

42. Martin Nicolaus (»Proletariat and Middle Class in Marx«, *Studies on the Left* br. 7, 1967) je, u nizu rasutih Marxovih opaski, našao jednu navodno već izgrađenu teoriju o rastu nove srednje klase, koju je čak pokušao da formuliše kao »zakon o 'višku klase': »Što je manji broj ljudi koji su prisiljeni da proizvode sve više i više, to je više ljudi koji su prisiljeni da proizvode sve manje i manje«. Ovaj zakon koji Nicolaus neposredno povezuje sa zakonom o tendencijskom padu prosečne profitne stope i zato obrazlaže kao »zakon o tendencijskom rastu nove srednje klase« oslanja se — mora se priznati — na dva Marxova uviđa: (a) porast viška proizvoda zahteva da raste i broj ljudi koji su u stanju da taj višak potroše i (b) uporedo s rastom produktivnosti raste i broj neproizvodnih radnika koji se bave nadgledanjem, organizacijom, održavanjem itd. procesa proizvodnje. Međutim, kao što s pravom primećuje Robert Blackburn (»Marxism: Theory of Proletarian Revolution«, *New Left Review*, br. 97, 1976), iako je u poznim spisima bio »veliko obuzet razlikovanjem proizvodnih i neproizvodnih radnika... [Marx] nije u ovom pogledu došao ni do kakvog sistematskog zaključka«.

43. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti* II, MED, tom 25, str. 393—394.

44. Upor. Alvin W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1973, str. 82—87.

45. Charles H. Page, naved. delo, str. XVII.

što je jedan drugi istoričar američke sociologije primetio, »postavka da je američka kultura u stvari kultura 'srednje klase' ne može se u potpunosti ni dokazati niti odbaciti, jer je reč o brzopletom uopštavanju koje se oslanja pre na zbirku primera i pojedinačnih slučajeva nego na čvrsto ustanovljene činjenice«.46 Dodali bismo da se ovo neopravdano uopštavanje oslanjalo prvenstveno na delotvornost jednog ideološki funkcionalnog mita koji se, manje ili više svesno, neguje još od džeksonovskih i tokvilovskih dana: srednja klasa je, vele, stožer demokratskog društva, širi se u svim pravcima društvene strukture, vodi najbolji mogući način života (*american way of life*), pruža najbolje uslove za obrazovanje, gaji političku umerenost i, u jednom otvorenom društvu, obezbeđuje živu vertikalnu pokretljivost prema gornjim slojevima društvene strukture. Ovaj mit, mada nikad sasvim posustao, prolazio je, međutim, kroz povremena razdoblja klonulosti — kao što je bilo, na primer, u vreme velike depresije tridesetih godina,47 a potom nedavno, šezdesetih i sedamdesetih godina.48 Ali on je toliko duboko prozeo američko javno mnjenje, zvaničnu politiku i ideološki sistem, pa čak i društvenu nauku, da je ostao neobično otporan na činjeničnu argumentaciju koja potkopava njegove temelje i dovodi u pitanje njegovu uverljivost. Nije li i sâm C. W. Mills, sociolog koji se u svojim analizama društvene strukture ipak umnogome oteo konvencionalnoj slici o Americi, u jednom trenutku podlegao mitu o kojem govorimo kada je kazao: »Da bismo razumeli srednje društvene klase treba samo da osmotrimo ono što se oko nas stvarno zbiva«.49 Nije on, dakako, mislio da su puko posmatranje i svakodnevno iskustvo dovoljna i pouzdana metodološka sredstva za razaznavanje srednje klase čijoj je analizi posvetio najbolje stranice svog dela. Ali, u ovoj njegovoj izdvojenoj napomeni sadržan je trag opšteg uverenja da je srednja klasa posvuda: ma na koju društvenu pojavu svratio pogled, sociolog će u njenoj osnovi zasigurno naći etos srednje klase.

Ali sâm ovaj pojam — počev od Tocquevillea, preko »očeva osnivača« američke sociologije, zatim Parsonsove »velike teorije« i pionirskih istraživanja o klasnoj strukturi lokalne zajednice, sve do novijih teorija o nastupanju postindustrijskog društva50 — ostao je u priličnoj meri nejasan. U svim ovim teorijskim kontekstima, dakle u svojim najrazličitijim upotrebama i na raznim nivoima operacionalnosti, on je težio da uključi što više društvenoprofesionalnih grupa. Na taj je način postepeno gubio svoju prvobitnu sociološku informativnost i poprimao sve raspoznatljiviji ideološki prizvuk. Govoriti o srednjoj klasi više nije značilo upućivati na određenu društvenu grupu koja stvarno postoji već naprosto graditi veštačku tvorevinu u koju su sociolozi stavljali ono što su želeli. Bar je u ovom pogledu sociološki status pojma bio jasan: srednja klasa nije bio »stvarni« već »logički« agregat51, ne »interesna« već »kvazi« grupa52, ne »volja« nego

46. Leonard Reissman, *Les classes sociales aux États-Unis*, PUF, Paris 1963, str. 168.

47. Upor. A. W. Gouldner, naved. delo, str. 151 i sled. Autor pokazuje na koji se način, u vreme ekonomske krize i slabljenja vere u temeljne američke vrednosti, funkcionalistička sociologija trudila da obnovi ovaj mit.

48. Massimo Teodori, *La fine del mito americano*, Feltrinelli, Milano 1975, *passim*; upor. takode, Tamar Pitch, *Sociologia alternativa e Nuova sinistra negli Stati Uniti d'America*, La Nuova Italia Editrice, Firenze 1977, str. 109—130.

49. S. Rajt Mills, *Elita vlasti*, naved. delo, str. 461.

50. O dvosmislenosti ovog pojma u teorijama o »postindustrijskom društvu« upor. u D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, naved. delo, str. 49—89, kao i R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, naved. delo, str. 72—116.

»predstava«53, najzad, ne »akciona« nego »klasifikacijska« jedinica.54 Ko- načno lišavanje pojma srednje klase jednoznačno određenog sociološkog sadržaja izvršeno je njegovim svođenjem na *statističku* ili, još češće, *impresionističku* kategoriju »prosečnih ljudi«. Ma koji se kriterijum koristio, kaže L. Reissman, »masa pojedinaca nivelisana je na najnižem zajedničkom imenitelju, naime na *sveopštoj osrednjosti*«.55

Ako su standardni sociološki rečnici i enciklopedije dovoljno pouzdani pokazatelji opšteg stanja ove nauke u određenom razdoblju, onda se ispostavlja da s teorijskom zasnovanošću i empirijskom proverljivošću pojma srednje klase u američkoj literaturi stoji sasvim slabo. Susrećemo najpre potpuno *deskriptivna* određenja ove društvene grupe kao »heterogenog odsečka stanovništva koji čine uglavnom sitni poslovni ljudi i industrijalci, stručni i drugi intelektualni radnici sa skromnim prihodima, kvalifikovane zanatlije, napredni farmeri, beli okovratnici i najamni službenici najvećih trgovačkih, industrijskih i finansijskih ustanova«.56 Ovoj definiciji mogli bismo da dodamo još poneki, ili pak da oduzmemo bilo koji društvenoprofesionalni sloj koji ona nabraja, a da ne narušimo njen osnovni smisao; jer, nikad ne možemo da budemo sigurni na kojem je načelu klasifikacije zasnovana. Jednako su neupotrebljive i definicije koje srednju klasu određuju isključivo kao *rezidualnu* kategoriju i na taj način impliciraju da su krajnji članovi društvene strukture jasno utvrđeni i trajno postavljeni: ona je, kaže se, »stratum unutar društvene strukture koji se smatra 'prelaznim' između 'više klase' i 'radničke klase'«.57 U još formalnijem i ispraznijem određenju srednja klasa se vidi kao »onaj segment sistema ekonomske i socijalne slojevitosti društva koji nema ni izuzetno nizak ni izuzetno visok status«.58 Već na osnovu ovih nekoliko enciklopedijskih odrednica moguće je steći utisak o teorijskoj manjkavosti pojma srednje klase u američkoj sociologiji. Ali, pogledamo li na koji način tamošnji istraživači pristupaju neposrednoj analizi obima i strukture ove društvene grupe, videćemo da ni operacionalizacija našeg pojma ne pruža više nego što je sadržano u njegovom teorijskom određenju.

U američkoj sociologiji se, prilikom analize društvene strukture, obično koriste dve osnovne metodološke strategije. Prva nalaže upotrebu *objektivnih* pokazatelja individualnog ili porodičnog položaja na jednoj ili više hijerarhijskih lestvica kojima se meri raspodela materijalnih dobara, stepen obrazovanja, stambeni uslovi itd. Druga podrazumeva korišćenje *subjektivnih* istraživačkih tehnika, među kojima je najomiljenija samoidentifikacija, ili pak identifikacija drugih na unapred stvorenoj statusnoj le-

51. N. Buharin, *Teorija istorijskog materijalizma*. Popularni priručnik marksističke sociologije, Stvarnost, Beograd 1935, str. 134.

52. R. Dahrendorf, naved. delo, str. 179—189.

53. R. Aron, »La classe comme représentation et comme volonté«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXXVIII, 1965.

54. Martin Seliger, *The Marxist Conception of Ideology. A Critical Essay*, Cambridge University Press 1977, str. 151.

55. L. Reissman, naved. delo, str. 194, podvukao A. M.

56. *Dictionary of Sociology*, ed. by Henry Pratt Fairchild, Philosophical Library, New York 1944, str. 193.

57. *A Dictionary of the Social Sciences*, ed. by Julius Gould and William L. Kolb, The Free Press, New York 1965, str. 426.

58. *Modern Dictionary of Sociology*, ed. by George A. Theodorson and Achilles G. Theodorson, Thomas Y. Crowell, New York 1970, str. 256. Slično i mnogi drugi rečnici, kao npr. Thomas Ford Hout, *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams and Co, Totowa, New Jersey 1977, str. 203.

stenci. Kada bi se ova dva postupka komplementarno koristili, kao što preporučuje C. W. Mills⁵⁹, mogli bi da urode korisnim rezultatima; lišeni manjkavosti koje se ispoljavaju u njihovom izolovanom korišćenju, prikazali bi klasnu situaciju u jednoj višedimenzionalnoj slici. Na taj način bi se izbegle jednostranosti uprošćenog marksističkog svođenja svih klasnih obeležja na *ekonomski položaj*, ali i izbegli nedostaci veberovskog objašnjenja koje se iscrpljuje u analizi *političke moći*.⁶⁰ Međutim, kao što ćemo uskoro videti, jednostrana upotreba ovih metodoloških sredstava vodi — naročito kada je reč o srednjoj klasi — pukom naknadnom potvrđivanju apriorne, najčešće ideološki oblikovane »socijalne mape«. Zato je G.D.H. Cole, u svojoj klasičnoj studiji o društvenoj strukturi, obeshrabreno ustanovio da se »veoma malo može zaključiti pokušajući li se obim srednjih klasa... meriti bilo pribegavajući raspoloživim statističkim podacima o prihodima i zanimanjima, bilo pak zapitkujući ljude neposredno o klasi kojoj smatraju da pripadaju«. ⁶¹ Proverimo najzad održivost ove stroge ocene na kratkom prikazu dvaju istraživanja koja su, koristeći ove različite metode, došla do istih rezultata, ali samo zato što su pošla od istih kulturnih i ideoloških pretpostavki. Oba ova uzorna modela mnogih potonjih analiza društvene strukture odnose se na onaj izričito američki sociološki kontekst koji je Mills nazvao »srednjim klasama u gradovima srednje veličine«.

Klasičan obrazac prvog pristupa postavljen je u nizu radova bračnog para Lynd⁶² o društvenoj strukturi *Middletowna*, idealnotipske američke lokalne zajednice. Nećemo se upuštati u podroban prikaz njihove monografske analize društvenog života u *Middletownu*⁶³, već ćemo se ukratko osvrnuti na one rezultate istraživanja koji se neposredno odnose na tamošnju klasnu strukturu — ako je o *klasama* u uobičajenom smislu reći ovde uopšte i moguće govoriti. Jer, u obe svoje glavne studije, kao presudno obeležje u društvenoj stratifikaciji Lyndovi uzimaju zanimanje i na osnovu njega zaključuju o svim ostalim pokazateljima klasnog položaja. Njihovo prvobitno nastojanje da unaknu konvencionalnoj tročlanoj klasifikaciji (»viša«, »srednja« i »niža« klasa), urodilo je jednostavnim razvrstavanjem stanovništva *Middletowna* u samo *dve* klase — »radničku« i »poslovnu« — koje se međusobno razlikuju prirodom predmeta svoje osnovne delatnosti: prva se bavi *stvarima*, druga je pak okrenuta radu s *ljudima*. Međutim, uočavajući da, s jedne strane, postoje »imućni radnici«, a s druge »niži redovi poslovne klase«, vodilo je kasnije stvaranju razuđenije tročlane, a potom i šestočlane klasifikacije. Struktura lokalne zajednice najzad je ustanovljena i ispostavilo se da *Middletown* čine: (a) »viša klasa«, koja je nastala ustoličenjem negdašnje »stare srednje klase« kao nove privredno-političke elite; (b) viši slojevi preduzetničke srednje klase i lokalni menadžeri, to jest vrhovi »nove srednje klase«; (c) srednja klasa u užem smislu reči, koja obuhvata sitne preduzetnike, »bele okovratnike«, niže službenike itd.; (d)

59. C. W. Mills, »The Middle Classes in Middle-sized Cities«, u *Power, Politics and People*, naved. delo, str. 275.

60. Upor. naš predgovor tematskoj svesci časopisa *Markszizam u svetu*, VII, br. 8, 1980 (»Klasa, interes, moć«).

61. G. D. H. Cole, *Studies in Class Structure*, Routledge and Kegan Paul, London 1955, str. 80. Coleova knjiga je jedna od retkih socioloških studija u kojoj se ključ za razumevanje klasne strukture modernih društava nalazi u *istorijskoj* utemeljenoj analizi razvoja osnovnih pojmova.

62. R. S. Lynd and H. M. Lynd, *Middletown*, Harcourt, Brace and Co, New York 1929. i *Middletown in Transition*, kod istog izdavača, 1937.

63. Detaljan prikaz teorijsko-metodoloških osnova istraživanja Lyndovih moguće je naći u Milton M. Gordon, *Social Class in American Sociology*, McGraw-Hill, New York 1963, str. 63—84, a kritički osvrt na obrazac koji su oni postavili dat je u L. Reissman, naved. delo, str. 172—185.

lokalna radnička »aristokratija«; (e) polukvalifikovana i nekvalifikovana radnička klasa i (f) nezaposleni i marginalni slojevi.

Kao što se vidi, u ovoj socijalnoj mapi stanovništva lokalne zajednice preovlađuju različiti segmenti jedne veoma široko shvaćene srednje klase. Lyndovi su u svojim uzastopnim istraživanjima, koja su započela retrospektivnom rekonstrukcijom klasne strukture *Middletowna* koncem 19. veka, uočili veoma živu pokretljivost unutar jednog otvorenog klasnog sistema i naglasili njegovu osvojenost na srednje nivoe stratifikacije. Otuda izlazi da je današnja elita zapravo negdašnja stara srednja klasa koja se vremenom uspostavila kao lokalna aristokratija; neposredno ispod nje su vrhovi stare, ali i nove srednje klase, čiji se najuspešniji pripadnici uspinju u redove elite; u jezgru sistema su tradicionalna srednja klasa i »beli okovratnici«, a ispod ovih prosperitetni radnici koji su svojim načinom života, standardom i sistemom vrednosti već iskoračili iz »donje« klase. Dakle, izvan ovih različitih slojeva široko pojmljenje srednje klase ostaju samo industrijski radnici, lumpenproletari i etničke manjine. Doista, kao što je primetio Reissman, ma koji se kriterijum koristio, uvek je izlazilo da američko društvo »samo što se ne rasprsne«⁶⁴ u srednjim slojevima svoje strukture. Model Lyndovih preuzet je kasnije u nizu sličnih istraživanja, ili je bar ostao kao reperna tačka u potonjim analizama koje nisu bitnije izmenile već u njemu ocrtanu sliku.⁶⁵ U svom duhovitom opštem pregledu značajnijih istraživanja o društvenoj strukturi lokalnih zajednica, Reissman je zato i pokušao da njihove zajedničke odlike predstavi na modelu *Hometowna*, grada koji je poslužio kao neka vrsta sociološke metafikcije; kod svih sledbenika pionirskih istraživanja bračnog para Lynd »sud varira od grada do grada, dekor se menja, ali su radnja i rasplet ukalupljeni i predodređeni, baš kao u kakvoj staroj melodrami«. ⁶⁶

Jedno istraživanje klasne strukture u lokalnoj zajednici razlikuje se, međutim, od sviju ostalih jer je šestočlanu klasifikaciju Lyndovih formalizovalo u obliku koji je i danas standardan. Stratifikacija je, naime, postavljena kao kontinuirana lestvica šest klase koje su sasvim očišćene od istorijskog sadržaja i svih kulturnih, političkih i ideoloških implikacija, o čemu svedoče i njihovi vrednosnoneutralni nazivi: (a) viša-viša; (b) viša-niža; (c) srednja-viša; (d) srednja-niža; (e) niža-viša i (f) niža-niža. W. L. Warner, autor ove klasifikacije, podržao je u svojim radovima još izričitiye nego Lyndovi sliku koju američko društvo stvara o samome sebi.⁶⁷ Njegov subjektivistički metodološki postupak u analizi društvene slojevitosti bio je savršeno u skladu s uverenjem da, čak i ako »američki san« i nije sasvim istinit, »našim čvrstim verovanjem u nj jedan smo njegov deo učinili istinitim«. Štaviše, nastavlja Warner, koji kao da se brani što uopšte istražuje klasnu strukturu u jednom društvu koje *veruje* da je besklasno, »svojim sopstvenim uspehom mnogi Amerikanci spoznali su da je od sna do-

64. L. Reissman, naved. delo, str. 166.

65. Upor. npr. standardni zbornik radova o trima dimenzijama stratifikacije (*Class, Status and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*, ed. by Reinhard Bendix and Seymour Martin Lipset, The Free Press, New York 1966/1953/), u kojem većina autora odaje priznanje Lyndovima kao rodonačelnicima novog teorijsko-metodološkog pristupa u analizi društvene slojevitosti.

66. L. Reissman, naved. delo, str. 173.

67. W. Lloyd Warner and Paul S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, Yel University Press, New Haven 1941; *The Status System of a Modern Community*, kod istog izdavača, 1942. Pored ovih osnovnih dela, Warner je sa svojim saradnicima redovno objavljivao *Yankee City Series*.

voljno istinito da bi ceo san bio stvaran.⁶⁸ On, međutim, ne želi da bude potpuno nekritičan i porekne postojanje društvenih razlika koje donekle pomućuju »američki san«: »Ponosni smo«, veli, »na one činjenice američkog života koje popunjavaju naučeni obrazac, ali smo često nekako posramljeni onim isto toliko značajnim društvenim činjenicama koje svedoče o postojanju društvenih klasa.«⁶⁹ A društvene klase, čije postojanje narušava tokvilovski mit, plod su samo marginalnih odstupanja od »klase običnog čoveka« u pravcu »više« ili »niže« klase. Warner, naime, neće naivno tvrditi da je američko društvo *de facto* društvo srednje klase i svestan je da srednja klasa još nije jedina klasa: ali, »bogati« i »siromašni« su samo aberacije u odnosu na »običnog čoveka«, a klase oni tvore samo uslovno rečeno. Uostalom, pošto je teorijske rasprave o pojmu klase smatrao zaludnim, Warner se radije upustio u obrazlaganje funkcionalne neophodnosti postojanja klasa u svim složenijim i mnogoljudnim društvima u kojima obavljanje različitih delatnosti pribavlja svojim nosiocima različite položaje u raspodeli prihoda, ugleda i moći. Međutim, objektivni ekonomski činioци — ili ono što, u veberovskom nasleđu, čini prvu dimenziju stratifikacije — našem se piscu ne čine presudnim u rangiranju pojedinaca ili porodica na njegovoj hijerarhijskoj lestvici *statusa*. »Puko posedovanje novca«, kaže Warner, »nedovoljno je da bi se stekao ili održao visok društveni položaj«, jer je mnogo važnije na koji način njegovog nosioca opaža društvena sredina. Klasa, dakle, postaje *statusna* grupa koja ima jedino sociopsihološku egzistenciju. Warner je stoga sva obeležja klasnog položaja sveo na meru društveno priznatog ugleda i, u skladu s ovom teorijskom i metodološkom redukcijom, predložio jednu, čini nam se, posve cirkularnu definiciju klase: »Pripadati pojedinom nivou u američkom sistemu društvenih klasa znači da su porodica ili pojedinac prihvaćeni kao jednaki od strane onih koji pripadaju dotičnoj klasi.«⁷¹ Pošto je promenio sled uzroka i posledice, Warner je pribegao složenim tehnikama merenja ne bi li pokazao da statusni položaj odlučujuće utiče na sve ostale pojavne oblike klasne diferencijacije, a uobličava se, pre svega, u nejednakim mogućnostima sticanja obrazovanja.

Warner je bio svestan da se klasni položaj može meriti dvama metodima — objektivnim i subjektivnim — koji se konkretizuju u dvema tehnikama istraživanja: (a) »procenjeno učešće« (*evaluated participation*) je tehnika koja subjektivno identifikuje društveno-klasnu grupu pojedinca, a (b) »indeks statusnih obeležja« (*index of status characteristics*) meri objektivna društveno-ekonomska obeležja klasnog položaja, kao što su zanimanje, izvor prihoda, tip kuće i njena lokacija u gradskom ataru. Međutim, pisac izričito kaže da je »od ova dva metoda, E. P. [naime, prvi] važniji želi li se obaviti društveno-klasna analiza, jer je zasnovan na aktualnoj analizi društvenog učestvovanja i na društvenom ugledu pojedinca u zajednici.«⁷² Objektivni pokazatelji klasnog položaja mogu da budu samo po-

68. W. Lloyd Warner et al., *Social Class in America. The Evaluation of Status*, Harper and Row, New York and Evanston, 1960, str. 4.

69. Isto, str. 5.

70. Isto, str. 23.

71. Isto. Pomenuta Warnerova definicija, navedena u njegovom novijem metodološkom priručniku, nije nimalo uverljivije obrazložena negoli ona kojom je započela *Yankee City* serija. Neposredno po objavljivanju prvog toma, C. W. Mills je napisao veoma oštar kritički prikaz (*The Social Life of a Modern Community*), u *Power, Politics and People*, naved. delo, str. 39—52, u kojem je odbacio teorijske i metodološke postavke Warnerovog istraživanja kao izrazito konzervativne (upor. isto, str. 52).

72. W. L. Warner, naved. delo, str. 42, podvukao A. M.

moćna sredstva kojima će se predvideti i naknadno potvrditi mesto pojedinca ili porodice u statusnoj hijerarhiji.

Iako se držao šestočlane klasifikacije, Warner je smatrao da je broj klasa uvek proizvoljno određen i zavisi prvenstveno od prethodno sačinjene statusne lestvice: »S obzirom na neke ciljeve, učesnici... ili informatori mogu priznavati samo tri klase, na primer 'nivo običnog čoveka' i one ispod i iznad njega. Učesnik ili informator mogu onda ove nivoe podeliti u četiri, pet ili šest nivoa, spuštajući se od gornjeg preko srednjih nivoa sve do najniže klase. Ili ih pak mogu videti naprosto kao gornju, srednju i radničku klasu. Svaki sistem klasifikacije postoji u njihovom duhovnom životu (verovanja i vrednosti) i ponašanju, kao i među drugim članovima društva... Svaki je stvaran.«⁷³ Ovaj stav najjasnije ilustruje u američkoj sociologiji rasprostranjeno ubeđenje da klase zapravo i ne postoje u stvarnosti već su samo referencijalni sistemi kojima se »čitaju« društvene, a pre svega *statusne* razlike među ljudima. Ali, u svim ovim raznolikim i proizvoljno konstruisanim percepcijama klasne strukture reperna tačka ostaje »nivo običnog čoveka«, odnosno srednja klasa. Ona je konstanta oko koje se, u oba pravca, razvrstavaju patološki oblici nejednakosti, naime »bogatstvo« i »siromaštvo«, odnosno mera društveno priznatog ugleda. »S ovog gledišta«, kaže Reissman, »prosečan čovek, kao čovek iz mase, čini 'srednju klasu'«. ⁷⁴ Warner se, međutim, nije ograničio na to da srednjom klasom smatra samo nosioce »srednjih nivoa ugleda« već je, baš kao i u *Middletownu* Lyndovih, najpre u svom *Yankee Cityju*, a potom i u *Jonesvilleu*, našao da se različiti stupnjevi srednje klase stapaju s lokalnom elitom, s jedne, i prepliću s radničkom klasom, s druge strane, i na taj način obuhvataju najveći deo stanovnika lokalne zajednice. Kao što je »gornja-niža« klasa samo *bivša* uspešnija srednja klasa, tako je i »niža-gornja« klasa *virtuelno* srednja, jer se u lokalnoj zajednici najpotpunije očituje nesmetano funkcionisanje vertikalne pokretljivosti.

Warner je pretendovao na to da se rezultati njegovih uvida u klasnu strukturu nekoliko lokalnih zajednica mogu uopštiti u nacionalnim razmerama. Nasuprot Millsu, koji je svoj već navođeni članak započeo tvrdnjom da su »problemi koje srednje klase postavljaju pred sociologa tipično metropolski svojim karakterom i nacionalni svojim razmerama«, ⁷⁵ Warner i njegova škola uzeli su male gradove kao idealnotipske isečke klasne strukture globalnog društva i u tom pogledu najdoslednije potvrdili svoju uverenost u liberalističku sliku Amerike kao pluralističkog društva lokalnih zajednica. ⁷⁶ Warner je, naime, bio uveren da je njegov »*Jonesville* u svim Amerikancima i [da su] svi Amerikanci u *Jonesvilleu*, jer onaj ko boravi u Americi boravi u *Jonesvilleu*, a *Jonesville* u njemu... Izučavati *Jonesville*«, zaključuje još uvek tokvilovski raspoložen pisac, »znači izučavati Ameriku.« ⁷⁷ On nije uočio da se statusni sistem — na stranu metodološka ograničenost postupaka kojima se on »meri« — značajno razlikuje u lokalnoj zajednici i velikom gradu, s njegovim industrijskim radnicima, širokim marginalnim slojevima, složenom birokratskom strukturom privrednih

73. Isto, str. 262, podvukao A. M.

74. L. Reissman, naved. delo, str. 166.

75. C. W. Mills, »The Middle Classes in Middle-sized Cities«, na naved. mestu, str. 274.

76. U svojoj studiji *American Social Structure* (Appleton-Century-Crofts, New York 1960), Don Martindale identifikuje istorijske i društvene razloge koji su u američkoj »popularnoj kulturi« učvrstili predstavu o lokalnoj zajednici kao idealnoj životnoj sredini *self-made mana*.

77. W. L. Warner, *Democracy in Jonesville*, Harper and Brothers, New York 1949, str. 79.

korporacija i državnih nadležnosti, poslovnom, političkom i kulturnom elitom i — što je s našeg gledišta najznačajnije — sasvim osobenom srednjom klasom koja više nema ništa zajedničko sa »srednjom klasom u gradovima srednje veličine«.78

Govoreći o okolnostima u kojima se u Americi čvrsto ustoličio mit o srednjoj klasi, Leonard Reissman je s pravom zaključio da nema nikakve protivrečnosti između dvaju na izgled oprečnih stavova koje najčešće izriču tamošnji sociolozi — naime, da, s jedne strane, u onom društvu *klasa uopšte nema* i, s druge, da *svi pripadaju srednjoj klasi*.79 Lloyd Warner nije izričito tvrdio ni jedno ni drugo ali je, kao što smo videli, na razne načine podržavao stanovište da je srednja klasa — bivša, sadašnja ili buduća — najšira društvena grupacija. Zato je, između ostalog, i mogao ustanoviti da »postojanje klasnog poretka ne znači nužno [postojanje] klasnog sukoba«, jer »odnosi među klasama mogu da budu, a često i jesu, prijateljski i miroljubivi«.80 Svoje ogledne gradove predstavio je kao čvrsto integrisane i gotovo beskonfliktne društvene sredine81, u kojima se klasne razlike iscrpljuju u simboličkoj statusnoj diferencijaciji, a jedinstven sistem vrednosti koji zrači iz njenog jezgra (naime, iz *srednje klase*) obezbeđuje *consensus* u lokalnoj zajednici. Njegov subjektivistički metod identifikacije sopstvenog ili tuđeg položaja na statusnoj lestvici morao je, u jednoj konformističkoj sredini u kojoj se »psihološki naglasak stavlja na reč 'srednja', a ne na reč 'klasa'«,82, dati optimističke rezultate i sociološkom argumentacijom podržati mit o srednjoj klasi.

Uostalom, nisu li metodološku besmislenost i sazajnu neupotrebljivost nalaza do kojih se dospeva subjektivnim tehnikama merenja klasne pripadnosti najuverljivije potvrdile ankete sprovedene u maločas razmotrenoј tradiciji analize klasne strukture? Časopis *Fortune* ustanovio je u jednoj takvoj anketi obavljenoј 1940. godine da 79% ispitanika u jednom vrlo reprezentativnom uzorku svrstavaju sebe u »srednju klasu«, a Galupova anketa 1939. godine donela je još homogeniju sliku socijalne strukture, našavši da se čak 88% intervjuisanih lica smatraju članovima »srednje klase«.83 Da je reč o postojanom odsustvu svesti o vlastitom klasnom položaju svedoče i novija istraživanja Yankelevicha, Skellyja i Whitea, koji su sredinom sedamdesetih godina našli čak 82% odgovora kojima se vlastito mesto vidi u srednjoj klasi.83a O tamošnjem potpunom nepostojanju bilo kakve klasne svesti u evropskom smislu, s jedne strane, i sasvim neodre-

78. Izgleda da je u ovom pogledu novija američka *umetnost* (pre svega, književnost i film) bila znatno osetljivija negoli sociološka nauka na promene u tamošnjoj društvenoj strukturi.

79. L. Reissman, naved. delo, str. 10.

80. W. L. Warner et al., *Social Class in America*, naved. delo, str. 9.

81. Warnerove analize — koje su, jednostrano okrenute problemima *statusnih* razlika, gotovo sasvim zapostavile problem raspodele *moći* u lokalnim zajednicama — uticale su ipak plodno na potonja istraživanja ove druge dimenzije stratifikacije (upor. npr. klasičnu studiju Roberta Dahla, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, Yel University Press, New Haven and London 1961, kao i ubedljivu kritiku ove »pluralističke« teorije o raspodeli moći u članku B. Bachracha i M. S. Baratz, »Dva lica moći«, *Marksisam u svetu*, VII, br. 8, 1980, str. 125—137).

82. L. Reissman, naved. delo, str. 10.

83. G. D. H. Cole (naved. delo, str. 79) izveštava da je 1948. godine, u anketi Britanskog instituta za javno mnjenje, 47% ispitanika *odlučilo* da pripadnu srednjoj klasi. O odsustvu prave klasne svesti u najvećem delu stanovništva svedoči i jedno novije istraživanje (John H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge University Press 1969, str. 176), u kojem su anketari našli da se 58% ispitanika u uzorku »dobrostojećih radnika« svrstava u srednju klasu naprosto zato što se ne osećaju ni krajnje bogatim, niti pak krajnje siromašnim.

83a. Peter McGrath, »Middle class myths«, *New Society*, 2. 11. 1978, str. 277—278.

đenom značenju pojmova koji se odnose na klasnu pripadnost, s druge, govore i oni davni nalazi Richarda Centersa: on je 1949. godine, u jednom nacionalnom uzorku, dobio samo 36% odgovora »pripadam srednjoj klasi«, ali *jedino* zahvaljujući činjenici da je ostavio mogućnost lociranja vlastitog klasnog položaja i u »radničku klasu«, za koju se opredelilo čak 52% ispitanika.84 Razume se, Warnerov metod nije doveo do ovako optimističkih rezultata samo zato što je delimično upotpunjen »objektivnim« pokazateljima, ali je i on podlegao uverenju da čovek pripada klasi kojoj *oseća* da pripada. Warner, naime, nije — kao što se ponekad smatra85 — izjednačio *klasu* s *klasnom svešću*, već je pre jedan funkcionalan *mit*, duboko interiorizovan u kolektivnoj svesti, postulirao kao izraz stvarnog stanja. Najozbiljniji nedostatak njegove teorije, kao uostalom i celokupne sociološke tradicije koja se na nju oslanja, jeste neuviđanje činjenice da se srednja klasa ne može identifikovati niti kao statistička kategorija koju gradi istraživač, niti pak kao model aspiracije u svesti ispitanika.

3. NOVA SREDNJA KLASA KAO NOVA RADNIČKA KLASA

U naslovu ovog odeljka formulisano je najparadoksalnije rešenje problema koji — videli smo ranije — ne prestaje da muči sociologe još od prvih, Ledererovih i Marschakovih radova o novoj srednjoj klasi. Kojoj, naime, društvenoj klasi pripadaju slojevi neposedničkih, nemanuelnih i nesamostalnih tehničara i službenika čiji obim postojano raste s industrijalizacijom i birokratizacijom modernog kapitalističkog sistema? Odgovori kojima se bavimo u ovom odeljku ne predskazuju novoj srednjoj klasi uspon u buduću vladajuću elitu koja odmenjuje nekompetentnu i nefunkcionalnu buržoaziju, kao što su činili Burnham i njegovi sledbenici, niti joj pak namenuje mesto u »tihom većini« koja, zadovoljna svojim materijalnim blagostanjem, apolitički podržava ustanovljeno »društvo srednje klase«, kao što su — doduše s različitim razloga — mislili, s jedne strane, nastavljajući Millsove orijentacije, a s druge, vesnici »postindustrijskog društva«. Stanovište o kojem ovde govorimo pokušava da *ukine* problem jer odbacuje i samu smislenost pojma nove srednje klase, a njene pripadnike, držeći se tradicionalne slike o društvenoj strukturi, razvrstava između različitih slojeva radničke klase, s jedne, i buržoazije, s druge strane. Jedini ustupak osobenom položaju »belih okovratnika« u odnosu na tradicionalni proletarijat ono čini nazivajući tehničare i službenike *novom* radničkom klasom, uvek kada je jasno da im ni po čemu nema mesta u redovima »više« klase.

Očinstvo izraza *nova radnička klasa* duguje se, izgleda, Sergeu Malletu, piscu koji sebe nije smatrao profesionalnim sociologom i čijim radovima, doista, nedostaje čvršća teorijska utemeljenost, a istraživanjima metodološka doradenost. On je, međutim, problemu pristupio s jedne drugačije, nekonvencionalne strane. U svojim analizama strukturalnih promena u redovima radničke klase jednog industrijskog društva, Mallet se nije pitao u kolikoj meri »beli okovratnici« *nalikuju* staroj srednjoj klasi, naime tradicionalnoj sitnoj buržoaziji, već je nastojao da odgovori na pitanje da li se oni u nečem zaista presudno *razlikuju* od radničke klase u pravom smislu reči. Mallet je ustao protiv mišljenja koje se trudi da društvene klase

84. L. Reissman, naved. delo, str. 11. Razlike u odnosu na rezultate dobijene u predratnim istraživanjima javnog mnjenja Reissman, međutim, pogrešno pripisuje jačanju klasne svesti američkih radnika.

85. C. W. Mills, »The Social Life of a Modern Community«, na naved. mestu, str. 41.

raspoznaje samo u oblasti *potrošnje*⁸⁶ i zato urađa teorijama o »poburžujčenju« bolje plaćenih slojeva radničke klase. Ali on nije hteo da podlegne ni ortodoksnom marksističkom mistifikovanju »odnosa prema sredstvima za proizvodnju« koje »iz filozofskog pojma proletarijata izvodi [njegovu] sociološko jedinstvo«.⁸⁷ Protiveći se, naime, ideološkom postuliranju radničke klase u smislu devetnaestovekovnog proletarijata, Mallet je našao da je u uslovima njene današnje raslojenosti jedini dovoljan i nužan kriterijum onaj po kojem se u nju uključuju *sve* kategorije najamnih radnika što »vrše produktivnu ulogu a isključene su iz vlasništva ili upravljanja sredstvima za proizvodnju«.⁸⁸ U vreme kada sve veća jednoobraznost načina života i modela potrošnje sprečava neposredan uvid u klasne razlike, ovaj dvostruki kriterijum ostaje »jedna jedina zajednička crta svojstvena mnogobrojnim kategorijama radnika«.⁸⁹ Jer, niz poboljšanja koja je kapitalistički sistem uneo u svoje funkcionisanje doprinela su potiskivanju radničkih zahteva iz sfere proizvodnje u sferu potrošnje. Na taj način je masovno društvo dovelo do rascepa radnikove ličnosti u njegovim sopstvenim i tuđim očima: on je, s jedne strane, ostao »čovjek na radu«, a s druge je postao »privatan čovek« i potrošač kao što su i drugi ljudi; zatim je samo ova druga dimenzija njegovog života uzeta u obzir prilikom suđenja o njegovoj klasnoj pripadnosti i postalo je moguće govoriti o ujednačavanju klasnih razlika. Pošto je njen način života izgubio svaku osobenost koja ju je nekad činila grupom izolovanom na marginama društva i njegovih vrednosti, radnička klasa se više ne može proučavati u oblasti potrošnje. Mallet se zato, uprkos ujednačavanju uslova života koje mnogi posmatrači uzimaju kao dovoljan znak »poburžujčenja« radničke klase⁹⁰, založio da se analiza vrati *radnoj situaciji*, jer su »u samoj proizvodnji osnovne karakteristike koje odvajaju radničku klasu od ostalih slojeva stanovništva [ostale] nepromenjene«.⁹¹ Okvir posmatranja mora zato da postane *proizvodna jedinica*, ali smeštena u kontekst opšte industrijske strukture. Na taj način je, čini se, Mallet izbegao, s jedne strane, ograničenosti klasične Mayoove sociologije rada, a s druge manjkavosti Tourainove »sociologije akcije«, naime dveju orijentacija koje se ili zatvaraju u posmatranje izolovanih radnih situacija, ili pak brzopleto uopštavaju na taj način dobijene rezultate.

Pošto je predmet izučavanja vratio u proizvodnu jedinicu, Mallet je pažnju usmerio na »strukturalno jezgro« radničke klase, koje svojom svešću i oblicima organizacije prednjači nad ostalim njenim delovima.⁹² Taj deo radništva obrazuje se u najrazvijenijim sektorima društvene proiz-

86. Sociološka istraživanja klasnih razlika u oblasti svakodnevnog života imaju u Francuskoj dugu tradiciju koja seže još u 19. vek, a u novije vreme se povezuje s imenom Mauricea Halbwachsa. On je hijerarhiju društvenih klasa zasnovao na proceni njihove različite udaljenosti od jednog skupa dobara i delatnosti koji se u određenom društvu smatraju najvrednijim. Klasa je određena vrstom i načinom zadovoljavanja osnovnih potreba, naime načinom života, raspodelom porodičnog budžeta, mestom stanovanja itd. (upor. *La Classe ouvrière et les niveaux de vie*, Gordon et Breach, Paris 1970).

87. Serž Male, »Nova radnička klasa i socijalizam«, *Praxis*, br. 1, 1965.

88. Serž Male, *Nova radnička klasa*, Komunist, Beograd 1970, str. 9.

89. Isto.

90. Ovdje se nećemo upuštati u analizu održivosti stava o nivelisanju razlika u oblasti potrošačkih navika. Ralph Miliband je duhovito, ali ipak argumentovano, osporio navodnu Malletovu veru u egalitarizujuću moć »zajedničkog letovanja mladih metalaca i direktorovih kćeri« (*The State in Capitalist Society*, naved. delo, str. 27), i još odlučnije naglasio presudnu zavisnost položaja radničke klase od njenog mesta u »odnosu između sveta rada i sveta kapitala«.

91. S. Male, *Nova radnička klasa*, naved. delo, str. 5.

92. Ovu zamisao je oštro kritikovao Harry Braverman (upor. šire ovde, str. 153 i sled.)

vodnje i predstavlja model budućeg razvoja najvećeg dela radničke klase uzete u celini. Naravno, pored vladajućeg, u svakom trenutku postoje i već prevaziđeni ili još neafirmisani modeli, ali oni nemaju veći značaj s obzirom na klasu u celini.⁹³ Danas preovlađujući model radničke klase Mallet naziva *novom radničkom klasom*, i ovim imenom prećutno iskoračuje iz sociološke tradicije u kojoj su se »beli okovratnici«, o kojima je ovde prvenstveno reč, svrstavali u *novu srednju klasu*. Ostavićemo, međutim, po strani njegovu rđavo obrazloženu i neuverljivu tvrdnju da je nova radnička klasa *već* preovlađujući deo radništva u Francuskoj, zemlji u kojoj još široki slojevi radnika proizvode u uslovima ekstenzivne i niskoakumulativne industrije.⁹⁴ Mallet veruje da u najnaprednijim industrijskim granama — kao što su hemijska industrija, elektroindustrija, itd. — a zatim u transportu i uslužnim delatnostima, nastaje *novi tip radnika* za koga je veoma teško reći da li se bavi proizvodnom ili neproizvodnom delatnošću, da li je njegov rad fizički ili umni, samo izvršni ili pak sadrži i izvesne kreativne funkcije. U tim privrednim granama menjaju se i značenja pojmovna dohotka i produktivnosti, koji su imali sasvim drugačiji smisao u okviru procesa neposrednog stvaranja materijalnih vrednosti, odnosno proizvodnje »predmeta«. Rad je sada sve manje individualan, a nadnica od komada više ne može da bude osnova plaćanja radnika, niti pak sredstvo njegove eksploatacije. Zato se u automatizovanoj industriji može pre govoriti o »nadgledniku i operatoru nego o proizvođaču u pravom smislu reči«.⁹⁵ Jezgro ove nove radničke klase čine tehničari i visokokvalifikovani radnici, službenici i istraživači u biroima i razvojnim službama, pogonski inženjeri itd. — dakle, sve one društvenoprofesionalne grupe koje konvencionalna sociologija, naročito američka, svrstava u novu srednju klasu, odnosno »novu klasu« (J. K. Galbraith) ili »*service class*« (R. Dahrendorf). Mallet, međutim, smatra da nema nikakvog razloga ove »profesionalne polivalentne kolektivne radnike« ne smatrati pripadnicima radničke klase jer, pošto poseduju njene obe suštinske odlike — vrše produktivnu ulogu i lišeni su sredstava za proizvodnju — nemamo prava da ih svrstamo u bilo koju drugu društvenu grupu, a najmanje pak u novu srednju klasu. Zvanična ideologija Komunističke partije, u svom nastojanju da očuva tradicionalno čist pojam proletarijata kojem jedino pripada revolucionarna misija, odbija da ove slojeve smatra delom radničke klase, a u najboljem slučaju pristaje da ih nazove »radničkom aristokratijom«.⁹⁶ Mallet, međutim, drži da za svoj relativno povoljan položaj nova radnička klasa nema da zahvali eksploataciji ostalih, manje prosperitetnih kategorija radnika, već »životni standard koji je dobila ... isključivo duguje visokom stepenu produktivnosti preduzeća [u kojima radi]«.⁹⁷

Ali zašto se ipak ovi radnici »integrirani u preduzeću« imaju smatrati novom *radničkom*, a ne novom *srednjom* klasom? Ako, kao što Mallet priznaje, u vanproizvodnom životu usvajaju modele potrošnje i način života srednje klase, a u samoj proizvodnji uživaju položaj nesravnjivo povoljniji nego tradicionalni proletarijat, šta njihovu klasnu situaciju čini ipak *rad-*

93. S. Male, naved. delo, str. 22.

94. Ove činjenice bio je svesni André Gorz (*Radnička strategija i neokapitalizam*, Komunist, Beograd 1970, str. 21 i sled.).

95. Serge Mallet, »Nouvelle classe ouvrière en France«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXXVIII, 1965, str. 61.

96. O potonjoj promeni stanovišta FKP u ovom pogledu vid. ovde, str. 141—142.

97. S. Male, *Nova radnička klasa*, naved. delo, str. 57.

ničkom? Ona formalna određenja — rad u proizvodnji i lišenost vlasništva — ne čine se dovoljnim, jer im udovoljavaju i kategorije najamnih radnika koje bismo radije svrstali u menadžere. Mallet smatra da je *nov oblik njenih sindikalnih zahteva* ono što novoj radničkoj klasi na presudan način pribavlja proleterski identitet.⁹⁸ Naime, u preduzećima automatizovanog tehnološkog procesa — u kojima većina radnika poseduje visoke kvalifikacije, relativnu sigurnost zaposlenja, gde je rad organizovan u ekipama, a arbitraran odnos poslodavca prema radnicima zamenjen racionalno organizovanom saradnjom — umesto tradicionalnih strukovnih i teritorijalnih sindikata, koji su svoju delatnost iscrpljivali u zahtevima za poboljšanjem materijalnog položaja, javlja se takozvani *sindikalizam preduzeća*. Njegovi zahtevi usmereni su prema kontroli upravljanja preduzećem, protiv tehnobirokratskih grupa koje uzurpiraju moć odlučivanja, a u korist racionalne organizacije rada. To je prvi korak u postavljanju zahteva za učešćem u upravljanju na nivou globalnog društva, jer je i karakter moderne privrede globalan: partikularizam interesnih grupa sve je manje mogućan u jednoj čvrsto integrisanoj privredi.

Da li ova »konfliktuelna participacija« nove radničke klase znači i njeno stvarno protivljenje kapitalističkom poretku, ili je pak i sama činilac integracije u okviru sistema? Drugim rečima, Mallet se pita da li je nova radnička klasa *revolucionarna*, i na taj način postavlja najozbiljniju kušnju svojoj tvrdnji da su »beli okovratnici« ne *srednja*, već *radnička* klasa. Odgovor je morao da bude relativizovan i pretpostavio je razlikovanje između dva smisla revolucionarnosti. Ukoliko se prihvati klasično marksističko značenje reči — naime, postojanje spremnosti da se bilo kojim sredstvima osvoji politička vlast da bi se društvo organizovalo na novim osnovama — Malletov odgovor je izričito negativan. U ovom smislu, nova radnička klasa nije revolucionarna, jer postavlja dva prethodna uslova promeni sadašnjeg društvenog poretka: najpre, ne razoriti postojeći proizvodni aparat a, potom, odgovoriti na pitanje šta da se učini s osvojenom vlašću. Ona je svesna da preuzimanje političke vlasti koje ne prate i radikalne promene u društvenoj strukturi nema smisla: ukoliko je ono do čega se dospelo u socijalističkim režimima sve što može da se očekuje od osvajanja vlasti, nema prepreka da isto bude ostvareno i u okviru kapitalizma. Drugi mogući smisao revolucionarnosti Mallet, međutim, nalazi u »nastojanju da se suštinski promene postojeći društveni odnosi«, i veruje da je u ovom pogledu nova radnička klasa »avangarda revolucionarnog i socijalističkog pokreta«.⁹⁹ Njoj, naime, stoje na raspolaganju metodi borbe i sredstva pritiska kojima nije raspolagala radnička klasa u tejlorističkoj fazi organizacije rada (pre svega, novi oblici štrajkova koji najviše štete upravi, a ne dovode u pitanje radnički standard). Ovim »novim metodama borbe« mogu se, u krajnjoj liniji, »suštinski promeniti postojeći društveni odnosi«¹⁰⁰, i zato je dilema *reforma/revolucija* danas rđavo postavljena. Globalno društvo je, naime, čvrsto strukturisani organizam čiji se sastavni delovi ne mogu menjati svaki za sebe već se promena svakog pojedinačno uzev odražava na celinu, koja se i sama preobražava nizom promena svojih delova. Na taj način, »delimične promene koje nastaju unutar integri-

98. Nekako u isto vreme, isticanje ovih zahteva Alain Tourrain (*Sociologie de l'action*, Editions du Seuil, Paris 1965, str 293) je pripisao usponu »nove radničke svesti«.

99. S. Mallet, »Nouvelle classe ouvrière en France«, na naved. mestu, str. 64.

100. Isto.

sane ekonomije postaju konačno uzrokom trošnosti stare globalne strukture i dovode do potrebe za stvaranjem nove«.¹⁰¹

Malletova zamisao o novoj radničkoj klasi, koja ne samo što je »belim okovratnicima« porekla status nove srednje klase već im je dodelila jedno virtuelno revolucionarno stanovište, nastala je u vreme kada socijalna previranja u Francuskoj koncem šezdesetih godina nisu naišla na odziv u politici i teoriji tamošnje tradicionalne levice. Maj 1968. pokazao je — kao što je Mallet imao i sâm priliku da uoči^{101a} — da je radikalizacija tehničke inteligencije ne samo mogućna već i da su ove društvenoprofesionalne grupe, uprkos svom stvarnom ili prividnom blagostanju, u stanju da — u trenucima zaoštrenog klasnog sukoba — stanu na stranu proletarijata. Podjednako pogrešnim pokazala su se u tom svetlu dva na izgled oprečna shvatanja — naime, s jedne strane, socijalnokonzervativna teorija o »poburženju« radničke klase i, s druge, ortodoksno komunističko stanovište o »radničkoj aristokratiji« kao savezniku buržoazije. Prva teorija je, doduše, uspela da se održi i svoj najrazvijeniji ideološki oblik nađe u optimističkoj viziji besklasnog kapitalističkog društva koju je najupečatljivije izrazio sâm Giscard d'Estaing, predsednik pod čijom je tehnokratskom vlašću francusko društvo sedamdesetih godina doživelo nov talas socijalnog raslojavanja. Pošto je, naime, načelno ustanovio da je brisanje klasnih razlika »jedan od osnovnih rezultata istorijskog razvoja društava zapadnjačkog tipa«¹⁰², d'Estaing je — u doba kada je višepartijski sistem njegove zemlje težio da se, baš kao što je svojevreteno najavljuvao Maurice Duverger¹⁰³, polarizuje oko dvaju osnovnih izbora — tvrdio da »u pogledu velikih društvenih problema Francuska više nije, kao što se brzopleto kaže, podeljena na dvoje«.¹⁰⁴ Predsednik je, baš kao kakav gorljivi branilac teorije o postindustrijskom društvu¹⁰⁵, sve nade polagao u »širenje jedne ogromne središnje grupe nimalo odsečnih obrisa«, koja je pozvana da u sebi »postepeno i mirno integriše celokupno francusko društvo«. Čuvajući se da je nazove *klasom*, d'Estaing se ovoj »središnjoj grupi« obraća kao »nosiocu vrednosti pozajmljenih delom od proletarijata, a delom od buržoazije«.¹⁰⁶

S druge je strane Francuska KP, bar na rečima, u vreme svog »evrokomunističkog« preporoda odstupila od kominternovske uvrijerističke isključivosti, na koju je ukazivao i Mallet, i počela da se u svojim proglašima i programskim dokumentima ustrajno poziva na »najšire slojeve radnog naroda«. U svojoj novoj strategiji, koja je urodila njenim kratkotrajnim otvaranjem prema socijalistima, stupanjem u Savez levice i prihvatanjem Zajedničkog programa, FKP se založila za »jedinstvo francuskog na-

101. S. Male, *Nova radnička klasa*, naved. delo, str. 12. Do sličnog zaključka došao je i André Gorz (naved. delo, str. 10), pitajući se da li je moguće da radnička klasa unutar kapitalizma nametne antikapitalistička rešenja koja ne bi bila odmah integrisana u sistem: reč je o mogućnosti »revolucionarnih reformi... koje idu u pravcu radikalnog preobražaja društva«.

101a. Serge Mallet, »Socijalni pokret i politička borba u Francuskoj poslije majskih događaja 1968«, *Praxis*, br. 3—4, 1972.

102. Giscard d'Estaing, *Démocratie française*, Fayard, Paris 1976, str. 55.

103. Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd 1968, str. 174—182.

104. G. d'Estaing, naved. delo, str. 57.

105. Nije li, uostalom, R. Aron, tvorac jedne uticajne francuske verzije stanovišta o »postindustrijskom društvu« i »poburženju radničke klase«, pružio teorijsku podršku d'Estaingovom tehnokratskom kapitalizmu u svojoj obimnoj knjizi *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Robert Laffont, Paris 1977, naročito str. 405—467.

106. G. d'Estaing, naved. delo, str. 56.

roda u cilju demokratske promene.¹⁰⁷ U nastojanju da se otvori i prema drugim klasama, Partija je, kao osnovu okupljanja, obnovila gramšijevsku ideju o »antimonopolističkom bloku«: »S onu stranu raznolikosti društvenih slojeva, političkih grupa i misaonih struja, odlučujuća linija podele proteže se između, s jedne strane, male kaste koja vlada privredom i državom i, s druge, ogromne mase onih koji žive od svog rada i služe zemlji, a žrtve su monopola«. Posledice krupnokapitalističke politike trpe, dakako, u najvećoj meri radnici, ali kao njene žrtve padaju i »službenici, seljaci, inženjeri i tehničari, prosvetni radnici i umetnici, trgovci i zanatlije, sitni i srednji preduzimači«.¹⁰⁸ Poučena nepovoljnim iskustvima svoje predašnje politike, Partija odbacuje sliku *proletera* kao jedinog dostojnog i klasno svesnog borca za društveni preobražaj, i pod svoje okrilje nastoji da privuče »ogromnu većinu naroda«.¹⁰⁹ Jedini pravi neprijatelj je monopolistički kapital koji s podjednakom bezobzirnošću pogoršava položaj najamnih radnika, tehničke inteligencije, službenika i nižih i srednjih posedničkih slojeva. Zato čak i privatna svojina, trn u oku svih komunističkih partija, ostaje *sveta*: »U našoj zemlji«, veli kongresni dokument, socijalistički preobražaj »poštovaće, između ostalog, postojanje jednog privrednog sektora zasnovanog na režimu sitne privatne svojine — zanatlijske, trgovačke i industrijske — kao i porodično obrađivanje zemlje...«.¹¹⁰ Odbacivanje tradicionalne slike o komunističkoj partiji kao »partiji proletarijata« ogledalo se i u društvenoprofesionalnoj — dakle, u krajnjoj liniji, *klasnoj* — strukturi članstva FKP i njenog izbornog tela: u oba slučaja je upravo Malletova nova radnička klasa svojim udelom obezbedila radničku većinu¹¹¹, što je omogućilo piscu koji nas o ovim podacima obaveštava da utvrdi da je »[Francuska] komunistička partija *radnička partija*«, u kojoj je procenat inženjera, tehničara i rukovodećeg osoblja »u veoma osetnom porastu«.¹¹² Na taj je način Malletovo zalaganje da »beli okovratnici« nađu mesta u *radničkoj*, a ne u *srednjoj* klasi dobilo i zvaničnu potvrdu Partije koja sebe smatra jedinim legitimnim predstavnikom proleterskog klasnog interesa.¹¹³

Ovde nas, razume se, ne može zanimati u kojoj se meri promena »socijalne mape« u očima jedne komunističke partije duguje dnevopolitičkim potrebama i izbornim manevrima. Sve što smo nastojali da pokažemo jeste, najpre, činjenica da je jedna nekonvencionalna sociološka teorija uvidela izvesne strukturalne promene mnogo ranije nego što je jedna politička partija uspela da ih postane svesna i da, u skladu s njima, koriguje svoju pred-

107. »Ce que veulent les communistes pour la France«, document adopté par le XXII^e Congrès, *Cahiers du communisme*, februar-mart 1976, str. 382.

108. Isto, str. 382.

109. Isto, str. 375.

110. Isto, str. 376. U ovom pogledu Italijanska KP ima još nekonvencionalniju sliku o društvenoj strukturi svoje zemlje i, u skladu s njom, računa na podršku još raznovrsnijih slojeva stanovništva (upor. priloge koji se odnose na italijansku situaciju u tematskom izboru tekstova pod naslovom »Evrokomunizam«, *Marksizam u svetu*, IV, br. 8, 1977, kao i bibliografiju koju dajemo u našoj uvodnoj belešci).

111. U nedostatku celovitijih podataka o društvenoprofesionalnoj strukturi FKP, oslanjamo se ovde na Jeana Elleinsteina koji nas u svojoj knjizi *Le P. C.* (Grasset, Paris 1976, str. 103—108) obaveštava o jednom istraživanju sprovedenom na reprezentativnom uzorku: službenici, inženjeri, tehničari i *cadres* činili su 1976. godine 28,7% članova Partije, a u izbornom telu su, prema jednom istraživanju javnog mnjenja, učestvovali s procentom od 25—35% (isto, str. 140—141).

112. J. Elleinstein, naved. delo, str. 106.

113. Razume se, ova kretanja nisu prošla bez kritike: u teorijskom pogledu najoštrije im se suprostavio Nicos Poulantzas (*Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, naved. delo, naročito str. 245 i sled.).

stavu o društvu; potom, valjalo je pokazati na koji se način jedna ista društvena klasa javlja kao predmet sasvim oprečnih očekivanja: s jedne strane kao oslonac poretka, a s druge kao njegov mogući rušitelj; u očima jednih kao nova *srednja* klasa, u viđenju drugih kao nova *radnička* klasa.

* * *

Malletova teza — koja je, kao što smo videli, formulisana u osobenim društveno-ekonomskim i političkim prilikama Francuske šezdesetih godina — naišla je, nekako u isto vreme, na uverljivu potvrdu i u drugim razvijenim kapitalističkim zemljama. U Velikoj Britaniji je, naime, pod rukovodstvom Johna Goldthorpea, sproveden niz socioloških istraživanja, u teorijskom i metodološkom pogledu bolje zasnovanih nego što je bilo Malletovo; ove analize su manje težile političkoj mobilizaciji, a više sazajno-kritičkoj svrsi.¹¹⁴ Ali, mada su se istraživanja o novoj radničkoj klasi, s jedne, i »dobrostojećem radniku«¹¹⁵, s druge strane, razlikovala u mnogom pogledu — čak i s obzirom na društvenoprofesionalne kategorije koje su bile predmet ovih analiza — njihovi rezultati su se sustekli u jednoj bitnoj tački: obe teorije odbacile su, naime, stanovište o »poburžujčenju« viših slojeva radničke klase i osporile tvrdnju o njihovom postepenom uključivanju u novu srednju klasu.

Goldthorpe i saradnici nastojali su da empirijski provere održivost teorija o »poburžujčenju«, čije su osnovne prigovore Marxovom modelu proletarijata saželi u tri tačke: (a) predviđanje progresivne polarizacije kapitalističkog društva nije se ostvarilo jer je ekonomski razvoj vodio širenju prelaznih slojeva nemanuelnih najamnih radnika¹¹⁶; (b) Marx je pogrešno smatrao da je kapitalistička država puko sredstvo u rukama buržoaske klase, potcenio je njenu stabilizatorsku i relativno nezavisnu ulogu u posredovanju među društvenim klasama i suzbijanju »patoloških« društvenih nejednakosti; (c) najzad, Marx nije bio u pravu kada je, zapostavljajući prihod, zanimanje i obrazovanje kao moguće izvore raslojavanja, presudnu ulogu u raslojavanju dodelio svojinskom pravu. Svi ovi argumenti upravljani su protiv Marxove vere u revolucionarni potencijal proletarijata i dokazuju mogućnost — čak nužnost — sve potpunije integracije radničke klase u kapitalistički sistem. Umesto sticanja svesti o svojoj istorijskoj misiji, radnička klasa — tvrde teorije o njenom »poburžujčenju« — doživljava svoj suton i raspadanje. Lišena osobenosti svog vlastitog načina života, vrednosti i ciljeva, ona se nužno utapa u »društvo srednje klase«. Specifične argumente na kojima ova teorija počiva Goldthorpe je razvrstao među *ekonomske*, *tehnološke* i *ekološke*; nećemo se, međutim, baviti njegovom analizom potonjih dveju grupa dokaza koji se odnose na promene u radnoj situaciji i životnoj sredini »poburžujčenih« radnika. Među ekonomskim argumentima, na koje se teorija najčvršće oslanja, kao

114. Rezultati ovih istraživanja sabrani su u jednoj završnoj studiji (John H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge University Press 1969), u kojoj su sažeti nalazi dobijeni u ranijim ispitivanjima različitih dimenzija klasne situacije »dobrostojećih radnika« (*The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour* i *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*).

115. Sintagmu *affluent worker* valjalo bi prevesti na način koji upućuje na značenje izraza *affluent society*, naime društvo izobilja, ali smo se odlučili za kovanicu »dobrostojeći radnik« jer ona zvuči prirodnije u našem jeziku, a ne izneverava smisao.

116. U poglavlju posvećenom analizi Marxovog stanovišta nastojali smo da osporimo relevantnost primedbi da u njemu nije sadržano predviđanje uspona *nove* srednje klase: teorija polarizacije odnosi se, naprosto, samo na iščezavanje *stare* srednje klase, naime tradicionalne posedničke sitne buržoazije, i ne tvrdi ništa određeno o mogućnosti javljanja neproizvodnih najamnih radnika.

presudni se obično navode sledeći: (a) ujednačavanje prihoda i životnog standarda sve širih slojeva stanovništva na nivou »novih grupa sa srednjim prihodima«; (b) opšta rasprostranjenost modela potrošnje koji odlikuje srednju klasu i (c) ujednačavanje sve širih društvenoprofesionalnih grupa na kulturnom nivou, što podrazumeva da i dobro plaćeni fizički radnici prihvataju stil života srednje klase. Ovi argumenti su, dakle, okosnica teorija o »poburžujčenju« radničke klase koje, sve bez razlike, u osnovi tvrde da »društvenih nejednakosti više neće biti već će se one preinačiti i strukturisati na taj način da će društvo budućnosti biti društvo sveobuhvatne 'srednje klase'...«.117

U jednom od ranijih poglavlja opširno smo se bavili duhovnoistorijskom pozadinom teorija o »društvu srednje klase«; u britanskom slučaju, one su se oslanjale na bogato nasleđe liberalističke misli koja je još u 19. veku postulirala *middle class* kao jedinstvenu i sveobuhvatnu društvenu grupu onkraj čijih granica ostaju samo tanki slojevi politički suzbijene aristokratije i ekonomskim sredstvima suženog proletarijata. Ovo uverenje je, možda na najjasniji način u novije vreme, izrazio pisac George Orwell kada je, neposredno uoči drugog svetskog rata, zapisao: »Proširenje srednjeg sloja u oba smjera, prema gore i prema dolje, jedna je od najvažnijih pojava u Engleskoj u posljednjih dvadesetak godina. Proces je toliko zamašan da staru klasifikaciju društva na kapitaliste, proletere i sitnu buržoaziju čini neupotrebljivom«.118 Nikad sasvim posustalo, liberalističko uzdanje u progresivno širenje srednje klase doživelo je vrhunac prosperitetnih pedesetih i šezdesetih godina119, i upravo u ovoj svojoj verziji podleglo Goldthorpeovim prigovorima. U svojoj završnoj studiji o dobrostojećem radniku, on je želeo da svoje ranije nalaze još jednom podvrgne iskustvenoj proverii. Njegove glavne prigovore teoriji o »poburžujčenju« moguće je grupisati na sledeći način: (a) zastupnici ove teorije nisu precizirali da li se njihova osnovna tvrdnja odnosi na ekonomsku, normativnu ili pak *relacionu* dimenziju problema, to jest nisu pokazali da li se radnici približuju srednjoj klasi u pogledu svojih prihoda i vrednosti, ili su pak u njoj doista i prihvaćeni; (b) teorija ne govori ništa o radnicima kao proizvođačima, a znamo, veli Goldthorpe poput Malleta, da klasni položaj nije »samo stvar potrošačke moći«120, već se »mora i dalje smatrati da su funkcija i status grupe u društvenoj podeli rada od osnovne važnosti«121; (c) nove potrošačke navike radničke klase olako su protumačene kao prihvatanje stila života srednje klase, a ne kao prilagodavanje tradicionalnih obrazaca života novim mogućnostima; (d) životni standard nije jedini pokazatelj klasnog položaja, jer ovaj potonji podrazumeva i određeni tip odnosa među pojedincima i grupama: »poburžujčeni« radnici nisu, naime, prihvaćeni u

117.

J. H. Goldthorpe et al., naved. delo, str. 6.

118.

George Orwell, »Lav i jednorog: Socijalizam i engleski duh«, u *Zašto pišem i drugi eseji*, Naprijed, Zagreb 1977, str. 199. Jedno drugačije, manje optimističko stanovište o međuratnom položaju i razmerama engleske srednje klase, moguće je naći u F. K. Palm, *The Middle Classes. Then and Now*, The Macmillan Co, New York 1936, str. 300—307.

119.

Medu značajnijim radovima iz tog razdoblja valja pomenuti bar sledeće: F. Zweig, *The Worker in an Affluent Society*, 1961; Clark, Kerr et al., *Industrialism and Industrial Man*, 1962, itd. Obimna bibliografija može se naći u J. H. Westergaard, »Sociology: the Myth of Classlessness«, u *Ideology in Social Science*, naved. delo, str. 119—163.

120.

J. H. Goldthorpe et al., naved. delo, str. 24.

121.

Isto. Međutim, Goldthorpe ipak zamera Malletu na njegovoj, navodno, suviše krutoj tvrdnji da radna situacija presudno utiče na sve ostale dimenzije života; on smatra da je ovaj oblik tehnološkog determinizma plod odviše čvrste privrženosti tradicijama nemarksiističke sociologije rada, koja ne vodi računa da su »tehnološki određeni uslovi rada uvek posredovani značenjima koje ljudi pridaju svom poslu i njihovim vlastitim definicijama radne situacije« (isto, str. 181, podvukli autori).

srednjoj klasi; (e) u navodno »poburžujčenih« radnika očito je odsustvo statusne aspiracije svojstvene srednjoj klasi, naime nema dokaza da oni doista žele da budu prihvaćeni u redovima grupe u koju ih posmatrači brzo-pleto svrstavaju.

Ceo dokazni materijal u prilog teze o »poburžujčenju« Goldthorpe je nastojao da protumači na pomalo neuobičajeni način, to jest ne kao »asimilaciju« fizičkih radnika i njihovih porodica u društveni svet srednje klase, već kao »mnogo manje dramatičan proces konvergencije... normativnih orijentacija nekih delova radničke klase i nekih grupa belih okovratnika«.122 Goldthorpe, naime, nastoji da pokaže da se promene u položaju radničke klase, koje se najčešće tumače kao znak njenog »poburžujčenja«, odvijaju pre na nivou vrednosti i aspiracija nego u oblasti statusnih hijerarhija i odnosâ u proizvodnom ili vanproizvodnom životu. U njih istovremeno slabi ne samo tradicionalni kolektivizam fizičkih najamnih radnika već i sitnoburžoaski individualizam službenika i tehničara. Ovaj proces »normativne konvergencije« ogleda se, s jedne strane, u sindikalizaciji »belih okovratnika«, a s druge, u »malograđanskoj« orijentaciji »plavih okovratnika« prema potrošnji i poboljšanju porodičnog života.123 Međutim, ova konvergencija nipošto ne implicira brisanje klasnih razlika među dvema grupama, jer se zbiva u marginalnoj oblasti klasnog položaja, naime na nivou statusa i moći, a ne pak u sferi koja je presudna, to jest u odnosima unutar radne situacije.

Na taj način postavljene su osnove istraživanja koje je — u nekoliko različitih dimenzija klasnog položaja, kao što su radna situacija, modeli društvenosti i statusne aspiracije — imalo da proverii tezu o »poburžujčenju« dobrostojećeg radnika. Ovde se, dakako, nećemo baviti metodološkim problemima u pogledu reprezentativnosti uzorka koji je korišten, ili istraživačkih tehnika koje su upotrebljene, niti ćemo pak suditi o domašaju teorijskih uopštavanja koja su izvedena na osnovu jednog relativno ograničenog posmatranja.124 S gledišta svrhe našeg prikaza važnije je izložiti zaključke Goldthorpea i njegovih saradnika s obzirom na održivost teze o dobrostojećem radniku kao članu nove srednje klase.

U svojim istraživanjima autori su odbacili (a) argument da povećanje nadnica, bolji uslovi rada i liberalniji odnosi između nalogodavaca i izvršilaca sâmi od sebe vode menjanju klasnog položaja. Teza o »poburžujčenju«, koja se oslanja na krut tehnološki determinizam, tvrdi da se promene u radnoj situaciji neposredno odražavaju na sve ostale dimenzije života radnika. Međutim, nalazi Goldthorpe, »ovu zamisao pobijaju... podaci koji nam omogućuju da tvrdimo da ciljevi naših ispitanika kao proizvođača i uslovi rada koje oni iskušavaju doista sadrže implikacije u pogledu njihovog života izvan rada... i, čini se, pre inhibiraju nego što podstiču njihovu asimilaciju u kulturne i društvene obrasce srednje klase«.124a Analiza svakodnevnog života dobrostojećeg radnika pokazala je zato (b) da čak i poboljšani životni standard i usvajanje navika srednje klase ne podrazumevaju normativnu preorijentaciju radnika i njihovo integrisanje u »dru-

122.

Isto, str. 26.

123.

Isto, str. 163—166.

124.

Da bi tezu o »poburžujčenju« što nepristrasnije proverio, Goldthorpe je uzorak konstruisao na taj način da, u svakom pogledu, podržava zaključke njenih zastupnika: u tom smislu, uzorak je bio idealnotipski obrazovan, a rezultati dobijeni njegovom analizom pokazali su da, čak ni u slučaju najpovoljnijih okolnosti, teza o »poburžujčenju« ne nailazi na potvrdu u činjenicama (upor. isto, str. 161).

124a.

Isto, str. 96.

štvo srednje klase«, već samo doprinose prilagođavanju starih vrednosnih sistema novim mogućnostima. Najzad (c) ustanovljeno je da model aspiracija kojima se rukovode dobrostojeći radnici ostaje *radnički*. Naime, sravnjujući odgovarajuće elemente dvaju idealnotipski konstruisanih modela aspiracija — s jedne strane radnički, a s druge onaj koji se neguje u srednjoj klasi — istraživači su našli da njihovi ispitanici, uprkos promenjenim materijalnim uslovima života, ostaju uglavnom privrženi tradicionalnoj »socijalnoj perspektivi« proletarijata. Umesto u obliku kontinuirane statusne hijerarhije, oni društvenu strukturu još vide u dihotomnom obliku (mi/oni); umesto optimističkog očekivanja neprestane socijalne promocije, oni su rukovođeni prvenstveno željom da očuvaju svoj sadašnji položaj; umesto orijentacije prema budućnosti, oni svoja očekivanja upravljaju prema sadašnjosti; konačno, umesto individualističke društvene etike, oni neguju kolektivistički etos.¹²⁵ Ovo je, kao što smo videli maločas, presudni argument; radnička svest ostaje otporna na spoljašnje promene, a kidanje s tradicionalizmom u oblasti načina života radničke klase ne mora uroditi uklapanjem u srednju klasu: »podaci o prvoj promeni ne mogu se uzeti kao podaci o drugoj.«¹²⁶ Dokaz o »poburžućenju« je, dakle, pre *negativan* nego *pozitivan*.

Ali, teza o »poburžućenju« morala je da bude izložena proveru i u području političkog ponašanja dobrostojećeg radnika. Dve postojeće alternativne hipoteze kojima se obično tumači delovanje ekonomskih i statusnih promena na političko ponašanje »novog radnika« su *liberalna* i *neomarksistička*. Prva tvrdi da je on, zadovoljan svojim udelom u raspodeli materijalnih bogatstava i statusnih simbola, skloniji konzervativnim i individualističkim stavovima nego radikalnom i kolektivističkom izboru u političkom prostoru; druga pak veruje da će upravo u privatizaciji svog života i uronjenosti u potrošački mentalitet dobrostojeći radnik iskusiti otuđenje koje može da urodi sticanjem svesti o njegovom podređenom položaju i uskrsnućem jednog novog, masovnog oslobodilačkog pokreta. Argumentacija u prilog prve teze oslanja se na činjenice o navodnom slabljenju zainteresovanosti dobrostojećih radnika za tradicionalne oblike radničke akcije u sindikatima i političkim partijama, dok se druga teza, kao što smo videli i u slučaju Malletove nove radničke klase, poziva na javljanje novih oblika sindikalizma i veruje u mogućnost da na njemu izraste kolektivna akcija čak i u razmerama globalnog društva. Međutim, na osnovu svojih istraživanja, Goldthorpe nije bio u stanju da se odlučno opredeli ni za jednu od predloženih hipoteza, jer je obe smatrao podjednako *evolucionističkim*: prva računa na imanentnu logiku industrijalizacije koja će, navodno, voditi sve čvršćoj integraciji radničke klase u sistem, a druga polaže nadu u klasno osvešćivanje koje je probuđeno osećanjem otuđenja.¹²⁷ Goldthorpe je zato nastojao da formuliše manje krut odgovor na pitanje u kojem će pravcu posledice ekonomskog, tehnološkog i ekološkog prosperiteta delovati u pogledu političkog izbora dobrostojećeg radnika: »Položaj 'nove' radničke klase«, kaže on, »radije bismo videli kao relativno *otvoren*...

125. Isto, str. 118—124.

126. Isto, str. 159. Do sličnog zaključka došao je i J. H. Westergaard (naved. delo, str. 127): »Brojna istraživanja, impresionistička posmatranja i nadahnuta nagađanja nisu pružila dokaza u prilog postojanja povećanih materijalnih aspiracija i sve šireg prihvatanja 'srednjeklasnih' standarda života među radnicima«.

127. Goldthorpe odbacuje Malletovu ideju o *otudenju* kao mogućem izvoru revolucionarnog osvešćivanja nove radničke klase. Skloniji pouzdanijoj operacionalizaciji pojmova i strožem empirijskom proveravanju teorije, on pojam otuđenja ne smatra upotrebljivim u analizi sekundarnih potreba radnika uronjenih u blagostanje (upor. isto, str. 186 i sled.).

[jer] on sadrži vrlo široko polje mogućnosti, mada izgledi da se one ostvare mogu da variraju. Ono što će se stvarno zbiti zavisice u značajnoj meri od činilaca koje dva [navedena] tumačenja ne uzimaju na odgovarajući način u obzir.«¹²⁸ Goldthorpe je bio, čini se, ipak skloniji drugom tumačenju koje predviđa da će, pošto osnovne materijalne potrebe budu zadovoljene a blagostanje postane široko dostupno, uskrsnuti osećanje osujećenosti u oblasti aspiracija kojima industrijski prosperitet sâm po sebi ne može da udovolji. On je, međutim, s pravom posumnjao u mogućnost da ovo novo osećanje uskraćenosti spontano nađe izraz u obliku nove *klasne svesti* i, otuda, da se ovaploti u jednom novom političkom pokretu. Zato je nadu položio u »svrhovito delovanje elita i organizacija kojima će biti cilj da podare osobeno i politički relevantno značenje nevoljama, zahtevima i težnjama koje su dosad bile podpolitičke, i da na taj način mobilišu masovnu potporu nekom programu ili pokretu.«¹²⁹ On, dakle, nije mogao, kao Tourrain, da najavi skoro uskrsnuće »nove radničke svesti« koja bi se ispoljila u »sindikalizmu kontrole«¹³⁰, a još je manje bio spreman da svoja očekivanja, kao Mallet, stavi na stranu »socijalističke revandikacije« do koje bi mogao da dovede »sindikalizam preduzeća.«¹³¹ Njegov skepticizam bio je sasvim u skladu s osobenim istorijskim nasleđem engleske radničke klase i tamošnjim političkim prilikama u kojima dvopartijski sistem pokriva gotovo ceo politički prostor i ostavlja malo mesta novim stranačkim alternativama. Sve što je uspeo da navede protiv tvrdnje da se dobrostojeći radnik i u svojim političkim odlukama »poburžućuje« bile su činjenice o njegovoj neuzdrmano sklonosti Laburističkoj partiji.¹³² Ali ovaj dokaz imao bi vrednost jedino pod uslovom da je Laburistička partija danas ono što je nekad nameravala da bude: *radnička stranka*. U prilikama u kojima ne postoji gotovo nikakva saglasnost između klasne i stranačke pripadnosti veoma je teško kazati bilo šta pouzdano o stvarnim političkim težnjama novog radništva. Ne zaboravimo, uostalom, da je čak i Komunistička partija Velike Britanije, veoma slaba i duboko staljinizovana, još davno pre svog skorašnjeg »evrokomunističkog« zaokreta sadržavala u svom programu narodnofrontovski poziv *svim* radnim slojevima stanovništva da se okupe oko proletarijata.¹³³ U takvom stanju sasvim je neubedljiv argument kojim se politička orijentacija jedne klase ocenjuje na osnovu partijske pripadnosti ili izborne sklonosti njenih članova.

Na ovom mestu valja uložiti i prigovor koji *na izgled* smanjuje ili, čak, odstranjuje mogućnost sravnjivanja Malletove i Goldthorpeove zamisli. Malletovu novu radničku klasu, videli smo, čine tehničari, inženjeri, službenici, istraživači — jednom rečju, »beli okovratnici«; u Goldthorpeovoj terminologiji, pak, naziv »dobrostojeći radnik« odnosi se prvenstveno na fizičke radnike u neposrednoj proizvodnji, naime na »plave okovratnike«.

128. Isto, str. 188, podvukli autori.

129. Isto, str. 189.

130. Upor. Alain Tourrain, *La Conscience ouvrière*, Editions du Seuil, Paris 1966, str. 323.

131. Upor. S. Male, *Nova radnička klasa*, naved. delo, str. 49—54.

132. J. H. Goldthorpe et al., naved. delo, str. 190 i sled.

133. »Radnička klasa Velike Britanije u industriji i poljoprivredi, s porodicama svojih članova, čini dve trećine stanovništva. Sigurnost i budući izgledi i drugih delova naroda tesno su povezani sa sudbinom industrijskih radnika. Velika većina nameštenika i stručnjaka, učitelja, tehničara i naučnih radnika, poljoprivrednih radnika, dućandžija, samostalnih preduzetnika i sitnih poslovnih ljudi žrtve su reakcionarne politike torijevskog krupnog biznisa u zemlji i van nje... Srednji slojevi naroda mogu da budu uvučeni u borbu rame uz rame s radničkim pokretom« (The British Road to Socialism, mart 1958, naved. u Andrew Grant, *Socialism and the Middle Classes*, Lawrence and Wishart, London 1958, str. 159—160).

Očito, uprkos čestom pozivanju britanskog sociologa na radove francuskog istraživača (i, čak, njegovoj privrženosti izrazu »nova radnička klasa« kao alternativnom nazivu za »dobrostojeće radnike«¹³⁴), nije reč o istoj društvenoprofesionalnoj grupi, a nekmoli *klasi*. Kao da je celokupna vizija društvene strukture u Goldthorpeovim očima pomerena stupanj niže u odnosu na Malletovu socijalnu mapu: ovde su, formalno sociološki posmatrajući, »beli okovratnici« ono što je tamo »nova radnička klasa«, a tamo su »tradicionalni radnici« ono što je ovde »dobrostojeći radnik«. Goldthorpe ni na jednom mestu ne upućuje na ovu razliku i s Malletom polemizuje kao da govore o istom predmetu. Međutim, referencijalnu grupu s obzirom na koju onaj prvi sudi o postojanju ili nepostojanju »poburžujčenja« dobrostojećeg radnika čine »beli okovratnici« kao srednja klasa. No, čini se da ova različita upotreba ključnih pojmova ne isključuje sasvim mogućnost poređenja dveju teorija. One su, istina, nastale u različitim okolnostima koje vladaju francuskim i engleskim kapitalizmom, u različitoj sociološkoj tradiciji u pogledu značenja pojma srednja klasa, ali i s obzirom na veoma različito nasleđe radničkog pokreta u ovim dvema zemljama. Kao što u Francuskoj niko još ne sumnja da su »plavi okovratnici« deo tradicionalne radničke klase, u Engleskoj niko više ne veruje da »beli okovratnici« ne pripadaju srednjoj klasi. Malletu i Goldthorpeu dopalo je, međutim, da dva različita pojma radničke klase brane od jedne iste teorije o »poburžujčenju« — koja u prvom slučaju poriče status radnika »belim«, a u drugom slučaju čak i »plavim« okovratnicima. Ova razlika je, uostalom, potvrda više našem ubeđenju da je pojam *nove srednje klase* najčešće sasvim proizvoljno postavljen i ima veoma ograničenu sazajnu vrednost u uporednoj sociologiji društvene strukture.

* * *

Pre nego što se pozabavimo novijim kritikama teorija koje postavljaju znak jednakosti između nemanuelnog rada i pripadništva (novoj) srednjoj klasi, valja da ukratko razmotrimo zašto je C. W. Mills, pisac čija je studija ostala da stoji kao repna tačka u svim potonjim analizama položaja nove srednje klase, odbio da »bele okovratnike« uključi u *radničku* klasu. Jer, iako se ponekad smatra da je njegovo, kao uostalom i Geigherovo stanovište impliciralo da je »nova srednja klasa« bliža radničkoj nego vladajućoj klasi, ako već nije i proširenje proletarijata¹³⁵, Mills je uvek uspevao da izbegne izričito izvođenje ovog zaključka i radije se držao stava da je reč naprosto o *novoj srednjoj klasi*. Nema osnova da se posumnja u niz činjenica koje on navodi da bi ilustrovao duboke promene u klasnoj strukturi modernog kapitalizma. S jedne strane, opadanje udela farmera, sitnih poslovnih ljudi i slobodnih profesija (to jest, stare srednje klase) u aktivnom stanovništvu, a s druge, porast nosilaca neproizvodnih zanimanja, pre svega nastavnog osoblja, prodavača i svih vrsta službenika, dovoljno su uverljivo dokumentovani procesi koje autor prati između 1870. i 1940. godine. Ali, ostaje otvoreno pitanje zašto ova nova zanimanja sama po sebi obezbeđuju položaj u *novoj srednjoj klasi*, baš kao što su vlasništvo i samostalan rad svrstavali nekoć ljude u *staru srednju klasu*. Millsova argumentacija u ovom pogledu često nije ni dovoljno uverljiva, niti pak sasvim dosledna, i zato dobro svedoči o raskoraku između sociološkog uvida, s

134. J. H. Goldthorpe et al., naved. delo, str. 179.

135. R. Dahrednorf, naved. delo, str. 54.

jedne, i opšteg zaključka, s druge strane. »U negativnom smislu«, veli on, »preobražaj srednje klase je kretanje od posjedovanja prema neposjedovanju, a u pozitivnom smislu to je prijelaz od vlasništva na novu osnovu društvenog razvrstavanja — zaposlenje. Vrsta i imovno stanje stare srednje klase najbolje se može vidjeti po stanju vlasništva poduzetnika, a nove srednje klase po ekonomiji i sociologiji zaposlenja.«¹³⁶ Mills, dakle, prihvata ono sporno metodološko načelo da društvenoprofesionalne grupe kazuju o klasnoj pripadnosti svojih članova na dovoljno jednoznačan način da bi se iz njih dala izvesti obaveštenja o trima dimenzijama stratifikacije: *materijalnom položaju, ugledu i moći*. »Kao izvori prihoda, zanimanja su u vezi s *klasnim* položajem¹³⁷ i, kako normalno donose sobom očekivani udio prestiža... od značaja su za društveni status. Ona isto tako sadrže određen stupanj *moći* nad drugim ljudima... [Da] bi se shvatila zanimanja koja ulaze u sastav nove srednje klase, moramo ih razmatrati polazeći od svake od ovih točaka.«¹³⁸ Međutim, da bi ovo metodološko načelo urodilo valjanim rezultatima, moralo bi se ispostaviti da *sva* zanimanja za koja Mills pretpostavlja da svojim nosiocima pribavljaju mesto u *istoj*, *novoj srednjoj klasi*, podrazumevaju (a) približno *isti* položaj na trima odvojenim hijerarhijskim lestvicama, naime (b) položaj koji je, u slučaju *srednje* klase, jasno odvojen od položaja »gornje« i »donje« klase. Mills nije u stanju da udovolji ovom metodološkom zahtevu a da istovremeno ne odbaci i sâm pojam nove srednje klase. No, on to ne želi da učini, mada i sâm, na izvestan način, priznaje ne samo statusnu nekonzistentnost već i, ako možemo tako da kažemo, *natklasnost* srednje klase. »Nova srednja klasa«, veli on, »s obzirom na prihod i prestiž čini novu piramidu koja je postavljena preko ovih dviju [naime, preko 'piramida' najamnih radnika s jedne, i preduzetnika s druge strane], i doseže *gotovo do dna prve i gotovo do vrha druge*«. ¹³⁹ Mills kao da je svestan da se njegov osnovni pojam ne uklapa u jednu elementarnu sliku o društvenoj strukturi, ali nije jasno zašto ustrajno govori o »belim okovratnicima« kao *klasi*, ako oni zaista, kao što i sâm kaže, ne »stoje na istom horizontalnom nivou«¹⁴⁰ i »ne čine kompaktni horizontalan sloj«. ¹⁴¹ U čemu je, onda, osobenost »klase« koja u svim dimenzijama stratifikacije broji pripadnike rasute »od dna do vrha« hijerarhijskih lestvica *prihoda, ugleda i moći*? Mills drži da ovu teškoću može da reši *negativnim* definisanjem položaja nove srednje klase: ona je ono što jeste najvećma »prema *razlikama* u odnosu na ostale društvene slojeve«. ¹⁴²

U ovom radu na više mesta ustali smo protiv rezidualnih, negativnih i deskriptivnih definicija srednje klase i ukazivali na čemu počiva njihova sociološka nedovoljnost i, u krajnjoj liniji, neupotrebljivost. Millsovo određenje nove srednje klase pati od svih ovih nedostataka, a čak i njegov pokušaj *pozitivnog* odgovora na osnovno pitanje o njenoj sociološkoj prirodi izlazi na *negativnu* definiciju. Naime, ako je staru srednju klasu tvorilo

136. C. Wright Mills, *Bijeli okovratnik*, Naprijed, Zagreb 1979, str. 73.

137. Razume se, ovde se, u veberovskoj tradiciji, *klasnim* položajem smatra samo mesto koje pojedinac zauzima u prvoj dimenziji stratifikacije, naime u raspodeli ekonomskih dobara ili »izgleda na tržištu«.

138. C. W. Mills, naved. delo, str. 78.

139. Isto, str. 80, podvukao A. M.

140. Isto, str. 72.

141. Isto, str. 82.

142. Isto, podvukao A. M.

posedništvo, sada je *izuzetost iz vlasništva i rad za drugog* ono na čemu počiva nova srednja klasa. Mills je, dakako, bio svestan da primenom ovog najopštijeg kriterijuma mora, u nečem što je za nj presudno, na istu ravan da stavi »svijet poduzetnika i najamnih radnika«¹⁴³, ali ovim priznanjem upotrebljivost svog osnovnog pojma on premešta iz oblasti sociologije društvene strukture i uvodi u područje sociologije kulture, načina života, vrednosnih orijentacija itd. On s pravom odbacuje ortodoksne definicije klase s obzirom na »odnos prema sredstvima za proizvodnju«, jer se, veli, »u pogledu vlasništva ljudi s bijelim ovratnicima *ne nalaze između kapitala i radništva*«, već su točno u istom imovinsko-klasnom položaju u kojem se nalaze najamni radnici.«¹⁴⁴ Ali, on nije u stanju da kaže u čemu se zaista ogleda njihov *srednji* položaj u kvalitativnom, a ne samo u kvantitativnom smislu. Jednom, naime, kaže da se oni definišu svojom *funkcijom* posredovanja između naredbodavaca i izvršilaca¹⁴⁵, drugi put pak *privodom* svog posla (rukovanje ljudima a ne stvarima, odnosno bavljenje umnim a ne fizičkim radom¹⁴⁶), treći put, najzad, da se od svih drugih grupa razlikuju naprosto svojim *položajem* »u srednjim rangovima« triju dimenzija društvene slojevitosti.«¹⁴⁷ Ovo poslednje se, međutim, teško miri s njegovom više puta ponovljenom tvrdnjom da se »beli okovratnici« susreću »od dna do vrha« hijerarhije bogatstva, ugleda i moći.¹⁴⁸ Jer, doista, između »rukovodećeg demijurga«, slobodnih profesija, poslovođa i prodavačica ili sekretarica udaljenost je u svakom pogledu ravna onoj koja razdvaja društvene *klase*, ma na koji ih način definisali.¹⁴⁹ Mills, doduše, ni sâm ne tvrdi ništa drugo kada govori, s jedne strane, o »vrhu modernog biznisa«, čije nosioce na drugom mestu otvoreno naziva *elitom*¹⁵⁰, a s druge, o »malom čoveku« koji, po svom strukturalnom položaju, pripada *proletarijatu*.¹⁵¹ No, na nedovoljno obrazložen način on odbija da se odrekne svrstavanja obaju ovih društvenoprofesionalnih likova u jednu istu, naime *novu srednju klasu*. Na taj način se u stvari ispostavlja da ona često nije ni *nova* (slobodne profesije, na primer), ni *srednja* (vrhunski menadžeri), niti pak *klasa* (nego, možda, *klase*). Dahrendorf je doista bio u pravu kada je kazao da je reč o »grupi koja nije grupa, klasi koja nije klasa, sloju koji nije sloj«.¹⁵²

Ovde nam nije bio cilj da detaljno izložimo Millsove nalaze o pojedinim stranama radne situacije, načinu života, kolektivnoj svesti ili političkom ponašanju svih onih *različitih klasa* koje se, delom ili čak i u celini, kriju ispod pojma nove srednje klase. U ovom pogledu njegova studija

143.

Isto.

144.

Isto, str. 79.

145.

Isto, str. 81.

146.

Isto, str. 73.

147.

Isto, str. 82.

148.

Isto, str. 80.

149.

Jedan francuski pisac, koji se u mnogom pogledu rukovodio Millsovim istraživanjima (Michael Praderie, *Ni ouvriers ni paysans: les tertiaires* Editions du Seuil, Paris 1968) nije ipak prenebregao da se »tercijarci«, odnosno »beli okovratnici«, u suštini međusobno duboko razlikuju svojom klasnom pripadnošću; oni pripadaju buržoaziji, tradicionalnim srednjim klasama, novim srednjim klasama ili, najzad, radničkoj klasi (Isto, str. 106); jer, zaključuje Praderie, »način rada... je samo jedan od činilaca društvene organizacije: organizacija svojine ili moći može, na istoj tehničkoj osnovi, da bude najrazličitija« (Isto, str. 111).

150. S. Rajt Mills, *Elita vlasti*, naved. delo, *passim*.

151.

Izričito u C. W. Mills, »The Sociology of Stratification«, na naved. mestu, str. 320—321.

152.

R. Dahrendorf, naved. delo, str. 52.

ostaje klasičan primer višedimenzionalne sociološke analize jedne društvene grupe koja svoje jedinstvo u *smislu klase* tvori tek u očima posmatrača. No, povežimo ovaj uvid s onom Millsovom trajnom privrženošću tokvilovskoj paradigmi, o čemu smo uzgred govorili u jednom ranijem poglavlju. Kao što je, naime, klasični liberalizam postulirao da je vlasništvo *kao takvo* dovoljan zajednički imenitelj najraznorodnijih klasa koje se susiču u tradicionalnoj *middle class*, neoliberalizam pedesetih godina ovog veka našao je u boji okovratnika *locus communis* najnespojivijih užih segmenata društvene strukture koje je proglasio *novom srednjom klasom*. Ali, iako je donekle podlegao slici koju je američko društvo gradilo o sebi onih prosperitetnih godina, Mills nije delio optimističku veru u skoro društveno izjednačavanje na nivou srednje klase. Osećao je, naime, ono što će kasniji posmatrači moći uskoro da posvedoče: da se nova srednja klasa raspada pre negoli je zaista obrazovana. »U toku sledeće generacije«, pisao je on, »možda će nastati 'društvena klasa' [koja će povezati] niže bele okovratnike i najamne radnike... Naravno, ona neće uključiti slojeve stručnjaka ili više menadžere, ali će obuhvatiti većinu radnika u trgovini i kancelariji. Ova pomeranja u svetu zaposlenja su za njih važnija nego postojeća činjenica o njihovom neposedništvu.«^{152a}

Sâm Mills je, dakle, pripremio osnovu svojim potonjim kritičarima, ali je najsnažniji poticaj da se pojam »belih okovratnika« preispita došao potkraj šezdesetih godina iz same društvene stvarnosti. Ovde, razume se, ne može da bude govora o svim dubokim promenama koje je u ono vreme američki kapitalizam doživeo na razini društvene strukture, normativnih orijentacija, kulturnih modela itd. U svakom slučaju, dovedene su u pitanje i same osnove »američkog sna« na kojem je dugo počivao gotovo opšti *consensus*.¹⁵³ Bio je uzdrman mit o »društvu srednje klase« u kojem će se, automatskim delovanjem ekonomskog prosperiteta, navodno rastvoriti sve tradicionalne klasne razlike. Srednja klasa ne samo što nije postala *jedina* klasa već se ispostavilo da je jedan znatan segment društvene strukture — koji je, mislilo se, ulazio u njen sastav — zaslužio da se svrsta u *radničku* klasu ili, čak, u proletarijat u tradicionalnom smislu reči.¹⁵⁴ Sliku o beskonfliktnoj zajednici narušili su masovni pokreti studenata, omladine, etničkih manjina, žena, marginalnih slojeva — ali i dotad uzornih »belih okovratnika« u kojima je četrdesetih i pedesetih godina, kada je Mills o njima pisao, sistem video svoj najpouzdaniji oslonac,¹⁵⁵ baš kao što je nekoć klasični liberalizam džeksonovske Amerike nalazio uporište u staroj srednjoj klasi nezavisnih i samostalnih posednika. U onim slojevima kojima je ne samo akademska sociologija već i kritička nauka o društvu pedesetih go-

152a.

C. W. Mills, »The Sociology of Stratification«, na naved. mestu, str. 321.

153.

Vid. opširnije u M. Teodori, naved. delo, str. 154 i sled.

154.

Richard Parker (*The Myth of the Middle Class*, Harper Colophon Books, New York 1972) dokumentovano pokazuje da, u svojoj američkoj recepciji, pojam srednje klase obuhvata veoma širok segment društvene strukture koji se proteže, s jedne strane, od *gornje granice siromaštva* (4.000 US \$, 1970. godine) do *donje granice bogatstva* (40.000 US \$), s druge strane. Služeći se zvaničnom definicijom »siromaštva« kojom barataju vladine agencije, Parker računa da je, u ono vreme, čak 1/2 američkih porodica živela ispod standarda kojim se označava »umereni način života« (Isto, str. 15).

155. U ovom pogledu ilustrativna je knjiga Lea F. Bollensa, pod karakterističnim naslovom *Bel okovratnik ili omča? (White Collar or Noose? The Occupation of Millions*, North River Press, New York 1947), u kojoj se autor patetično obratio sifnim službenicima i predložio im sindikalno organizovanje u nacionalnim razmerama. Uviđajući njihov težak položaj, Bollens nije ni pomišljao da bi »beli okovratnici« mogli svoje zahteve da postave *uporedo* s radničkom klasom, već se zalagao da se oni organizuju *protiv* proletarijata koji je, izmudnim podizanjem svojih nadnica, navodno doprineo pogoršanju njihovog položaja. »Beli okovratnici« su, tvrdio je ovaj angažovani pisac, najsigurniji oslonac poretka i zahtevaju samo »harmoničan odnos između službenika i uprave [preduzeća]« (Isto, str. 17).

dina poricala mogućnost odbijanja od jezgra vladajuće ideologije i društveno poželjnog modela života, sada je počeo, u očima radikalne sociologije, da se raspoznaje novi »revolucionarni subjekt«. I sâm Mills je, naime, »bele okovratnike« nekoć smatrao beznadežno politički apatičnim, ako već ne i konzervativnim slojevima.^{155a} On je pogrešno držao da je prosperitet u kojem su i nove srednje klase uzele udela nepremostiva prepreka javljanju bilo kakvog kulturnog, a još manje političkog protesta. Međutim, šezdesetih godina je i u Sjedinjenim Državama pokrenuta rasprava o jednoj »novoj radničkoj klasi« čija se masovna osnova podudarala s bivšom »novom srednjom klasom«. Rasprava se odvijala pre svega u krilu »nove levice«, najvećim delom pod uticajem analiza koje su načinjene u Evropi (E. Mandel, A. Gorz, S. Mallet), ali i zahvaljujući izričito američkim podsticajima (studentski pokret, nezaposlenost mladih stručnjaka, novi populistički pokreti u kojima su masovno učestvovali tehničari, službenici, kvalifikovani radnici). Uverljivo je osporena tvrdnja o progresivnom »poburjujućem« radničkoj klasi, uspostavljena je istovetnost interesa radikalne inteligencije i »belih okovratnika«, razobličeni su pokušaji vladajućeg ideološkog sistema da na svoju stranu trajno pridobije mlade stručnjake itd.¹⁵⁶

U novim uslovima — koji su se, doduše, ocrtavali više u duhovima optimistički raspoloženih intelektualaca s levece nego u stvarnosti — i sâm pojam »belih okovratnika« odbačen je kao deo ideološkog arsenala poretka i apologetske društvene nauke. Stanley Aronowitz je, na primer, odrekao ovom pojmu ne samo sociološku informativnost s obzirom na pojačano raslojavanje nemanuelnih i nesamostalnih službenika, već mu je pripisao i jasnu manipulativnu funkciju s društvenointegrativnim svrhama. »Beli okovratnik«, veli ovaj pisac koji je u mnogom pogledu blizak Malletovom stanovištu¹⁵⁷, »rezidualna je kategorija koja je počela da označava bilo koga ko nije upleten u proizvodnju materijalnih dobara... To je pre kategorija društvene ideologije nego društvene nauke«. ¹⁵⁸ Tvorci javnog mnjenja nastoje njome, s jedne strane, da nas ubede u suštinsku istovetnost interesa najrazličitijih i često međusobno suprotstavljenih klasa, a s druge, pokušavaju da unesu veštački rez između dveju grupa radnika — »belih« i »plavih« okovratnika — čiji su interesi, međutim, istovetni u odnosu na monopolistički kapital. Zato Aronowitz drži da se pojmom »belih okovratnika« manje opisuje jedna stvarna društvena grupa, a više jedno stanje koje je poželjno sa stanovišta urednog funkcionisanja vladajućeg normativnog poretka. Prekor je upućen i sâmom Millsu, iako je ovaj sociolog stajao ipak po strani konvencionalne društvene nauke i, ponekad, slovio čak kao preteča novije radikalne sociologije.¹⁵⁹ Mills je, međutim — veli Aronowitz — podlegao uverenju da svi nemanuelni radnici izvan neposredne proizvodnje čine jedinstvenu grupu, i na taj način se prećutno priklonio vladajućoj predstavi o društvenoj strukturi, umesto da ukaže na jedinstvo

155a. Upor. npr. C. W. Mills, »The Conservative Mood«, u *Power, Politics and People*, naved. delo, str. 218, kao i u C. W. M., »The Middle Classes in Middle-sized Cities«, na naved. mestu, str. 288 i sled.

156.

Sire o ovoj raspravi upor. u Tamar Pitch, naved. delo, str. 109—135.

157.

Aronowitz je bio jedan od sociologa koji su nagoveštavali uspon nove generacije američkih radnika: oni će, veli, oslobođeni neposredne materijalne oskudice, postaviti najzad zahtev za preraspodelom unutar postojećeg sistema moći.

158.

Stanley Aronowitz, *False Promises. The Shaping of American Working Class*, McGraw-Hill, New York 1973, str. 281—292.

159.

Vid. npr. Irwin Unger, *The Movement. A History of the American New Left 1959—1972*, Dodd, Mead and Co, New York 1975, str. 19—22. Nije jedino jasno zašto u Ungerovoj rekonstrukciji preteča »nove levice« Mills zauzima mesto »kritičara nove srednje klase« (isto, str. 20, podvukao A. M.).

interesa bar nižih službenika i fizičkih radnika. Zbrka koju unosi pojam »belih okovratnika« nastala je, naime, otuda što se različite nagrade daju radnicima koji obavljaju različite zadatke, ali se i jedni i drugi nalaze u istom podređenom položaju u odnosu na menadžersku i kapitalističku vlast. U najboljem slučaju, govorio je Aronowitz, kancelarijskim službenicima — bar jednoj njihovoj četvrtini — pristajao bi naziv »sloj belih okovratnika unutar radničke klase«¹⁶⁰, ili čak »proletarijat belih okovratnika«.¹⁶¹ Na nižim nivoima administrativne hijerarhije, zahvaljujući mehanizaciji kancelarijskog rada, »beli okovratnici« pretvaraju se sve očiglednije u »plave kragne«, naime puke izvršioce rutinskih poslova. Oni sve više nalikuju fabričkim radnicima, a u mnogim slučajevima su čak i manje plaćeni nego polukvalifikovani radnici u neposrednoj proizvodnji.

Proces materijalne i ideološke proletarizacije »belih okovratnika« odmakao je sedamdesetih godina dovoljno daleko da bi neke posmatrače — kao što je bio, na primer, Harry Braverman — naveo na još radikalnije zaključke u pogledu njihovog stvarnog klasnog položaja. »Beli okovratnici«, ustanovio je ovaj sledbenik Baranove i Sweezyjeve ekonomske analize poznokapitalističkog sistema, ne samo što ne spadaju u novu srednju klasu — koja je, uostalom, ideološka fikcija — već ne zaslužuju ni naziv nove radničke klase. U svom naporu da podrobno opiše i objasni postojano pogoršavanje opštih radnih uslova i podređivanje rada monopolističkom kapitalu, Braverman je, naime, razmotrio i onaj dugi proces kojim je devetnaestovekovni kancelarijski službenik najzad stavljen na istu ravan s fabričkim radnikom.¹⁶² Poredi li se činovnički sloj iz liberalističkog razdoblja s nameštenicima u današnjim velikim privrednim korporacijama i državnoj birokratiji, teško je uočiti bilo kakav statusni kontinuitet: ondašnji službenici pre nalikuju modernim menadžerima, koji su uostalom i nasledovali njihovu funkciju posle takozvanog razdvajanja upravljanja i vlasništva, a veliki deo današnjih »belih okovratnika« treba smatrati potpuno novim slojem koji je nastao u monopolističkom razdoblju kapitalizma. Gledati na milione današnjih kancelarijskih službenika, nadzornika u pogonima, tehničara, kontrolora i ostalih neproizvodnih radnika kao na pravolinijske naslednike ranokapitalističkih knjigovođa i sekretarica, znači neopravdano ih svrstati u srednju klasu kojoj su oni prvi, zahvaljujući svom posebnom položaju u odnosu na fizičke radnike, nekoć doista i pripadali. Njihova malobrojnost čak i u najvećim preduzećima ranog industrijskog doba, odgovornost poslova koje su obavljali, neposredan dodir s vlasnicima (koji je često prerastao u suvlasnički odnos) pribavljali su im povlašteni položaj menadžera u modernom smislu reči: »... u pogledu funkcije, autoriteta, plate, stalnosti zaposlenja, perspektiva, a da i ne govorimo o statusu pa čak i oblačenju, službenici su stajali mnogo bliže poslodavcu nego fabričkom radniku«.¹⁶³ Međutim, koncem 19. veka, ova dostojanstvena zanimanja bivaju takođe podvrgnuta zahtevima kapitalističke racionalnosti i pretvaraju se postepeno u ono što Braverman naziva *radnim procesom*. Naučna organizacija rada prodire i u kancelarijske službe i, baš kao što je u neposrednoj proizvodnji tejlorigacija razorila jedinstveni *rad* u niz *radnih operacija*, savremeni *office management* konačno odstranjuje relativno

160.

S. Aronowitz, naved. delo, str. 300.

161.

Isto, str. 291.

162.

Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York and London 1974, str. 293—358.

163.

Isto, str. 295.

samostalnog službenika fabričke administracije, a njegov posao razlaže u niz standardizovanih, mehanizovanih i, u novije vreme, kompjuterizovanih radnji.¹⁶⁴ Braverman dokumentovano pokazuje da je posvemašnja tejlorigacija tekla od početka naporedo u oblasti neposredno proizvodnog i neproizvodnog rada, jer je svrha organizacije posvuda ista: svakog radnika učiniti maksimalno produktivnim i podvrći kontroli u okviru njegovog radnog vremena i radnog mesta.¹⁶⁵ Službenički posao postao je merljiv baš kao i rad na traci, što je, posmatrajući zadovoljno svoje nameštenike, potpredsednik jedne osiguravajuće kompanije izrazio slavnim rečima: »Samo im još traka treba!«¹⁶⁶

Rekonstrukcija razvoja kancelarijskog i, uopšte, neposredno neproizvodnog i *prividno* umnog rada, ukazala je Bravermanu na sociološku neodrživost pojma »belih okovratnika« kojim je trebalo da se naglasi ne samo razlika u radnoj situaciji već i u klasnoj pripadnosti službenika i fizičkih radnika. Zaključak je zato glasio: »Nasuprot negdašnjem mišljenju mnogih da se kancelarijski rad razlikuje od fabričkog utoliko što ga njegova složenost čini teže podložnim racionalizaciji, pokazalo se da je [ovaj cilj] lakše ostvariti čim je njegov obim postao veći i čim je potraga za metodom racionalizacije ozbiljno preduzeta.«¹⁶⁷ Ovaj proces racionalizacije vodio je konačnom narušavanju one dugovečne pravilnosti koja je službenički rad izjednačavala s umnim, a fabrički s fizičkim: »S preobražajem upravljanja u administrativni radni proces, manuelni rad prodro je u kancelariju i postao obeležje poslova mase nameštenika.«¹⁶⁸

Bravermanova pažljiva analiza radnih operacija koje padaju u deo većini službeničkih zanimanja opovrgava, na veoma uverljiv način, sve one sociološke teorije — u krajnjoj liniji, i Millsovu — koje podelu na umni i fizički rad smatraju dovoljnom za razlikovanje »belih« i »plavih« okovratnika, to jest *srednje* i *radničke* klase. Zato se jalovom pokazala ona dugotrajna rasprava o novoj srednjoj klasi koja se, kao što smo i sami videli, vodi još od Ledererovih dana. Ono što je već tada impresioniralo posmatrača, s pravom je uočio Braverman, »bio je brz porast kancelarijskih zanimanja, ali promene u kancelarijskom radu, još u povelju, nisu mogle da ostave takav utisak... Na toj osnovi zaključak je izgledao neizbežan: počela je da se rađa veoma široka 'srednja klasa'«. ¹⁶⁹ Otad je, uprkos očitoj promeni u prirodi njihova posla i sve dubljem raslojavanju njihovih redova, na sve neproizvodne radnike počelo da se gleda kao na »bele okovratnike« jednog ranijeg razdoblja. Baš kao što smo i sami u ovom radu na više mesta uočili jaz između pojedinih *predstava* o srednjoj klasi i stvarne srednje klase, Braverman primećuje da je »ustrajna upotreba terminologije, dugo pošto je stvarnost koja ispod nje počiva iščezla, jedan od najvećih izvora pometnji u analizi ovog predmeta«. ¹⁷⁰ Umesto ujednačavanja njihovog položaja, u krilu »belih okovratnika« zbililo se raslojavanje koje je, s jedne strane, urodilo uspostavljanjem nove elite menadžera, a s druge,

164. Degradaciju kancelarijskog rada Braverman prati na primeru *knjigovođe* i *sekretarice*, idealnotipskih službenika ranijeg razdoblja, koji su sada uglavnom iščezli (upor. isto, str. 388, 346 et passim).

165. Isto, str. 309.

166. Isto, str. 307.

167. Isto, str. 315.

168. Isto, str. 316.

169. Isto, str. 349.

170. Isto, napomena.

stvaranjem »širokog proletarijata u novom obliku«. ¹⁷¹ Međutim, Braverman odbija da — poput Malleta ili Aronovitza — čak i visokokvalifikovane radnike nazove »novom« radničkom klasom: »Ja ne mogu«, veli, »da prihvatim proizvoljno shvatanje o 'novoj radničkoj klasi'... [koja] obuhvata ona zanimanja što sadrže spremište stručnog znanja u proizvodnji i administraciji«. ¹⁷² Ali, argumentacija je manje ubedljiva negoli odlučnost kojom Braverman odbacuje Malletove zaključke u pogledu nove radničke klase. On, naime, smatra da radničku klasu valja proučavati kao *celinu*, a ne usredsređivati se na samo jedan njen deo, kao da je jedino on pretrpeo značajnije promene: *cela* klasa je, misli Braverman, još od kraja 19. veka podvrgnuta strukturalnim promenama. ¹⁷³ Mallet, međutim, nije uzeo novu radničku klasu kao radničku klasu uopšte, već je — uostalom, kao i sâm Braverman ¹⁷⁴ tvrdio da, bez obzira na sve razlike u načinu rada, stilu života itd. svojih pojedinih segmenata, radnička klasa čini celinu s obzirom na osnovni *odnos u proizvodnji*. Mallet je samo hteo da ukaže na jedan gotovo idealnotipski izdvojen *deo* radničke klase koji stoji kao model buduće radničke klase u *celini*. Bitno je ipak da su oba pisca, svaki u osobenim okolnostima svoje zemlje, baš kao i Goldthorpe u Velikoj Britaniji, upozorili na svu teorijsku neodrživost i, čak, ideološku brzopletost kojom se sve širi slojevi *radničke* klase svrstavaju u *srednju* klasu samo zato što više ne odgovaraju slici devetnaestovekovnog proletarijata.

171. Isto, str. 355.

172. Isto, str. 25.

173. Isto, str. 26.

174. Isto, str. 27 i sled.

U skladu s osnovnom zamišlju o istraživanju koju smo u ovom radu nastojali da sledimo, a obrazložili je u našem uvodu, pokušali smo najpre da u istoriji socijalne filozofije razaberemo najraniju upotrebu pojma srednje klase. Uočili smo da se on, u okviru troklasnog modela u kojem jedino i ima smisla, susreće još u Aristotelovom razmatranju o najboljem državnom uređenju. Ono što nas je navelo na pomisao da moderne teorije o »društvu srednje klase« nisu isključivo plod optimizma probuđenog egalitarističkim tendencijama koje navodno počivaju u osnovi kapitalističkog poretka, bilo je uviđanje činjenice da je već kod Aristotela sadržana jedna dosledno izvedena zamisao o mogućoj integrativnoj ulozi srednje klase u svakom društvu objašnjivom tročlanim modelom. U Aristotelovoj teoriji društvene ravnoteže našli smo jasno formulisana osnovna načela na kojima počivaju ona moderna sociološka učenja koja od širenja srednje klase prema krajnjim članovima društvene strukture očekuju postepeno ublažavanje i, najzad, otklanjanje osnovnog klasnog sukoba. Ali, Aristotela »srednja građanska klasa« bila je, u stvari, predstava filozofa, tvorevina pukog umovanja na području moralne i političke filozofije: u sociološkom smislu, u antičkom polisu nije postojala društvena grupa koja bi utelovljavala ovaj pojam i obavljala funkcije koje je Aristotel namenio srednjoj klasi. Na taj način, pribavili smo prvu potvrdu pretpostavci da je pojam srednje klase, kao analitička konstrukcija, prvobitno morao da bude izveden iz jedne starije, ali u iskustvu zasnovane dvoklasne slike o društvenoj strukturi u koju je srednji član unesen naknadno da bi, na istom nivou opštosti, obuhvatio ostatak između dveju krajnosti. Aristotel je, dakle, postavio prvu *rezidualnu* definiciju srednje klase, koju ćemo susretati sve do najnovijih socioloških odredbi ovog segmenta u raspodeli materijalnih dobara, ugleda i moći.

Ispitali smo zatim održivost nekoliko modernih teorija koje — često se oslanjajući neposredno i na Aristotela — srednju klasu postavljaju kao postojani element socijalne strukture *svih* klasno ustrojenih društava. U njima smo razabrali nastojanje da se savremeni pojam srednje klase retrospektivno projektuje duboko u pretkapitalističku prošlost i da se na taj način, uspostavljanjem kontinuiteta stabilizatorske funkcije ove pretpostavljene društvene grupe, pribavi istorijsko opravdanje građanskom po-

retku u kojem ona doista doživljava vrhunac svog uspona. Opovrgavanjem zasnovanosti ovih teorija, koje postojanje srednje klase u pretkapitalističkim oblicima društva izvode iz naknadnog konstruisanja njene funkcije i formalistički je lišavaju stvarnog socijalnog sadržaja, pripremili smo osnovu za argumentaciju u prilog jednog od osnovnih naših stavova: naime da o srednjoj klasi kao *stvarnoj* društvenoj grupi, a ne tek pukoj veštačkoj tvorevini posmatrača istorijskog zbivanja, nije moguće smisljeno govoriti izvan društvene strukture zapadnoevropskog kapitalizma; drugim rečima, nastojali smo da branimo stav da *srednje klase u pravom smislu reči nema pre pojave kapitalističke sitne buržoazije*. Jer, jedini zajednički imenitelj koji se često pripisuje mnoštvu međusobno sasvim različitih društvenih slojeva što su navodno tvorili antičku ili srednjovekovnu »srednju klasu« postavljen je *negativno* i zasniva se isključivo na njihovoj očitog izuzetosti iz redova dveju »osnovnih« klasa čije se postojanje mnogo lakše razaznaje na ekonomskoj, socijalnoj i političkoj razini analize. U daljem izvođenju valjalo je pokazati da tek kapitalistička sitna buržoazija poseduje *pozitivne* sociološke odlike koje je čine klasom *sui generis*, odnosno istorijski lako raspoznatljivom ekonomskom i političkom snagom. Na ovaj način shvaćen, pojam srednje klase prestaje da funkcioniše kao *predstava* sociologa i postaje oznaka koja upućuje na jednu *stvarnu* društvenu grupu: ona sada ima sasvim određeno mesto u društvenoj podeli rada, osoben svojinski status u pogledu sredstava za proizvodnju i, otuda, vlastite klasne interese, odnosno manje ili više jasno izraženu svest o sopstvenom klasnom položaju.

Dokazivanje ove tvrdnje — čiji bi se sazajni domet mogao u prvom mah učiniti ništavnim kada se na umu ne bi imale njene dalekosežne teorijske i ideološke posledice — pokušali smo da obavimo razvejavanjem uobičajene predodžbe o prvobitnom, a u mnogim viđenjima i sve do danas očuvanom jedinstvu takozvane srednje građanske klase, odnosno buržoazije. Umesto rasprostranjenog uverenja da je sitna buržoazija samo *deo* — doduše, manje uspešan — preduzetničke i posedničke klase uopšte i da se njeni interesi ne razlikuju znatnije od osnovnog interesa buržoazije, pokazali smo da je veoma rano, još u poznom srednjem veku, pod uticajem već jasno izraženih kapitalističkih procesa društvenog raslojavanja, ali i otvorenom vanekonomskom prinudom, uspostavljen osoben sitnoburžoaski klasni položaj podjednako različit u odnosu na ondašnju monopolističku buržoaziju, s jedne, i proletarizovane slojeve gradskog stanovništva, s druge strane. Duboki sukob interesa između sitnih robnih proizvođača na vlastitim sredstvima i gradskog patricijata koji se oslanjao na krupno trgovačko i finansijsko poslovanje izražavao se već onda i na političkoj ravni, naime u demokratskim ustancima nižih slojeva građanstva koje se protivilo gubljenju ekonomske samostalnosti što ju je donosila ubrzana koncentracija kapitala i monopolizovanje izgleda na tržištu. Dakle, uzet u širem smislu, pojam srednje građanske klase nije nikad odgovarao *jednoj* klasi već je, najčešće s ideoloških razloga, uspostavljao veštačko jedinstvo najmanje dveju klasa: sitne i krupne buržoazije.

U osnovi ovog sukoba našli smo temeljnu nepomirljivost dvaju načina proizvodnje i različitih pogleda na osnovna načela privredne i političke organizacije: jednog, sitnoburžoaskog, koji je podrazumevao relativno miroljubivu konkurenciju mnoštva nezavisnih vlasnika i drugog, kapitalističkog u pravom smislu reči, koji je počivao na načelu potpuno slobodne konkurencije i neograničene akumulacije kapitala. Ustanovili smo, međutim, da sitnoburžoaski način proizvodnje nikad nije uspeo da se nametne kao

isključivi oblik privređivanja u jednoj društveno-ekonomskoj formaciji, iako je — u manjoj ili većoj meri — uvek opstajao na marginama svih istorijskih određenih načina proizvodnje. Ali, tek prodorom izrazito kapitalističkih oblika sticanja on je stvorio osnove na kojima izrasta jedna osobena klasna situacija koju možemo jednoznačno da pripisemo srednjoj klasi. Zato smo smatrali da je potrebno ispitati održivost dvaju najuobičajenijih, ali međusobno oprečnih tumačenja uloge na taj način shvaćene sitne buržoazije u uspostavljanju novog načina proizvodnje. Ispostavilo se da su, predočene u svojim zaoštrenim oblicima, podjednako neprihvatljive obe teorije — veberovska i ortodoksnu marksistička. Prva tvrdi da je kapital, neophodan za pokretanje krupne industrijske proizvodnje, namaknut miroljubivim nagomilavanjem novčanih sredstava u rukama neposrednih proizvođača na vlastitim sredstvima, koji su radišnošću i štedljivošću uspjeli da prošire ograničene osnove proizvodnje i da se pretvore u krupne industrijske kapitaliste; objašnjenje uspona kapitalizma u pravom smislu reči druga teorija pak nalazi u postupcima — često i vanekonomskim — kojima je trgovački i finansijski kapital razvlastio i podredio sitnu buržoaziju, a onda se okrenuo organizovanju industrijske proizvodnje masovnih razmera. Ustanovili smo, međutim, da su oba načina privređivanja — sitnoburžoaski i trgovačko-finansijski — bila podjednako duboko urojnena u tradicionalni odnos prema ekonomskoj delatnosti i zato nisu mogli, sami od sebe, da unesu prevrat u dotadašnji oblik proizvodnje: prvi, naime, nije mogao vlastitim sredstvima da uveća svoju neznatnu akumulacijsku moć, a drugi nije imao ni razloga niti pak sposobnosti da svoje lihvarsko poslovanje novcem preobrazi u modernu industrijsku proizvodnju. Socijalne nosioce prevrata u načinu privređivanja nismo zato mogli da prepoznamo ni u protestantskim etičkim načelima nadahnutoj sitnoj buržoaziji, niti pak u tradicionalnoj pretkapitalističkoj krupnoj buržoaziji, već pre u onom sloju trgovaca-proizvođača koji su se podjednako uspešno služili obama metodima akumulacije — ekonomskim i vanekonomskim. Na taj način pokušali smo da u različitim tipovima tumačenja nastanka kapitalizma nađemo izvore dveju međusobno suprotnih teorija o *budućnosti* srednje klase, kojima se opširnije bavimo u većem delu ovog rada: reč je, s jedne strane, o liberalističkoj, a s druge o marksističkoj zamisli o neizbežnom *usponu*, odnosno o neminovnoj *propasti* sitne buržoazije u razvijenom kapitalizmu.

Zaključak o nužnoj *ekonomskoj* propasti sitnoburžoaskog načina proizvodnje, koji se odnosio prvenstveno na načelnu nemogućnost njegovog ustoličenja u okvirima globalnog društva, nastojali smo potom da potvrdimo i na *političkoj* ravni analize. Smatrali smo, naime, da jakobinski period u francuskoj revoluciji pruža veoma poučan istorijski primer pokušaja sitne buržoazije da se radikalnim političkim sredstvima odupre pojačanom raslojavanju koje donosi oslobađanje od feudalnih stega i uspostavljanje slobodnotržišne privrede. Trudili smo se da dokumentovano izvedemo ideju da je jakobinizam bio prvi izrazito sitnoburžoaski politički pokret, zahvaljujući prvenstveno socijalnoj strukturi svojih pristalica i ciljevima kojima je smerao. U porazu sitnoburžoaske utopije koju je obznanió videli smo potvrdu neostvarivosti ranog liberalističkog sna o društvu podjednako moćnih vlasnika sredstava za proizvodnju ograničenih razmera. Ali, iako smo na ovom primeru utvrdili da sitnoburžoaski način proizvodnje, a otuda i politički pokret koji smerá njegovom ostvarenju, nosi u sebi — kao što je Marx dobro uočio — klice vlastitog uništenja, nismo mogli da prihvatimo ono uobičajeno tumačenje koje na toj činjenici zasniva por-

canje autentičnosti klasnog interesa sitne buržoazije i ovu klasu proglašava nerelevantnom s obzirom na osnovni sukob između proletarijata i buržoazije. Ne mislimo, naime, da bi »istorijskim« trebalo smatrati samo one klase koje *uspevaju* da ostvare svoj projekt organizacije globalnog društva i, još šire, da zasnuju jednu određenu društveno-ekonomsku formaciju, već i one koje, manje ili više svesno, *teže* da način proizvodnje na kojem izrastaju uspostave kao osnovu novog poretka. U slučaju sitne buržoazije učinilo nam se da u ovom pogledu nema sumnje: njene političke intervencije u pojedinim razdobljima socijalne istorije zapadnoevropskog kapitalizma, a najčešće u trenucima zaoštrenog sukoba između takozvanih osnovnih klasa, ne daju se objasniti jedino prevrtljivim i kolebljivim pvođenjem za ciljevima proletarijata ili buržoazije. Često se, naime, smatra da na »prelaznom« položaju ove klase, koja u sebi sjedinjuje nerazrešenu protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje (rad i kapital u istim rukama), ne može da se zasnuje nikakav vlastiti klasni interes i, u skladu s njim, jedan pozitivan program organizacije celokupnog društva. Videli smo, međutim, da se sitnoburžoaski klasni interes — u kojem se, uostalom, jedino i objavljuje osobenost položaja *srednje* klase — često ispoljava u oblicima nesvodivim ni na jednu od osnovnih alternativa u političkom prostoru: on izražava trajan pokušaj da se ovekoveči jedna dvosmislena klasna situacija koju razvijeni kapitalizam neprestano teži da razreši doslednim razdvajanjem rada i kapitala.

Na toj osnovi smo, uz niz ograda na koje ovde nije potrebno ponovo ukazivati, uspostavili izvesnu smisaonu vezu između na izgled sasvim različitih i ni po čemu drugom bliskih pokreta kao što su jakobinizam, populizam i fašizam. U masovnoj osnovi sviju njih, kao i u manifestnim ciljevima koje su sledili, stajali su jasno prepoznatljivi klasni interesi sitne buržoazije koja je nastojala da očuva kapitalizam bez njegovih negativnih posledica po vlastitu sudbinu. Ovaj temeljni interes, u zavisnosti od stupnja ugroženosti sitne buržoazije, agresivnosti krupnog kapitala i snage radničkog pokreta, mogao je poprimiti različite ideološke oblike — demokratski ili radikalni u liberalističkom razdoblju, izrazito reakcionarni u monopolističkoj fazi razvoja kapitalizma — ali je u osnovi ostajao uvek isti: očuvati privatno vlasništvo i ne dozvoliti da se ono izrodi u razvlašćivanje jednih za račun drugih privatnih sopstvenika.

Najuticajniji i istorijski najotporniji oblik ove ideje prikazali smo na primeru klasičnog liberalističkog mita o »društvu srednje klase«. Analizom Tocquilleovog opisa američke demokratije u njenom džeksonovskom razdoblju nameravali smo da nađemo još jednu potvrdu za naš osnovni stav da je sitna buržoazija zaista »istorijska« klasa: ona je, u osobenim okolnostima koje je pružao Novi svet, pokušala da izgradi društveno-ekonomski, politički i moralni poredak po vlastitoj meri. Istina, on se veoma brzo izvrgao u društvo klasno ustrojeno u skladu s načelima koja su delovala u njegovoj osnovi, ali je njegovo političko-pravno, ideološko i, što je možda najznačajnije, kolektivno-psihološko utemeljenje opstalo na devetnaestovekovnim sitnoburžoaskim osnovama. Tocquillea smo odabrali s tri razloga. Najpre, malo je koji drugi liberalistički mislilac polagao toliko nade u nužnost postepenog ujednačavanja građanskog društva na nivou srednje klase koja će, sve širim razmicanjem svojih granica, potrti osnovne klasne razlike. Svojim jasnim formulisanjem vizije jednog uravnoteženog »društva srednje klase« Tocquille je ocrtao sliku budućnosti kapitalističkog poretka koja se sasvim razlikovala od Marxove projekcije. Potom, uprkos svom optimizmu u pogledu smanjivanja društvenih nejednakosti,

Tocqueville je dalekovido predvideo da će se egalitarističko društvo srednje klase najzad izroditi u vladavinu osrednjosti i na taj način najavio potonje nalaze savremenih sociologa. Najzad, predočavanje Tocquevilleove slike o Americi njegova doba poslužilo nam je kao repna tačka u odnosu na koju smo mogli da sagledamo kontinuitet što se proteže između klasičnog liberalizma i neoliberalizma u pogledu ustrajne privrženosti mitu o »društvu srednje klase«.

Ovaj ideološki kontinuitet nastojali smo zatim da ilustrujemo poređenjem devetnaestovekovne upotrebe pojma srednje klase s njegovim današnjim značenjem u jednom delu savremene sociologije. Ustanovili smo da se otpornost sociološkog pojmovnog aparata na promene koje je u međuvremenu doživio predmet izučavanja može rastumačiti jedino kao posledica neistoričnog prikazivanja društvene strukture: srednja klasa se često smatra homogenom grupom izvan koje ostaju samo najniži slojevi fizičkih radnika, s jedne, i ostaci tradicionalne aristokratije, s druge strane. Ideološki stereotip koji je u 19. veku prikazivao »srednju građansku klasu« kao jedinstvenu grupu pretvoren je na taj način u jedan teorijski neodrživ i operacionalizaciji nepodložan pojam.

Liberalističkoj teoriji o srednjoj klasi suprotstavili smo marksističko stanovište analizovano prvenstveno u delima njegovih tvoraca, Marxa i Engelsa. Kao i u pogledu mnogih drugih problema na kojima se deli savremena sociologija, liberalističko i marksističko teorijsko nasleđe u poimanju srednje klase čine dva osnovna referencijalna okvira između kojih se razvrstavaju sva najuticajnija stanovišta. U poglavlju posvećenom analizi Marxove teorije o srednjoj klasi — a ona je među najspornijim mestima u njegovom učenju — hteli smo da predložimo jedno objašnjenje koje bi se oslanjalo, s jedne strane, na pomnije ispitivanje relevantnih izvornih tekstova, a s druge, na njihovo čvršće lociranje u teorijski i istorijski kontekst u kojem su nastajali. Pošli smo od uviđanja činjenice da se održivost Marxove teorije o društvenoj strukturi najčešće osporava upravo navođenjem iskustvene evidencije o porastu srednje klase u modernom kapitalizmu. Utvrdili smo, međutim, da i kritičari i sledbenici greše kada ovu teoriju prikazuju samo u njenom dualističkom obliku — koji ili žestoko napadaju ili pak uporno brane. Najčešće se, naime, smatra da je Marx odlučno i postojano ostajao privržen dvoklasnom modelu koji ne dopušta mogućnost opstanka srednje klase u progresivnoj polarizaciji kapitalističkog društva na proletarijat i buržoaziju. Da je ostala izrečena samo u ovom jednoznačnom obliku, teoriju bi zaista bilo teško očuvati od prigovora da je neupotrebljiva u analizi savremenih društava. Zato smo, imajući na umu neka već poznata nastojanja tumača Marxove misli, pokušali da i u njegovom poimanju klasne strukture razlučimo, s jedne strane, rezove između pojedinih razdoblja, a s druge, da izdvojimo nekoliko nivoa analize koji se s njima donekle podudaraju. Ukazali smo da u ocenjivanju prognostičke vrednosti Marxove teorije treba imati na umu jednu značajnu činjenicu koja se često prenebregava: o iščezavanju koje srednje klase ova teorija, naime, govori? Ako najavljuje tendencijsko iščezavanje tradicionalne sitne buržoazije, Marxovo predviđanje budućeg razvoja kapitalizma ostaje bar donekle u skladu s činjenicama koje su nam danas poznate: teško je naći bilo koju razvijenu kapitalističku zemlju u kojoj, u toku poslednjih nekoliko decenija, nije zabeleženo opadanje udela neposrednih proizvođača na vlastitim sredstvima. Ako, međutim, podrazumeva i nestajanje svih prelaznih slojeva između proletarijata u pravom smislu reči i krupne kapitalističke buržoazije, Marxovu projekciju mogao bi da deman-

tuje i najpovršniji uvid u sve razuđeniju društvenu strukturu razvijenih industrijskih zemalja. Pokušali smo da branimo tvrdnju da *samo u jednom razdoblju* svoje misaone delatnosti i *samo na jednom nivou analize* Marx najavljuje iščezavanje tradicionalne sitne buržoazije, a u pogledu mogućnosti uspona jedne »nove srednje klase« ostaje krajnje suzdržan i neodređen. Hteli smo da pokažemo da i u ovoj stvari njegovom delu valja pristupiti na diferenciran način i voditi računa o razvojnim i analitičkim rezovima čija dubina onemogućuje izricanje bilo kakvog konačnog i jedinstvenog suda.

Izričito dualistička teorija, koja je smerala najopštijem filozofskom objašnjenju istorijske promene, sadržana je prvenstveno u mladenačkim spisima, zaključno s *Manifestom*; pluralističku teoriju, koja se najčešće navodi ne bi li se ublažila isključivost i shematičnost one prve, dvoklasne slike, moguće je rekonstruisati u takozvanim »istorijskim« ili, čak, »sociološkim« spisima koji se odnose na revolucionarna zbivanja u Francuskoj sredinom prošlog veka; osnovi tročlane teorije ocrtani su pak u zrelim ekonomskim radovima, prvenstveno u *Teorijama o višku vrednosti* i *Kapitalu*. Svakom od ovih razvojnih i analitičkih stupnjeva odgovara i osobena »definicija« klase uopšte i, u skladu s tim, drugačiji stav u pogledu statusa srednje klase. Klase su, najpre, određene svojom međusobnom suprotstavljenošću, u kojoj sitnoj buržoaziji nema mesta; zatim se one identifikuju izrazito empirijskim kriterijumima koji, u pluralitetu klasnih položaja, dopuštaju razaznavanje i jedne osobene sitnoburžoaske ekonomske i političke situacije; najzad, način sticanja dohotka, kao osnova na kojoj izrastaju međusobno nesvodivi klasni položaji, urađa obrazovanjem tročlanog modela analize: proletarijat, srednja klasa, buržoazija. Međutim, da su filozofski, sociološki i ekonomski pristup sasvim razdvojeni jedan od drugog — kao što bi se u prvi mah moglo pomisliti na osnovu uprošćene skice koju smo predložili — problem dvosmislenosti Marxovog pogleda na sudbinu srednje klase ne bi se ni postavljao: uvek bi bilo jasno o kojem nivou analize je reč. Ali, na sva tri nivoa, Marx se neprestano kreće između objašnjenja razloga s kojih se društvena struktura menja i opisuje njenog preseka u određenom trenutku. Međutim, eksplikativni i deskriptivni sloj analize on nikad ne uspeva međusobno da pomiri jer, s jedne strane, dvoklasni model uvek nastoji da očuva uprkos svojim čestim sociološkim i ekonomskim osvedočavanjima u otpornost i, čak, povremeno bujanje sitne buržoazije, a s druge, iskustveni podaci o odolevanju srednje klase opiru se osnovnom teorijskom postulatu koji tvrdi da revolucionarnu promenu može da pripremi jedino radikalna polarizacija društvene strukture.

Ovaj opšti zaključak proverili smo potom u analizi Marxovih tekstova. Hteli smo najpre — doduše, u ovom radu sasvim uzgred — da ispitamo na koji se način menjala Marxova i Engelsova terminologija s obzirom na srednju klasu i da li ove promene svedoče o izvesnim pomeranjima njihovog opštijeg teorijskog i praktično-političkog stanovišta. Ustanovili smo da se u najranijim radovima, čiji su predmet analize uglavnom nemačke prilike, pisci još služe u ono vreme konvencionalnom terminologijom, primerenom feudalno-staleškom ustrojstvu tamošnje društvene strukture: oni uopšteno govore o *srednjem staležu*, baš kao što su i ondašnji anglosaksonski liberali govorili o *srednjoj klasi*. Pojam *sitne buržoazije*, kojim označava jedan sasvim poseban deo »srednje građanske klase«, uvodi Engels zahvaljujući svom ranom uvidu u duboku raslojenost engleskog društva. Do sličnog zaključka o unutrašnjoj raslojenosti građanstva, odnosno sred-

njeg staleža, Marx dolazi drugim, filozofskim putem, oslobađajući se postepeno hegelovske iluzije o srednjem staležu kao utopijskom opštem interesu građanskog društva. Na obema stranama, međutim, sve otvorenije se odbacuje klasični liberalistički pojam srednje klase, čije se značenje postepeno usredsređuje na sitnu buržoaziju. Na taj način, klasna struktura kapitalističkog društva ukazuje se Marxu i Engelsu — naročito posle revolucije 1848. godine — u svom nesvodivom tročlanom obliku. Potpuna sinonimnost izraza sitna buržoazija i srednja klasa uspostavljena je, međutim, tek u Marxovim spisima o Pariskoj komuni, u kojima se ona prva sintagma oslobađa svog dotad veoma izrazitog pejorativnog naboja. Ova terminološka fluktuacija stajala je u neposrednoj vezi s pomeranjem Marxovog, a delimično i Engelsovog stanovišta u pogledu dvaju drugih problema kojima smo se podrobnije bavili: s jedne strane, naime, polarizacija društvene strukture nije se odvijala onako brzo kao što je predviđala rana formulacija dvoklasnog modela, a s druge, sitna buržoazija nije — kao što se na osnovu ove teorije moglo očekivati — u osnovnom klasnom sukobu nužno stala na stranu krupne buržoazije, a protiv proletarijata.

Najpre smo ispitali na kojim se *ekonomskim* zakonima funkcionisanja kapitalističkog sistema zasniva Marxovo *sociološko* predviđanje predstojećeg nužnog iščezavanja srednje klase. Naime, nemogućnost opstanka sitne buržoazije izvedena je iz najopštijeg zakona koji je sažet u Marxovom ranom uvidu da »konkurencija među kapitalima uvećava akumulaciju među kapitalima«. Ekstrapolirana do krajnjih granica, tendencija prema akumulaciji kapitala u sve manje ruku mora da urodi potpunim podređivanjem sitne robne proizvodnje krupnom kapitalu i konačnim razvlašćenjem nezavisnih radnika na vlastitim sredstvima. Međutim, u zrelijim ekonomskim spisima, zakon akumulacije Marx sve češće ublažuje u ovoj njegovoj prvobitnoj formulaciji. Sitnoburžoaski način proizvodnje moći će još zadugo da opstane na marginama čak i u znatnoj meri monopolizovanog kapitalističkog privrednog sistema. Naime, u poznijim radovima Marxu postaje sve jasnije da se eksproprijacija neposrednih proizvođača na vlastitim sredstvima nikad ne može obaviti do kraja: čak i nužni ekonomski i sociološki zakoni — kao što je onaj o tendencijskom padu prosečne profitne stope, ili pak o proletarizaciji sve širih slojeva stanovništva — ostavljaju dovoljno mesta opstanku pretkapitalističkih oblika proizvodnje koji u istim rukama objedinjuju rad i kapital.

Promenu Marxovog i Engelsovog opšteg stanovišta prema srednjoj klasi, koja se zbilila između njihovih ranijih i poznijih radova, mogli smo zatim da potvrdimo i analizom pogleda na mogućnost savezništva proletarijata i sitne buržoazije. I u ovom slučaju smo smatrali da je potrebno na izvorima bliže ispitati zasnovanost i danas veoma uticajnog stereotipa o sitnoj buržoaziji kao načelno reakcionarnoj klasi na čiju podršku u svojoj borbi protiv krupne kapitalističke buržoazije proletarijat ne može računati. Nikad se, naravno, ne odričući stava da revoluciju mora i može da predvodi jedino proletarijat, Marx je, međutim, svoje prvobitno ubeđenje da su sve klase osim radničke u suštini reakcionarne znatno promenio u poznijem razdoblju života, a naročito posle iskustva koje mu je priuštila Pariska komuna. Pokazali smo da se poznate ocene o prevrtljivosti i kolebljivosti sitne buržoazije, koje se obično navode kao njegov opšti stav prema ovoj klasi, moraju relativizovati s obzirom na konkretne istorijske prilike; on ih je, uostalom, često i sâm revidirao kada je uviđao da se interesi sitne buržoazije i proletarijata u znatnoj meri podudaraju — bar

dok ne bude poražen zajednički klasni neprijatelj, naime krupni kapital. Zato, umesto prvobitne uvrijetističke ekskluzivnosti, revolucija se u njegovim očima sve jasnije ukazuje kao pokret *svih* »radnih klasa« stanovništva koje predvodi proletarijat. Izlučujući iz Marxovih poznih spisa ovo stanovište, mogli smo da u izvornoj teoriji pronađemo oslonac nekim savremenim pogledima na klasnu borbu i da — protivno trajnom predubeđenju najvećeg dela komunističkih partija — podržimo mogućnost uspostavljanja širokog klasnog savezništva protiv monopolističkog kapitala. Pružena nam je, dakle, još jedna prilika da o srednjoj klasi, odnosno sitnoj buržoaziji, progovorimo kao o snazi na čije savezništvo proletarijat — ukoliko namerava da predvodi pokret *većine* stanovništva — mora računati. Upozorili smo na zablude koje su, zahvaljujući slepom prenebregavanju ove činjenice, skupo koštale radnički pokret u pojedinim trenucima njegove istorije.

Međutim, ako je jedan od naših osnovnih stavova bio taj da postoji autentični klasni interes sitne buržoazije zato što postoji i poseban sitnoburžoaski klasni položaj, ne znači da smo oblike njegovog ispoljavanja na nivou klasne svesti i političkog delovanja postavili kao jednom za svagda date. Naprotiv, na više mesta u radu isticali smo da se, u različitim razdobljima istorije kapitalizma, klasni položaj sitne buržoazije menjao u zavisnosti od niza okolnosti koje su bile određene prvenstveno stupnjem koncentracije kapitala u rukama krupne buržoazije i s njim povezanim obimom eksproprijacije vlasnika sredstava za proizvodnju ograničenih razmera. U doba prvobitne akumulacije kapitala sitna buržoazija se za svoj opstanak borila demokratskim ustancima protiv gradskog patricijata; u građanskim revolucijama ona je pokušala da radikalnim političkim sredstvima svoj poseban klasni položaj univerzalizuje u okvirima globalnog društva; u razdoblju klasičnog liberalizma pojačanom raslojavanju posredničke klase usprotivila se populističkim pokretima; na primeru fašizma, odnosno nemačkog nacizma, hteli smo da pokažemo da je u monopolističkom razdoblju sitna buržoazija svoje interese ispoljila na krajnje reakcionaran način prvenstveno zato što se, u vreme ubrzanog imperijalističke koncentracije kapitala, s jedne, i uspona radničkog pokreta, s druge strane, našla usamljena u političkom prostoru i podjednako ugrožena i od kapitalizma i od socijalizma, i od krupne buržoazije i od proletarijata. Posle sloma liberalističkog mita o »društvu srednje klase«, sitna buržoazija se priklonila socijalnokonzervativnoj ideologiji koja je, između ondašnjih velikih ideoloških sistema, nastojala da ocrtava jedan samosvojan »treći put«. Nastojali smo da, bar uzgred, rekonstruišemo kontinuitet teorijskog, ideološkog i, najzad, praktično-političkog konzervatizma koji je pripremio osnove za fašizaciju sitnoburžoaskih masa. Fašizam, dakle, nismo mogli da objasnimo jedino pokušajem najreakcionarnijih krugova krupne kapitalističke buržoazije da se obračuna s radničkim pokretom: učinilo nam se, naime, da ova privlačna teorija, zbog svoje jednostavnosti, zapostavlja izrazito sitnoburžoaski naboj *pokreta* koji je, bar u svojoj masovnoj osnovi, sledio vlastite interese mimo mogućih skrivenih namera i zakulisnih aranžmana partijskog vođstva. Ne odbacujući sasvim značajnu ulogu krupne buržoazije u uspostavljanju fašističkog *sistema*, hteli smo naprosto da naglasimo da su socijalni sastav i ideologija pokreta bili izrazito sitnoburžoaski, što je teško objasniti svede li se fašizam isključivo na posledicu klasnog sukoba između krupne kapitalističke buržoazije i proletarijata. Odbijanje ondašnjeg vođstva radničkog pokreta da prizna autentičnost klasnog inte-

resa sitne buržoazije i njenu politizaciju okrene na vlastitu korist naveli smo kao primer najgrubljeg pojednostavljanja Marxove izvorne teorije. Ne vidimo, naime, zašto jedna klasa (sitna buržoazija), hodeći za svojim interesima, ne bi mogla objektivno da posluži drugoj klasi (krupnoj buržoaziji) u njenom naporu da očuva sistem čije osnove ugrožava treća klasa (proletarijat), utoliko pre što su, kao što smo na više mesta u radu upozorili, interesi one prve klase načelno neostvarivi.

Analiza društveno-ekonomskih uslova koji su pogodovali usponu fašističkih pokreta omogućila nam je da uočimo jednu značajnu promenu u sadržaju pojma srednje klase. Monopolistička faza u razvitku kapitalizma vodila je, s jedne strane, ubrzanom propadanju tradicionalne sitne buržoazije, a s druge, usponu slojeva nemanuelnih najamnih radnika i službenika. Sociološka teorija je ovaj proces rano objasnila kao iščezavanje »stare« i rađanje jedne »nove« srednje klase. Nastojali smo da ispitamo u čemu bi mogao da se sastoji zajednički sociološki imenitelj koji, izričito ili prećutno, u istu klasu svrstava ove raznovrsne društvene grupe koje su nastale u različitim razdobljima razvitka kapitalizma i na sasvim različitim osnovama: jedna u liberalističkom, druga u monopolističkom periodu, jedna na ograničenoj svojini i vlastitom radu vlasnika, druga na najamnom odnosu i stručnim kompetencijama izvan neposredne proizvodnje. Ovaj zajednički imenitelj na koji se obično misli kada se kaže da je »nova« srednja klasa *zamenila* »staru« i popunila socijalni prostor otvoren delimičnom propašću ove potonje može se, učinilo nam se, raspoznati jedino u njihovom približno istom društvenom *statusu* koji ih podjednako jasno izdvaja iz obeju osnovnih klasa. Ali, reč je o suviše uskom i, uglavnom, negativno određenom sociološkom obeležju kojim dve sasvim različite društvene grupe nastoje da se prikažu kao puki modaliteti jedne iste klase. U tvrdnji da je »nova« srednja klasa stala namesto »stare« uočili smo ideološkim razlozima potaknuto nastojanje da se klasičan liberalistički mit osveži novom argumentacijom: funkcije koje su se nekoć namenjivale tradicionalnoj sitnoj buržoaziji prenete su sada na »bele okovratnike«, a »nova« srednja klasa određena je u formalnosociološkom smislu mnogo šire i proizvoljnije nego »stara«.

Ubeđenje da je pojam »nove srednje klase« najčešće sasvim proizvoljno konstruisana sociološka kategorija nastojali smo zato da obrazložimo analizom triju teorija između kojih je moguće razvrstati uticajnija stanovišta u pogledu njenog klasnog položaja u društvenoj strukturi razvijenih kapitalističkih zemalja. U raznovrsnosti i, čak, potpunoj međusobnoj isključivosti rešenja ovog problema videli smo potvrdu pretpostavke da pojam »nove srednje klase« ima promenljivo značenje prvenstveno u zavisnosti od osobenog teorijskog pogleda pojedinog istraživača na jednu istu društvenu strukturu. Naime, ako je pojam »stare srednje klase« nedvosmisleno upućivao na tradicionalnu sitnu buržoaziju, to jest društvenu grupu čiji je klasni položaj jasno određen proizvodnjom na vlastitim sredstvima koja isključuje eksploataciju tuđe radne snage, pojmu »nove srednje klase« nije moguće naći jednoznačno sociološko određenje koje bi obezbedilo njegovu minimalnu komunikativnost. Tri stanovišta koja smo analizovali dodeljuju istim, ili veoma sličnim društveno-profesionalnim grupama mesto u trima različitim klasama: (a) u vladajućoj klasi; (b) u srednjoj klasi u širem smislu i (c) u radničkoj klasi. Razmotrili smo slabosti svake od ovih teorija i ustanovili da — izuzev, donekle, poslednje kojoj smo ipak najviše skloni — one dovode do apsurdnih rezultata s obzirom na sliku koju, izri-

čito ili prećutno, grade o celokupnoj društvenoj strukturi razvijenih kapitalističkih zemalja.

Teorija o »novoj srednjoj klasi« kao novoj vladajućoj klasi učinila nam se najmanje prihvatljivom. Neizbežnost sticanja presudne političke moći u rukama »upravljača« na svim nivoima i njihovo ustoličenje kao nove vladajuće klase umesto tradicionalne buržoazije — koja je ovu ulogu, navodno, izgubila svojim povlačenjem s organizacionih funkcija u procesu proizvodnje — ova teorija izvodi iz tehničke neophodnosti niza novih društveno-profesionalnih slojeva u svakom iole organizovanijem privredno-političkom sistemu. U svojim različitim varijantama, ona u »novu srednju klasu« svrstava *sve* upravljače — od običnog nadzornika u neposrednoj proizvodnji do najvišeg izvršnog funkcionera velike privredne, političke, birokratske ili vojne organizacije. Na taj način, postavljajući *moć* kao jedino relevantno obeležje klasnog položaja, ova teorija prenebregava sve ostale njegove dimenzije. »Klasa« čije postojanje ona postulira u stvari i nije klasa u uobičajenom smislu reči već vertikalnim presekom društvene strukture veštački konstruisan konglomerat socioprofesionalnih slojeva koji pripadaju sasvim različitim klasama.

Druga teorija, koja »novu srednju klasu« svrstava uz bok »stare«, najraširenija je u savremenoj sociologiji, a naročito američkoj. Ona se oslanja na tradiciju liberalističkog optimizma koji se, kao što smo opširno obrazložili, posle izjalovljenih nada u mogućnost uspostavljanja egalitarnosti društva nezavisnih pospstenika, obnovio verom u postepeno ujednačavanje životnog standarda svih klasa — bez obzira na njihov svojinski status — na nivou negdašnje posedničke sitne buržoazije. Osnovni kriterijumi kojima zastupnici ovog gledišta izdvajaju »novu srednju klasu« kao zaseban sociološki entitet krajnje su nepouzdati i, u odnosu na stvarni klasni položaj, uglavnom irelevantni: najpre, visina prihoda, potrošačka moć, način života, kulturni obrasci, mesto stanovanja, stupanj obrazovanja itd.; potom, kao presudnu dimenziju stratifikacije ova teorija izdvaja *status* koji određuje samoidentifikacijom ili identifikacijom drugih na kontinuiranoj hijerarhijskoj lestvici. Pokazali smo da ona pati od ozbiljnog nedostatka što srednju klasu — uostalom, kao i celokupnu društvenu strukturu — veštački gradi, a rezove između klasa sasvim proizvoljno postavlja. I pored izvesnih rezultata koje, zahvaljujući neosporno visokoj operacionalnosti svojih pojmova, može da pruži na deskriptivnom nivou analize, ova teorija je neupotrebljiva zato što klase najzad postavlja kao u osnovi statističke grupacije koje ne moraju da stoje ni u kakvoj vezi sa stvarnim društvenim grupama. U svim svojim varijantama ona radničku klasu svodi na zbir najnekvalifikovanijih slojeva neposredno proizvodnih najamnih radnika s niskim primanjima, a u najvišu klasu svrstava najčešće još samo tanak sloj elite. Na taj način, ova teorija bezmerno proširuje granice srednje klase i pokušava da pruži sociološku potporu ideologiji »države blagostanja«, »postindustrijskog društva« i sličnih misaonih tvorevina koje poriču klasno utemeljenje kapitalističkog poretka.

Zastupnici treće grupe teorija, koje su nastale upravo u protivstavu tvrdnjama o »poburžujčenju« gornjih slojeva radničke klase i njihovom urastanju u srednju klasu, nastojali su da pojam radničke klase prilagode promenama u društvenoj strukturi razvijenih industrijskih zemalja. Oni su smatrali da se osnovne značajke klasnog položaja ne mogu tražiti u području *potrošnje*, niti pak da se granična linija između radničke i srednje klase može podudarati s razlikom između neposredno proizvodnog, fizičkog rada, s jedne, i umnog, s druge strane. Određujući radničku klasu

veoma opštim kriterijumom — najamnim položajem u procesu proizvodnje i isključenošću iz vlasništva, ali i upravljanja — oni su pod ovaj pojam vratili veliki deo u osnovi radničkih zanimanja koje su vesnici novog »društva srednje klase« brzopleto svrstali u »novu srednju klasu«. Ali, ono što se tvorcima ove teorije učinilo još značajnijim zajedničkim imeniteljem koji u istu klasu smešta grupe radnika najrazličitije u pogledu prirode posla, stupnja odgovornosti i kreativnosti radnih zadataka, visine dohotka itd., bili su novi sindikalni i politički oblici borbe: u savremenom kapitalizmu oni na istu stranu često stavljaju proletarijat u užem smislu reči i široke slojeve »belih okovratnika«, nameštenika, stručnjaka i intelektualaca. Učinilo se da ovaj kriterijum potire sve konvencionalne sociološke razlike koje je moguće uspostaviti između radničke klase i najvećeg dela takozvane »nove srednje klase«.

Međutim, ovo proširivanje pojma radničke klase nije moglo ni izdaleka da pokrije jedan široki segment društvene strukture koji i dalje deli njene gornje granice od donjih slojeva »više« klase, ma na koji se način ona poimala: kao klasična buržoazija, »upravljačka klasa«, »elita«, itd. Čak i pre svakog sistematskog sociološkog ispitivanja jasno se osvedočavamo da se društvena struktura savremenog kapitalizma ne iscrpljuje u dvoklasnom modelu. Pitanje je samo da li smo u stanju da i o grupama koje ne uspevamo da svrstamo ni u jednu od dveju osnovnih, na radu i kapitalu obrazovanih klasa, govorimo kao o jednoj srednjoj klasi. Nema sumnje da nam je, uprkos svih svojih manjkavosti na koje smo u radu ukazali, ovaj pojam potreban: niz pojava, koje je očito nužno dovesti u vezu s klasnim ustrojstvom društva, ne bismo mogli da objasnimo u okviru proste slike proletarijat *versus* buržoazija. Ali, ako pokušamo da kažemo šta stvarno jeste neka srednja klasa čijem ćemo pojmu pribeci u nastojanju da iskoristimo iz jednostavne dvočlane sheme, naići ćemo na ozbiljne teškoće teorijske i metodološke prirode. U radu smo se na više mesta odrekli namere da damo jednu »definiciju« srednje klase koja bi mogla da stane namesto onih njenih negdašnjih ili novijih određenja što su ovde analizovana i podvrgnuta kritici. Moglo bi se učiniti pomalo apsurdnim što nakon jednog obimnog izlaganja ostajemo u nedoumici u pogledu upotrebljivog značenja osnovnog pojma kojim smo se bavili. Ali, kao što smo i u uvodu naglasili, naša namera nije ni bila da problem rešimo jednom za svagda: pojam srednje klase pratili smo u svim njegovim menama i nastojali da razaznamo istorijske okolnosti i društvene interese koji su stajali u osnovi njegovih različitih upotreba. Nismo ni težili da sagradimo jednu alternativnu teoriju o srednjoj klasi već smo pokušali da, kritičkim preispitivanjem negdašnjih ili današnjih gledišta, oslobodimo prostor za jedno novo tumačenje koje ne bi patilo od njihovih nedostataka. Na kraju istraživanja možemo samo ukratko da ukažemo na kojem bi području valjalo tražiti elemente jedne odredbe srednje klase kao stvarne društvene grupe, a ne tek puke analitičke konstrukcije.

Na više mesta u radu odbili smo da prihvatimo ono najjednostavnije rešenje koje postojanje srednje klase pokušava da izvede na *rezidualan* način, naime veštačkim objedinjavanjem društvenoprofesionalnih grupa koje preostaju nakon razvrstavanja stanovništva između proletarijata i buržoazije, ili — ako se ovi izrazi nekom učine odveć patetičnim i zastarelim — između »donje« i »gornje« klase, »mase« i »elite«. Ovaj postupak pretpostavlja, najpre, da se društvena struktura, ma koliko razučena bila, mora iscrpiti u tročlanom modelu izvan kojeg ne ostaje ni jedan njen segment; potom, čak i kada bi se, prostim sabiranjem društvenoprofesionalnih kate-

gorija kojima očigledno nema mesta u radničkoj ili kapitalističkoj klasi (*nisu* eksploatisani i *ne* eksploatišu druge), mogao pripisati položaj *srednje klase*, ne vidi se u čemu bi se morao sastojati njihov zajednički imenitelj. Potreban nam je, dakle, jedan dovoljno opšti kriterijum kojem bi sve one udovoljavale, baš kao što je i tradicionalna sitna buržoazija svoj klasni položaj imala *pozitivno* određen istovremenim pripadanjem svetu rada i kapitala i zato funkcionisala kao *srednja* klasa u pravom smislu reči. Moramo najpre utvrditi da ovaj opšti kriterijum ne može da se traži: (a) u oblasti *podele na umni i fizički rad*, jer, kao što smo pokazali, postoje mnoga zanimanja koja očigledno obezbeđuju mesto u radničkoj klasi, iako ne podrazumevaju manuelne radne operacije; (b) u *visini prihoda*, jer ima, s jedne strane, visokokvalifikovanih i dobro plaćenih radničkih zanimanja, a s druge, poslova čije nosioce rado svrstavamo u srednju klasu, mada su plaćeni slabije nego niže kvalifikovani radnici u neposrednoj proizvodnji; (c) u *podeli na privredne sektore*, u skladu s kojom bi srednjoj klasi pripadale društvenoprofesionalne grupe zaposlene u tercijarnom ili kvartarnom sektoru, jer ona dovodi do apsurdnih rezultata, kao što je, na primer, svrstavanje u istu klasu nisko plaćenog izvršnog osoblja i rukovodstva u uslužnoj, prometnoj itd. delatnosti; (d) u *potrošačkim navikama*, jer na osnovu ovog kriterijuma u srednju klasu smeštamo navodno »poburžujčene« radnike samo zato što prihvataju način života i kulturne obrasce što se tradicionalno smatraju »sitnoburžoaskim«. Moglo bi se, dakako, navesti još nekoliko sličnih kriterijuma kojima se često pribegava u savremenoj sociologiji ne bi li se jednoznačno odredio osnov za pripadanje srednjoj klasi, ali svi oni pate od jednog opšteg nedostatka: srednju klasu nisu u stanju da definišu na istom nivou analize na kojem raspoznaju proletarijat i buržoaziju. Zato, bez obzira na činjenicu da svaki od njih sadrži manji ili veći deo istine i može da se pokaže korisnim u neposrednom istraživanju društvenih razlika, nijedan nije u stanju da urodi definicijom koja bi udovoljavala načelima neprotivrečnosti i iscrpnosti.

Pokušajmo, najzad, da ukažemo na put koji bi, s jedne strane, izbegao nedostatke navedenih kriterijuma, a s druge vodio raspoznavanju srednje klase u okviru onog osnovnog odnosa proizvodnje što omogućuje srazmerno pouzdano identifikovanje radničke i kapitalističke klase. Ako se, uproščeno govoreći, radnička klasa može odrediti svojim *najamnim odnosom, neposedovanjem sredstava za proizvodnju* i, otuda, *eksploatisanim položajem*, i ako buržoaziju čine *posednici sredstava za proizvodnju* koji na toj osnovi *sprovode eksploataciju* tuđe radne snage, položaj jedne stvarne srednje klase trebalo bi da bude moguće odrediti u oblasti *neposedovanja sredstava za proizvodnju* koje ipak obezbeđuje *eksploataciju* tuđeg rada. Umesto efektivnog vlasništva, ovde bi prisvajanje viška rada omogućivala *funkcija* u procesu upravljanja, organizovanja i kontrole najamnog rada. Na taj način bi odredba srednje klase bila postavljena zaista *između* rada i kapitala i, istovremeno, u *odnosu* prema ovim dvama polovima kapitalističke društveno-ekonomske organizacije. Razume se, u jednom razvijanju istraživanja — koje, međutim, stoji izvan područja našeg bavljenja u ovom radu — trebalo bi preciznije definisati ovaj opšti kriterijum i ispitati ne vodi li i on, u operacionalizaciji pojma srednje klase, apsurdnim i neinformativnim rezultatima. Osim toga, valjalo bi pokazati da pojam srednje klase kojim on urađa nije naprosto analitička konstrukcija već jednoznačno upućuje na jednu stvarnu društvenu grupu koju je moguće raspoznati na raznim nivoima — ekonomskom, sociološkom, političkom, ideološkom itd. Da bismo je mogli zaista s pravom smatrati *srednjom klasom*,

u onom smislu u kojem je taj naziv zasluživala tradicionalna sitna buržoazija, morali bismo jasno da razaberemo autentičnost njenog položaja i samosvojnost njenih interesa u odnosu na obe osnovne klase tročlanog modela izvan kojeg je teško misliti o društvenoj strukturi modernog kapitalističkog sveta. Takvo jedno istraživanje moglo bi, nadamo se, da započne na mestu na kojem se zadatak ovog rada iscrpeo.

SUMMARY

An Essay on the Middle Class is the re-written version of the author's Master's thesis, defended at the Belgrade University, Faculty of Philosophy in 1982. As the book's subtitle suggests, the author's primary goal was to provide a historical review of the development of a much used sociological concept, about whose meaning there is no consensus in modern social science.

A review of the extensive literature on social structure in the developed capitalist countries has shown that middle levels of social differentiation are usually defined with the least amount of precision and uniformity. The variety of names used to denote the class which is excluded from the traditional two-class model of the structure of West European society (*petite bourgeoisie, mittelstand, middle class, ceto medio*) are not synonymous terms but, rather, those which signify *different* social groups in *different* national frameworks of the capitalist mode of production and in *different* periods of its development. Thus it is that any systematic discourse on the middle class must be preceded by a comparison of these different sociological concepts, an analysis of the historical conditions of their origin, and an examination of their sociological informativeness and operativeness.

The research is guided by the premise that the original meaning of the concepts used by modern sociology to describe and explain middle levels of distribution of wealth, status, and power can be understood only on the basis of a comparative analysis of social history and history of ideas. On the one hand, there is an analysis of relevant events in the economic, social and political histories of West European civil society; on the other, a review of the basic theoretical standpoints on and ideological views of the middle class' place and role in the social structure. The two levels of analysis sometimes coincide and sometimes diverge: the gap between the real history of the middle class and the history of social and political ideas about it has often been considerable. The divergence of the two levels of analysis serves to prove the premise that — because of ideological distortions of the picture of social structure — the concept of the middle class can only rarely and in a very limited sense have a real sociological value and be free of stereotypes which prevent it from turning into a value-neutral category of the science about society.

The author attempts (Chapter I) to discern the earliest use of the concept of the middle class in the history of social philosophy. It is first found in a three-class model, i.e. in Aristotle's discourse on the best form of government. In his *Politics* there is a clear outline of a theory of social equilibrium, in which the middle class has an integrative function. However, Aristotle's »middle civil class« was in fact a philosopher's notion to which no real social group corresponded: it was an analytical construct, derived from an earlier, empirically founded two-class view of social structure. The middle member was introduced *ex post*, in order to encompass — at the same level of generality — the »remainder« of the two basic classes, the poor and the rich. It was Aristotle, then, who formulated the first *residual* definition of the middle class; a State which would rest on that class was his practical ideal of government.

The author further examines several modern theories, which — often leaning directly on Aristotle — postulate the middle class as a constant element of the social structure of *all* class societies. In this way, however, the modern concept of the middle class is retrospectively projected deep into the pre-capitalist past and formalistically stripped of its concrete-historical contents: the middle class is turned into a class which allegedly performs a stabilizing function in all class societies. Rejection of these theories provides a basis for a fundamental argument in the book: to talk about middle class as a *real* social group, rather than an observer's artificial construct, makes sense only in reference to the social structure of West European capitalism. The middle class, in the real sense of the word, does not exist prior to the appearance of the capitalist petty bourgeoisie: the only common denominator which is often ascribed to the multitude of highly diverse strata which had constituted the middle class in earlier periods was always a *negative* one, due to the fact that they were always more or less clearly excluded from both basic classes.

This can be proved by dispelling the common notion about the original — and, for many, still existent — unity of the so-called »middle civil class«, i.e. the bourgeoisie. Taking on the notion that the petty bourgeoisie was only *a part* — although a less successful one — of the enterprising and owner's class in general and that its interests did not differ significantly from those of the bourgeoisie, the author demonstrates that the petty bourgeoisie had achieved a specific class status very early, in the late middle ages, and that its status was clearly distinct from the statuses of both the monopolistic bourgeoisie and the proletarianized strata of urban population. The deep conflict of interests between small market producers, who worked with their own means of production, and the urban patriciate had even then found its expression at a political level, i.e. in the democratic uprisings of the lower strata of population. Taken in a broader sense, then, the concept of the middle class never did correspond to *one* class only; mostly for ideological reasons, it served to establish an artificial unity between at least two classes: the petty and the large bourgeoisies. At the basis of this conflict there lies an irreconcilable contradiction between two modes of production: the petty bourgeois, which implied a relatively peaceful competition of a multitude of independent owners, and the capitalist in the real sense of the word, which rested on the principles of a totally free competition and unlimited capital accumulation. Only with the spread of typically capitalist forms of acquisition did the petty bourgeois mode of production give rise to a specific class situation, which retained its *sui generis* status until the more modern times.

In Chapter II, the author examines the two most common explanations of the role played by the petty bourgeoisie in establishing the capitalist mode of production. It is found that both those theories — the Weberian and the orthodox Marxian — are equally unacceptable. The first argues that the capital needed for starting large industrial production was secured through peaceful accumulation of financial means in the hands of immediate producers who worked with their own means of production. The second theory explains the transition from feudalism into capitalism by those — most often non-economic — procedures which the commercial and financial capital had used to subjugate the petty bourgeoisie and deprive it of power, after which it turned to organize mass industrial production. However, both modes of production — the petty bourgeois and the commercial-financial — were equally deeply immersed in the traditional attitude to economic activity and that is why they were not able to carry out a revolution in the mode of production by themselves. Therefore, the author thinks that the social subjects of revolution were neither the petty bourgeoisie, inspired by Protestant ethics, nor the traditional pre-capitalist large bourgeoisie: the revolution was performed by that stratum of merchant-producers who used both methods of accumulation — the economic and the non-economic — with equal success. In different types of explanations of the *origins of capitalism* the author thus discerns the sources of two mutually opposed theories about the *future of the middle class* — the liberalistic theory about the unavoidable *rise* and the Marxist idea about the inescapable *fall* of the petty bourgeoisie in developed capitalism.

The conclusion about the necessary economic downfall of the petty bourgeois mode of production and about the impossibility of its existence in the global society was also confirmed at the political level of analysis (Chapter III). The Jacobin period of the French Revolution was used as an example of the petty bourgeoisie's attempt to resist the increasing social differentiation by radical political means. According to the author, Jacobinism was the first really petty bourgeois political movement — both in its social structure and its goals. The defeat of the petty bourgeois utopia is taken as a proof that it is impossible to realize the airy liberal dream about a society of equally powerful owners of limited means of production.

Classical liberal theory about »middle class society« is presented through the example of Alexis de Tocqueville (Chapter IV). In his description of American democracy in the Jacksonian period, de Tocqueville painted a picture of the capitalist order which is completely different from Marx's picture. But, in spite of his optimism in regard to the progressive reduction of social inequalities and their stabilization at the level of an all-encompassing middle class, de Tocqueville also realized that »middle class society« will eventually degenerate into a rule of mediocrity and non-freedom. In this way, he preceded the findings of modern sociologists. The author uses Tocqueville's picture of America as a starting point in relation to which it is possible to establish the continuity of the myth of »middle class society«, which lasts from classical liberalism to present-day neoliberalism.

The author then illustrates this ideological continuity by a comparison between the nineteenth century use of the concept of the middle class and its present meaning in a part of modern sociology. The author feels that the resistance of the sociological conceptual apparatus to the changes undergone by its subject-matter should be explained as a consequence of the ahistoric view of the social structure, in which the middle class is still

seen as a homogeneous social group, including everything but the lowest strata of manual laborers, on the one hand, and the remnants of the traditional aristocracy, on the other. The nineteenth century ideological stereotype, which represented the »middle civil class« as a unified and growing social group, was thus transformed into a theoretically indefensible concept, not amenable to operationalization.

Liberal theory about middle class is juxtaposed to the Marxist standpoint, which is analyzed mainly through the works of its creators, Marx and Engels (Chapter V). The author's starting point is the fact that today this theory of social structure is most often challenged by pointing to empirical evidence about the growth of the middle class in modern capitalism. The author argues that both the proponents and the critics of this theory err when they present it in its dualistic form. It is usually believed that Marx remained true to his early formulation of a two-class model, which does not allow for a middle class in the process of progressive polarization of capitalist society into the proletariat and the bourgeoisie. Relying on the well-known attempts of some of Marx's interpreters, the author tries to differentiate Marx's idea of class structure according to various periods and various levels of analysis. He thus establishes that it was only in *one period* (ending with the *Manifesto*) and only at *one level of analysis* (philosophical-historical) that Marx explicitly predicted a complete disappearance of the middle class, which would enable a direct clash between the two basic classes.

Arguing, as he does, that there is an authentic and irreducible class interest of the petty bourgeoisie because there exists a special petty bourgeois class position, the author then explores forms through which this interest is expressed at the levels of class consciousness and political behavior. He stresses that the class position of the petty bourgeoisie has been articulated differently in different periods of the history of capitalism, depending on a whole set of circumstances which were determined primarily by the given degree of concentration of capital in the hands of large bourgeoisie and the related extent of expropriation of owners of smallscale means of production. At the time of primitive capital accumulation, the petty bourgeoisie fought for survival by organizing democratic uprisings against urban patriciate; in bourgeois revolutions, it attempted to universalize its specific class position within the framework of global society by radical political means; in the period of classical liberalism, it protested against increasing social differentiation through populist movements. Using fascism, i.e. German Nazism, as an example, the author demonstrates (Chapter VI) how, in the monopolistic period, the petty bourgeoisie expressed its interests in an extremely reactionary manner, primarily because, at the time of rapid imperialistic concentration of capital, on the one hand, and the ascension of workers' movement on the other, it found itself politically isolated and equally threatened by both capitalism and socialism.

The author's analysis of the socio-economic conditions which have favoured fascist movements made it possible for him to identify an important change in the contents of the concept of the middle class. The monopoly phase in the development of capitalism led to a rapid disappearance of the traditional petty bourgeoisie, on the one hand, and to an ascension of the non-manual wage laborers and office workers, on the other. Sociological theory very early on explained this process as the disappearance of the »old« and the arrival of a »new« middle class. The

author attempts to find the common sociological denominator which could, implicitly or explicitly, bring together, within a same class, these two different social groups which appeared in two different periods of capitalist development and on completely different bases: the first on the basis of limited ownership and owner's own labor, the second on the basis of wage employment and professional competence outside of immediate production. This common denominator, which is usually implied when it is claimed that the »new« middle class has *replaced* the »old« one, seems to lie in their similar statuses, which distinguish them equally well from the two basic classes. However, this is an overly narrow and mainly negatively defined sociological trait, which is used to represent two different social groups as modalities of one class: it was an attempt, at the time of the desintegration of the traditional petty bourgeoisie, to refresh the myth about the constant nature of »middle class society«.

Attempting to document his belief that the concept of the »new middle class« is often an arbitrary sociological category, the author analyses three theories which, according to him, cover all major views of the class structure of developed capitalist countries. The author feels that the variety of often mutually exclusive solutions to this problem serves only to confirm the premise that the »new middle class« concept varies in its meaning, depending on the specific theoretical and ideological views of the observer who, most often, turns a group of heterogeneous sociological phenomena into an artificial totality. The three views analyzed by the author all place the same or very similar socio-professional groups into three different classes: (a) the ruling class; (b) the middle class in the broader sense of the word; and (c) the working class. The author examines the weak points of each of these theories and finds all of them — excepting, partly, the third, which the author prefers — lead to an absurd picture of the global social structure.

In conclusion, the author states that a concept of the middle class — in spite of all the deficiencies in its various versions — is needed: a whole set of social phenomena, which obviously need to be brought into relation with the class character of society, cannot be explained within a simple two-class model. However, if we attempt to state what the middle class *is*, i. e. if we refuse to treat it as a *residual* or a *negatively* defined sociological category, we shall encounter serious theoretical and methodological problems. It may seem absurd to find the author undecided about a useful meaning of the basic concept which he has been studying at length. But, as was stressed in the Introduction, the goal of the essay was not to solve the problem for good or to give a definitive definition of the middle class. The essay was not an attempt to create an alternative theory of the middle class but to critically examine the existing views and thus to provide space for a new interpretation, devoid of their shortcomings.

In Chapter VII the author indicates a road which, in his opinion, could avoid the shortcomings of previous criteria, making it possible to define the middle class within the same basic relationship of production which enables a relatively precise identification of the capitalist and the working classes. If, at the risk of simplification, the working class can be defined by its *wage relationship*, its *lack of ownership of the means of production* and, therefore, its *exploited position*, and if the bourgeoisie consists of the *owners of the means of production* who thereby *exploit others' labor*, then it should be possible to define an actual middle class by its *non-ownership of the means of production*, which nonetheless makes it possible for it to

exploit others' labor. The middle class can appropriate surplus labor not on the basis of ownership but on the basis of its *function* in the processes of management, organization, and control of wage labor. In this way, the characteristics of the middle class would finally be situated *between* labor and capital and, at the same time, *in relation* to these two poles of capitalist socio-economic organization.

LITERATURA*

- Abel, Theodor, *The Nazi Movement. Why Hitler Came to Power*, Atherton Press, New York 1966.
- Apijan, *Rimski građanski ratovi*, Kultura, Beograd 1967.
- Arendt, Hannah, *Le système totalitaire*, Editions du Seuil, Paris 1972.
- Arendt, H., *On Revolution*, Penguin Books 1973.
- Aristotel, *Ustav atenski*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.
- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd 1970.
- Aron, Raymond, *Dix-huits leçons sur la société industrielle*, Gallimard, Paris 1962.
- Aron, R., *La lutte de classes*, Gallimard, Paris 1964.
- Aron, R., »La classe comme représentation et comme volonté«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXXVIII, 1965.
- Aron, R., *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris 1967.
- Aron, R., *Essai sur les libertés*, Calman-Lévy, Paris 1976.
- Aronowitz, Stanley, *False Promises*, McGraw-Hill, New York 1973.
- Barker, Ernest, *Greek Political Theory. Plato and his Predecessors*, Methuen and Co, London 1977.
- Basta, Danilo, »Ruso između konzervativizma i revolucije«, *Theoria*, br. 3—4, 1978.
- Beetham, David, »Od socijalizma do fašizma: odnos teorije i prakse u delu Roberta Michelsa«, *Marksizam u svetu*, IV, br. 9 i 11—12, 1977.
- Bell, Daniel, *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Penguin Books 1974.
- Bernstein, Eduard, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije*, u *Marksizam i revizionizam*, Naprijed, Zagreb 1958.
- Blackburn, Robert, »Marxism: Theory of Proletarian Revolution«, *New Left Review*, br. 97, 1976.
- Bloch, Ernst, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, IC Komunist, Beograd 1977.
- Bollens, Leo F., *White Collar or Noose? The Occupation of Millions*, North River Press, New York 1947.
- Borkenau, Franz, *World Communism. A History of the Communist International*. Ann Arbor, The University of Michigan Press 1971.

*
Navedene su samo bibliografske jedinice koje su u knjizi neposredno korišćene.

Borkenau, F., »Prirodno pravo i društveni ugovor«, *Marksizam u svetu*, VI, br. 2, 1979.

Bracher, Karl Dietrich, *The German Dictatorship. The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*, Penguin University Books 1978.

Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York/London 1974.

Brener, Robert, »The Origins of Capitalist Development«, *New Left Review*, br. 104, 1977.

Buci-Glucksmann, Christine, *Gramsci et l'Etat. Pour une théorie matérialiste de la philosophie*, Fayard, Paris 1975.

Buharin, Nikolaj, *Teorija istorijskog materijalizma. Popularni priručnik marksističke sociologije*, Stvarnost, Beograd 1935.

Bullock, Alan, *Hitler: a Study in Tyranny*, Penguin Books 1978.

Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, Matica Hrvatska. Zagreb 1953.

Burdeau, George, *Le libéralisme*, Editions du Seuil, Paris 1979.

Burnham, James, *L'ère des organisateurs*, Calman-Lévy, Paris 1941.

Calvez, Jean-Yves, *La pensée de Karl Marx*, Editions du Seuil, Paris 1970.

Carsten, F. L., *The Rise of Fascism*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles 1969.

Chavardès, Maurice, *Une campagne de presse: la droite française et le 6 février 1934*, Flammarion, Paris 1970.

Class, *Citizenship and Social Development*, Essays by T. H. Marshall, Anchor Books, New York 1965.

Class, *Status and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*, ed. by R. Bendix and S. M. Lipset, The Free Press, New York 1965.

Coschin, Augustin, *L'esprit du jacobinisme*, PUF, Paris 1979.

Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary, Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, Granada Publishing, London 1978.

Cole, G. D. H., *Studies in Class Structure*, Routledge and Kegan Paul, London 1955.

Constant, Benjamin, *De la liberté chez les Modernes*, Librairie Générale Française, Paris 1980.

Cornu, R./Lagneau, J., *Hiérarchies et classes sociales. Textes*, Armand Colin, Paris 1969.

Čavoški, Kosta, »Politička filozofija Džona Loka«, *Filozofske studije*, VI, 1974.

Daage, F. Colmet, *La classe bourgeoise. Ses origines, ses lois d'existence et son rôle social*, Nouvelles éditions latines, Paris 1959.

Dahrendorf, Ralf, *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London 1959.

Daneo, Camillo, »Struttura e ideologia del ceto medio«, *Problemi del socialismo*, br. 23, 1967.

Dictionary of Modern Sociology, ed. by Thomas Ford Hault, Littlefield, Adams and Co, Totowa, New Jersey 1977.

Dictionary of Sociology, ed. by Henry Pratt Fairchild, Philosophical Library, New York 1944.

[A] *Dictionary of the Social Sciences*, ed. by Julius Gould and William L. Kolb, The Free Press, New York 1965.

Dobb, Maurice, *Studije o razvitku kapitalizma*, Naprijed, Zagreb 1961.

Država i politika, priredili A. Krešić i R. Vujičić, Sedma sila, Beograd 1968.

Duncan, Graeme, *Marx and Mill. Two Views of Social Conflict and Social Harmony*, Cambridge University Press 1978.

Ellenstein, Jean, *Le P. C.*, Grasset, Paris 1976.

From, Erih, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1964.

Furet, François, *Penser la Révolution française*, Gallimard, Paris 1978.

Furet, F./Richet, D., *La Révolution française*, Marabout, Verviers 1979.

Galbraith, John Kenneth, *The Affluent Society*, Pelican Books 1973.

Gallo, Max, *L'Italie de Mussolini*, Marabout, Verviers 1980.

Gammage, R. C., *History of the Chartist Movement 1837—1854*, Merlin Press, London 1976.

Gaxotte, Pierre, *La Révolution française*, Arthème Fayard, Paris 1928.

Germani, Gino, *Autoritarismo, fascismo e classi sociali*, Il Mulino, Bologna 1975.

Giscard d'Estaing, Valéry, *Démocratie française*, Fayard, Paris 1976.

Goldthorpe, John et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge University Press 1971.

Gordon, Milton M., *Social Class in American Sociology*, McGraw-Hill, New York 1963.

Gorki, Maksim, *Malogradanin*, ICS, Beograd 1975.

Goetz, André, *Radnička strategija i neokapitalizam*, IC Komunist, Beograd 1970.

Gramsci, Antonio, *Scritti politici*, a cura di Paolo Spriano, Editori Riuniti, Roma 1971.

Grant, Andrew, *Socialism and the Middle Classes*, Lawrence and Wishart, London 1958.

Grossmann, Henryk, »Društvene osnove mehanističke filozofije i manufakture«, *Marksizam u svetu*, V, br. 11—12, 1978.

Gouldner, Alvin W., *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1973.

Guérin, Daniel, *Bourgeois et bras nus 1793—1795*, Gallimard, Paris 1973.

Guérin, D., *La Révolution française et nous*, Editions la Taupe, Bruxelles 1969.

Guérin, D., *Sur le fascisme*, I—II, Editions Maspero, Paris 1971.

Gurvič, Žorž, *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

Gurvitch, G., *Déterminismes sociaux et libéré humaine*, PUF, Paris 1955.

Gurvitch, George, *Etudes sur les classes sociales*, Gauthier, Paris 1966.

Halbwachs, Maurice, *La classe ouvrière et les niveaux de vie*, Gordon et Breach, Paris 1970.

Handwörterbuch der Soziologie, hrsg. von A. Vierkandt, F. Enke Verlag, Stuttgart 1959.

Harington, Majkl, *Druga Amerika*, Prosveta, Beograd 1965.

Heer, Friedrich, *The Medieval World. Europe from 1100—1300*, Sphere Books, London 1974.

Heller, Agnes, *Kritika svakidašnjeg života*, Nolit, Beograd 1978.

Hilton, Rodney, et al., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Verso Edition, London 1978.

Homo, Léon, *Les institutions politiques romaines*, Albin Michel, Paris 1970.

Horkhajmer, Maks, *Tradicionalna i kritička teorija*, Bigz, Beograd 1976.

Ideology and Social Science, ed. by Robin Blackburn, Fontana/Colins, London and Glasgow 1975.

Indić, Trivo, »Masa prema političkoj klasi; Gaetano Mosca i njegovo učenje o masi«, u *Masa u sociološkoj teoriji*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd 1977.

International Encyclopedia of the Social Sciences, David L. Shils Editor, The Macmillan Co/The Free Press, New York 1968.

Inventaires III. Classes moyennes, F. Alcan, Paris 1939.

Jakšić, Božidar, »Teorijski domašaj i granice Millsove kritike američkog kapitalizma«, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1974.

Jennings, Ivor, *Party Politics, I, Appeal to the People*, Cambridge University Press 1960.

Jouvenel, Bertrand de, »Rousseau, évolutionniste pessimiste«, u J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, Le livre de poche, Paris 1979.

Kaučki, Karl, *Proletarijat i klasna borba*, izdanje Srpske socijaldemokratske stranke, Beograd 1907.

Kaucki, K., *Klasne suprotnosti u doba francuske revolucije*, Kultura, Beograd 1959.

Kaucki, K., *Poreklo hrišćanstva*, Kultura, Beograd 1964.

Kessel, Patrick, *Les gauchistes de 89*, Union Générale d'Éditions, Paris 1969.

Kolakowski, Lešek, *Glavni tokovi marksizma*, I—II, Bigz, Beograd 1980 (1982).

Korsch, Karl, *Marxisme et contre-révolution*, Editions du Seuil, Paris 1975.

Koštunica, Vojislav, »Ruso i problem vladavine opšte volje«, *Theoria*, br. 3—4, 1978.

Koštunica, V., »Problem tiranije većine u političkoj filozofiji Alexisa de Tocquevillea«, *Filozofske studije*, X, 1978.

Kühnl, Reinhard, *Oblici građanske vladavine: liberalizam — fašizam*, IC Komunist, Beograd 1978.

Kulanž, Fiste de, *Antička država*, Prosveta, Beograd 1956.

Kuljić, Todor, *Fašizam*, Nolit, Beograd 1977.

Latey, M., *Tyranny. A Study in Abuse of Power*, Penguin Books 1972.

Lebovics, Herman, *Social Conservatism and Middle Class in Germany 1914—1933*, Princeton University Press 1969.

Lenski, G. E., *Power and Privilege*, McGraw-Hill, New York 1966.

Lenjin, V. I., *Dela*, IMPR/Yugoslaviapublic, Beograd.

Lipset, S. M./Bendix, R., *Social Mobility in Industrial Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1959.

Lipset, S. M., *Revolution and Counterrevolution. Changes and Persistence in Social Structure*, Basic Books, New York 1968.

Lipset, S. M., *Politički čovek*, Rad, Beograd 1969.

Littlejohn, James, *Social Stratification*, George Allen and Unwin, London 1972.

Lisagare, Prosper Olivje, *Istorija Pariske komune 1871*, Kultura, Beograd/Zagreb 1946.

Locke, John, *Dve rasprave o vladi*, I—II, Ideje, Beograd 1978.

Lukács, Georg, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1977.

Macciocchi, Maria-Antonietta, *Pour Gramsci*, Editions du Seuil, Paris 1974.

Machiavelli, Nicolo, *Il Principe*, Rizzoli, Milano 1977.

Male, Serž, »Nova radnička klasa i socijalizam«, *Praxis*, br. 1, 1965.

Male, S., *Nova radnička klasa*, IC Komunist, Beograd 1970.

Mallet, Serge, »Nouvelle classe ouvrière en France«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXXVIII, 1965.

Mallet, S., »Socijalni pokret i politička borba u Francuskoj poslije majskih događaja 1968«, *Praxis*, br. 3—4, 1972.

Manoïlesco, Mihaïl, *Le siècle du corporatisme. Doctrine du corporatisme intégral et pur*, F. Alcan, Paris 1934.

Marat, *Textes choisis*, Editions sociales, Paris 1963.

Martindale, Don, *American Social Structure*, Appleton-Century-Crofts, New York 1960.

Marx, Karl/Friedrich, Engels, *Dela*, IMRP/Prosveta, Beograd.

Matjez, Alber, *Francuska revolucija*, Prosveta, Beograd 1948.

Mayer, Kurt/Buckley, Walter, *Class and Society*, Random House, New York 1970.

[The] *Meaning of Jacksonian Democracy*, edited with an introduction by Edwin C. Rozwenc, D. C. Heath and Co, Boston 1963.

Michels, Roberto, *Les Partis politiques. Essai sur les tendances oligarchique des démocraties*, Flammarion, Paris 1919.

Michels, R., *Problemi di sociologia applicata*, Fratelli Bocca Editori, Milano/Roma 1919.

Mićunović, Dragoljub, »Rousseauova filozofija slobode«, *Theoria*, br. 3—4, 1978.

Miliband, Ralph, *The State in Capitalist Society. The Analysis of Western System of Power*, Quartet Books, London 1977.

Mill, J. S., *A Collection of Critical Essays*, ed. by J. B. Schneewind, Macmillan, London 1969.

Mills, C. Wright, *Bijeli ovratnik*, Naprijed, Zagreb 1979.

Mils, S. Rajt, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd 1964.

Mimica, Aljoša, »Srednja klasa, nacionalizam i društveni sukobi, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd 1973 (šapirografisano).

Mimica, A., Golubović, Z., Uskoković, Đ., Stojanović, M., »Analiza studija o strukturi savremenog jugoslovenskog društva«, u *Klase i slojevi*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 1977.

Mimica, A., »Klasa, interes, moć«, *Marksizam u svetu*, VII, br. 8, 1980.

Modern Dictionary of Sociology, ed. by George A. Theodorson and Achilles G. Theodorson, T. Y. Crowell Co, New York 1970.

Montesquieu, Ch. de, *Razmatranja o razlozima veličine Rimljana i njihove propasti*, Zagreb 1914.

Montesquieu, *De l'esprit des lois*, I—II, Garnier/Flammarion, Paris 1979.

Mosca, Gaetano, *Elementi di Scienza Politica*, Fratelli Bocca Editori, Torino 1923.

Nicolaus, Martin, »Proletariat and Middle Class in Marx«, *Studies on the Left*, br. 7, 1967.

Nisbet, Robert, *The Sociological Tradition*, Heinemann, London 1970.

Nisbet, R., *The Social Philosophers*, Granada Publishing, St Albans 1976.

Nolte, Ernst, *I tre volti del fascismo*, Arnoldo Mondadori, Milano 1971.

Orwell, George, *Zašto pišem i drugi eseji*, Naprijed, Zagreb 1977.

Ossowski, S., »La vision dichotomique de la stratification sociale«, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol XX, 1956.

Page, Charles H., *Class and American Sociology. From Ward to Ross*, Schocken Books, New York 1969.

Palm, Franklin Charles, *The Middle Class. Then and Now*, The Macmillan Co, New York 1969.

Pareto, Vilfredo, *Compendio di sociologia generale*, Einaudi Editore, Torino 1978.

Pareto, V., *Les systèmes socialistes*, I—II, M. Biard, Paris 1926.

Pareto, V., *Trasformazioni della democrazia*, Cappelli Editore, Rocca San Casciano 1966.

Parker, Richard, *The Myth of the Middle Class*, Harper Colophon Books, New York 1972.

Parkin, Frank, *Middle Class Radicalism. The Social Bases of the British Campaign for Nuclear Disarmament*, F. A. Praeger, New York/Washington 1968.

Parkinson, Northcote, *L'Evolution de la pensée politique*, I—II, Gallimard, Paris 1965.

Pierson, George Wilson, *Tocqueville in America*. Abridged by D. C. Lunt from *Tocqueville and Beaumont in America*, Anchor Books, New York 1959.

Pirenne, Henri, »The Stages in the Social History of Capitalism«, *American Historical Review*, 1914.

Pitch, Tamar, *Sociologia alternativa e Nuova sinistra negli Stati Uniti d'America*, La Nuova Italia Editrice, Firenze 1977.

Platon, *Država*, Bigz, Beograd 1974.

Platon, *Zakoni*, Naprijed, Zagreb 1974.

Popper, K. R., *The Open Society and its Enemies*, I—II, Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1977.

Populism. Its Meanings and National Characteristics, ed. by Ghita Ionescu and Ernest Gellner, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.

Poulantzas, N., *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, Paris 1968.

Poulantzas, N., *Fascisme et dictature*, Maspero, Paris 1970.

Poulantzas, N., *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Editions du Seuil, Paris 1974.

Poulantzas, N., *La crise des dictatures*. Portugal, Grèce, Espagne, Maspero, Paris 1975.

Power, *Politics and People*. The Collected Essays of C. Wright Mills, ed. by J. L. Horowitz, Oxford University Press 1963.

Praderie, M., *Ni ouvriers, ni paysons: les tertiaires*, Editions du Seuil, Paris 1968.

Raynor, John, *The Middle Class*. The Social Structure of Modern Britain, Longmans, Green and Co, London and Harlow 1969.

Reich, Wilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973.

Reissman, *Les classes sociales aux Etats-Unis*, PUF, Paris 1963.

Robespierre, *Textes choisis*, I—III, Editions sociales, Paris 1957.

Ross, David, *Aristotle*, Methuen and Co, London 1971.

Rousseau, Jean-Jacques, *Društveni ugovor, Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb 1978.

Rousseau, Jérôme, »On Estates and Castes«, *Dialectical Anthropology*, vol. III, br. 1, 1978.

Schoenbaum, D., *Hitler's Social Revolution*. Class and Status in Nazi Germany 1933—1939, Anchor Books, New York 1967.

Schumpeter, Joseph A., *Imperialism and Social Class*, Basic Blackwell, Oxford 1951.

Siegel, Jerrald, *Marx's Fate: The Shape of a life*, Princeton University Press 1978.

Seliger, Martin, *The Marxist Conception of Ideology*. A Critical Essay, Cambridge University Press 1977.

Shirer, William, *The Rise and Fall of the Third Reich*. A History of Nazi Germany, Fawcett Crest, New York 1960.

Smit, Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, I—III, Kultura, Beograd 1970.

Soboul, Albert, *Histoire de la Révolution française*, I—II, Gallimard, Paris 1962.

Soboul, A., »Du féodalisme au capitalisme. La Révolution française et la problématique des voies du passage«, *La Pensée*, br. 196, 1977.

The Social Analysis of Class Structure, ed. by Frank Parkin, Tavistock Publications, London 1974.

Social Inequality, ed. by André Béteille, Penguin Books 1969.

Sorel, Georges, *Les illusions du progrès*, M. Rivière, Paris 1947.

Sorokin, Pitirim, *Social and Kultural Mobility*, The Free Press of Glencoe, Illinois 1959.

Staljin, J. V., *Nacionalno-kolonijalno pitanje*, Kultura, Beograd 1947.

Staljin, J. V., *Pitanja lenjinizma*, Kultura, Beograd 1946.

Sweezy, Paul, *Teorija kapitalističkog razvitka*, Naprijed, Zagreb 1959.

Tadić, Ljubomir, *Tradicija i revolucija*, Srpska književna zadruga, Beograd 1972.

Talmon, J. L., *The Origins of Totalitarian Democracy*, Praeger, New York 1960.

Teodori, Massimo, *La fine del mito americano*, Feltrinelli, Milano 1975.

Therborn, Göran, *Science, Class and Society*. On the Formation of Sociology and Historical Materialism, New Left Review Books, London 1977.

Tocqueville, Alexis de, *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris 1967.

Tocqueville, A. de, *De la démocratie en Amérique*, Gallimard, Paris 1968.

Tokvilj, Aleksis de, *O demokratiji u Americi*, Državna štamparija, Beograd 1872—1874 (sv. I i II).

Tourain, Alain, *Sociologie de l'action*, Editions du Seuil, Paris 1965.

Tourain, A., *La conscience ouvrière*, Editions du Seuil, Paris 1966.

Transactions of the Third World Congress of Sociology, vol. III, ISA 1956.

[Le] *Tribun du Peuple, 1794—1796*, par Gracchus Babeuf. Textes choisis et présentés par Armando Saïta, UGE, Paris 1969.

Unger, Irwin, *The Movement*. A History of the American New Left 1959—1972, Dodd, Mead and Co, New York 1975.

Veber, Maks, *Privreda i društvo*, I—II, Prosveta, Beograd 1976.

Veblen, Torsten, *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd 1966.

Voslensky, Michael, *La Nomenklatura*. Les privilégiés en URSS, Belfond, Paris 1980.

Warner, W. Lloyd et al., *Social Class in America*. The Evaluation of Status, Harper and Row, New York/Evanston 1960.

Weber, Eugen, *Varieties of Fascisme*, Van Nostrand Reinhold Co, New York 1964.

Weber, Max, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Wesołowski, W., *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London/Boston/Henley 1979.

Westergaard, John/Resler, Henrietta, *Class in a Capitalist Society*. A Study of Contemporary Britain, Penguin Books 1977.

Western Liberalism. A History in Documents from Locke to Croce, ed. by E. K. Bramsted and K. J. Melhuish, Longman, London and New York 1978.

World Revolutionary Elites. Studies in Coercive Ideological Movements, ed. by H. D. Lasswell and D. Lerner, The M. I. T. Press, Cambridge, Mass. and London 1966.

NAPOMENA

Ova knjiga nastala je delimičnom preradom magistarskog rada koji sam, pod naslovom »Pojam srednje klase u sociologiji: istorijski pregled razvoja jedne ideje«, odbranio juna 1982. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pred komisijom u sastavu: prof. dr Veljko Korać, prof. dr Vojin Milić i prof. dr Mihailo Popović. Ovom zgodom želim da svojim profesorima još jednom zahvalim na korisnim primedbama koje su mi uputili. Razume se da sve manjkavosti ovog rada padaju na teret njegova pisca.

Pojedini delovi teksta ove knjige objavljeni su, u obliku zasebnih članaka, u jugoslovenskim časopisima: »Jakobinski teror: pokušaj ostvarenja sitnoburžoaske utopije« (*Gledišta*, XXI, br. 11—12, 1980, str. 47—61); »Alexis de Tocqueville i 'društvo srednje klase'« (*Delo*, XXVII, br. 9, 1981, str. 123—140); »Fašizam: 'socijalna panika' sitne buržoazije u monopolističkom kapitalizmu« (*Kulturni radnik*, XXXIV, br. 5, 1981, str. 49—90); »Uloga sitne buržoazije u prelasku iz feudalizma u kapitalizam« (*Sociološki pregled*, XV, br. 3—4, 1981, str. 63—79) i »Postoji li srednja klasa oduvek?« (*Ideje*, XIII, br. 1, 1982, str. 14—32).

Autor

BELEŠKA O PISCU

Rođen je 1948. godine u Beogradu. Diplomirao sociologiju na Filozofskom fakultetu 1972, a magistrirao 1982. godine. Radio je u Institutu za sociološka istraživanja na istom fakultetu (1973—1974), a potom bio zaposlen kao urednik časopisa *Marksizam u svetu* (1976—1979). Sada radi kao asistent za predmet Istorija socijalnih teorija na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Objavljivao članke, osvrte i prevode u domaćim časopisima i listovima, a s francuskog jezika preveo, predgovorom i priložima opremio knjigu Emila Dirkema *Elementarni oblici religijskog života* (Prosveta, 1982).